

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ВІД
МИНУЛОГО ДО СЬОГОДЕННЯ**

Колективна монографія

Умань
2023

УДК 37.017:172.1(091)(02)

НЗ5

Авторський колектив: Дзюбенко І. А., Добридень А. В., Макарчук В. В.,
Поліщук О. А., Резніченко І. Г.

Рецензенти:

Хижняк Інна Анатоліївна, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету початкової, технологічної та професійної освіти Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет»;

Горват Маріанна Василівна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти Мукачівського державного університету;

Безлюдна Віта Валеріївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету початкової освіти
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 2 від 27 вересня 2023 року)*

Національно-патріотичне виховання: від минулого до сьогодення :

НЗ5 кол. моногр. / [І. А. Дзюбенко, А. В. Добридень, В. В. Макарчук [та ін.] ; за ред. В. В. Макарчук ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2023. – 260 с.

Монографічне дослідження включає матеріали, що розкривають сутність національно-патріотичного виховання в історії педагогічної думки від минулого до сьогодення. Зміст колективної монографії спрямований на відображення актуальності національно-патріотичного виховання в сучасному світі з метою формування позитивної національної ідентичності серед молодого покоління.

Колективна монографія підготовлена за результатами кафедральної теми «Реалізація сучасних підходів до здійснення виховного процесу у закладах різних рівнів»(державний реєстраційний номер: 011U007530) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Видання буде корисне для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів вищої освіти.

УДК 37.017:172.1(091)(02)

© Авторський колектив, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

I. Національно-патріотичне виховання – загальна вимога і виклик сьогодення

- 1.1. Становлення і розвиток національно-патріотичного виховання в історії вітчизняної педагогічної думки
- 1.2. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів

II. Виховання національного самоствердження особистості як наукова проблема

- 2.1. Розвиток ідеї національного самоствердження особистості в науковому осягненні
- 2.2. Шляхи громадянського виховання як національного самоствердження в учнів початкової школи

III. Формування національної ідентичності в закладах загальної середньої освіти

- 3.1. Становлення поняття «національна ідентичність» на сучасному етапі розвитку науки
- 3.2. Проблема формування національної ідентичності в учнівській молоді

IV. Національно-патріотичне виховання: інноваційні підходи

- 4.1. Національно-патріотичне виховання студентської молоді засобами цифрових технологій в умовах дистанційного освітнього середовища
- 4.2. Особливості сучасного національно-патріотичного виховання в позаурочній виховній роботі
- 4.3. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді засобом інклюзивного туризму

V. Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні

- 5.1. Волонтерство: історичний аспект
- 5.2. Волонтерська діяльність: практичний аспект

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

Актуальність проблеми національно-патріотичного виховання підростаючого покоління в умовах конфронтації обумовлена ситуацією в країні, яка склалася внаслідок збройної та інформаційної агресії з боку російської федерації проти України.

Державний курс України на євроатлантичну інтеграцію, реформування Збройних Сил України згідно із стандартами країн НАТО, виклики щодо збереження цілісності й державності України, завдання консолідації суспільства для захисту України від збройної та інформаційної агресії з боку російської федерації – фактори, що зумовлюють запит суспільства на підвищення ефективності національно-патріотичного виховання молоді в закладах освіти з метою виховання громадянина-патріота, захисника України, готового зі зброєю в руках надійно захищати територіальну цілісність країни.

Колективна монографія охоплює бібліографічні записи понад 180 літературних джерел. Матеріали згруповано та розміщено у п'яти розділах. До видання увійшли відомості про нормативно-правові акти України, про посібники, автореферати дисертацій, статті з періодичних та продовжуваних видань, матеріали науково-практичних заходів, інтернет-ресурси тощо.

У розділ I **«Національно-патріотичне виховання – загальна вимога і виклик сьогодення»** (автор – Макарчук В. В.) включено матеріали, що розкривають сутність національно-патріотичного виховання в історії педагогічної думки від минулого до сьогодення. У підрозділі 1.1 *«Становлення і розвиток національно-патріотичного виховання в історії вітчизняної педагогічної думки»* представлено матеріали історичних, філософських, історико-педагогічних джерел, що дозволило визначити основні етапи розвитку ідей національно-патріотичного виховання в українській педагогічній теорії та виховній практиці. Підрозділ 1.2. *«Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів»* спрямований на відображення актуальності національно-патріотичного виховання в сучасному світі з метою формування позитивної національної ідентичності серед молодого покоління.

У розділі II **«Виховання національного самоствердження особистості як наукова проблема»** (автор – Дзюбенко І. А.) мова йде про проблему визначення й обґрунтування цінностей української нації як центральної умови національної єдності, безпеки й успішного розвитку України. У підрозділі 2.1. **«Розвиток ідеї національного самоствердження особистості в науковому осягненні»** наголошено, що нагальним завданням освіти є виховання в особистості національного самоствердження, що проявляється як усвідомлення себе членом української нації, прагнення до духовно-морального самовдосконалення, відданість Батьківщині, визначається толерантним ставленням до всіх етносів, що становлять український народ, та готовністю солідарно відстоювати національні інтереси суверенної демократичної Української держави. У підрозділі 2.2. **«Шляхи громадянського виховання як національного самоствердження учнів початкової школи»** розкрито сутність поняття «національне самоствердження», що репрезентує змістовне поєднання понять «нація» та «самоствердження», яке, проте не означає суми останніх, а передбачає нове сутнісне навантаження зі специфічною гносеологічною та світоглядною функціями. Підґрунтя такого патріотизму – повага до рідного народу, його культурно-історичних традицій, національних цінностей, а також мови, що забезпечує формування поваги до інших народів і стає осмисленою цінністю.

У розділі III **«Формування національної ідентичності в закладах загальної середньої освіти»** (автор – Поліщук О.А.) розкривається теоретична сутність понять «ідентичність», «національна ідентичність», під якими розуміється системна діяльність суб'єктів виховної роботи, спрямована на набуття учнями комплексу якостей особистості й актуального результату, що досягається в процесі національно-патріотичного виховання і виявляється в здатності й готовності особистості реалізуватися в служінні народу нашої держави. У підрозділі 3.1 **«Становлення поняття «національна ідентичність» на сучасному етапі розвитку науки»** наголошується, що питання формування національної ідентичності учнівської молоді

набуває особливого змістового наповнення, адже актуалізація історико-культурного спадку та національних процесів накладається на аксіологічно неоднорідний та фрагментарний сучасний соціокультурний простір. У підрозділі 3.2. *«Проблема формування національної ідентичності в учнівській молоді»* висвітлюється проблема формування національної ідентичності в учнівській молоді, утвердження спільних цінностей як основи загальнонаціональної ідентичності, характеру ціннісних орієнтацій українського соціуму, а також досліджуються особливості сучасного патріотичного виховання учнів в контексті формування національної ідентичності. Визначається важливість таких підходів до формування національно-патріотичної вихованості учнів, як системний, аксіологічний, культурологічний та особистісно орієнтований.

У розділі IV *«Національно-патріотичне виховання: інноваційні підходи»* (автор – Резніченко І. Г.) розглядаються сучасні підходи до національно-патріотичного виховання дітей та молоді різноманітними засобами. У підрозділі 4.1. *«Національно-патріотичне виховання студентської молоді засобами цифрових технологій в умовах дистанційного освітнього середовища»* розглядаються можливості цифрових технологій як засобу формування національно-патріотичного виховання молоді в умовах дистанційного освітнього середовища закладу вищої освіти. Підрозділ 4.2. *«Особливості сучасного національно-патріотичного виховання в позаурочній виховній роботі»* спрямований на розкриття нових підходів до патріотичного виховання в національній школі. У підрозділі 4.3. *«Національно-патріотичне виховання дітей та молоді засобом інклюзивного туризму»* висвітлено сучасну проблему виховання громадянина, патріота своєї країни та проаналізовано можливості інклюзивного туризму як засобу формування національно-патріотичного виховання.

У розділі V *«Волонтерство: сутність феномена та особливості його функціонування в сучасній Україні»* (автор – Добридень А. В.) розглядаються питання волонтерської діяльності в

Україні, її особливості, труднощі та потенційні переваги. У підрозділі 5.1 «Волонтерство: історичний аспект» висвітлено історичні погляди на волонтерську діяльність в Україні та за її межами. Підрозділ 5.2 «Волонтерство: теоретичний аналіз досліджень» включає основні теоретичні підходи та концепції, що використовуються для розуміння волонтерської діяльності. Підрозділ 2.3. «Волонтерська діяльність: практичний аспект» спрямований на дослідження та аналіз конкретної діяльності волонтерів, волонтерських організацій та їх ролі у різних сферах та конкретній практиці.

У додатках представлено основні концептуальні засади та нормативна документація щодо Національно-патріотичного виховання сучасної молоді.

З огляду на широкий діапазон проблеми ми не претендуємо на вичерпне її висвітлення. Ця проблема має міждисциплінарний характер і може бути ефективно розв'язана спільними зусиллями науковців, педагогів, керівників освітніх закладів.

Монографія розрахована на широке коло науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів вищої освіти.

Макарчук Вікторія Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

Електронна пошта: makarchukvika10@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1383-121X.

РОЗДІЛ І

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ – ЗАГАЛЬНА ВИМОГА І ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

1.1. Становлення і розвиток національно-патріотичного виховання в історії вітчизняної педагогічної думки

Проблема національно-патріотичного виховання завжди займала одне з провідних місць у вітчизняній педагогічній думці різних часів. Виховні традиції української педагогіки склалися впродовж багатьох століть. За цей період наш народ набрав великого досвіду виховання, створив власну педагогічну культуру, в основі якої лежать ідеї народності, духовності, гуманізму, демократизму, патріотизму тощо.

Проведений аналіз історичних, філософських, історико-педагогічних джерел дозволив визначити основні етапи розвитку ідей національно-патріотичного виховання в українській педагогічній теорії та виховній практиці.

Першооснови національно-патріотичного виховання були закладені в народній педагогіці. Українська народна педагогіка своїм корінням сягає в сиву давнину – ще до часів заснування Київської держави. Відомий сучасний учений М. Стельмахович зазначав, що «народна педагогіка – це написаний багатотомний усний підручник про навчання і виховання підростаючих поколінь, який твориться народом, зберігається у його пам'яті й постійно ним використовується, систематично збагачується і вдосконалюється» [11, с.240].

Народна педагогічна мудрість віддзеркалилася в усній народній творчості – піснях, билинах, притчах, казках, міфах, легендах, прислів'ях, приказках тощо. Патріотичний пафос творів українського фольклору – це любов до Батьківщини, бажання стати на її захист («Де рідний край, там і рай, а де чужина – там домовина», «Людина без Вітчизни що соловей без пісні», «Рідна земля і в жмені мила, а рідний край – життя віддай» та інші). У казках, легендах, міфах, билинах завжди оспівувались подвиги народних героїв во славу рідної землі, народу (билини про Іллю Муромця, Олексія Поповича, Дуная Івановича). Ці твори виховують у дітей любов до Батьківщини, відданість їй, гордість за її силу, могутність і славу; любов до свого народу, повагу до його звичаїв, силу волі й духу, милосердя, працьовитість, чесність тощо.

Народна педагогіка – це все те, чим ми жили і без чого не зможемо жити, що притаманне нам, що йде з глибини душі. Тільки зберігаючи й передаючи з покоління в покоління ці величні скарби, ми розвиватимемось як народ і держава.

Головними рисами народної педагогіки є:

- загальний характер ідей народної педагогіки, її універсальність для всіх представників певної нації;
- висока духовність та моральність;
- гуманізм, ставлення до життя людини як до найвищої цінності;
- демократизм;

ідеал духовної свободи, незалежності та самостійності.

Другим етапом патріотичних ідей необхідно визначити період виникнення та становлення держави – Київської Русі (IX–XIII ст.).

Особливості та зміст національно-патріотичного виховання в цей період ґрунтовно розкриваються в історичних пам'ятках: літописах та сказаннях, повістях та билинах, повчаннях та молитвах, житіях святих тощо. Епоха Київської України-Русі мала багату й високодуховну спадщину, якою могла б пишатися будь-яка цивілізована держава світу. Аналіз історичних пам'яток Київської Русі доводить, що всі

роздуми давніх авторів (літописця Нестора, Іларіона Київського, Володимира Мономаха, Климента Смолятича, Данила Заточника та інших) мають на меті звеличення рідної землі, виховання любові до неї, пробудження гордості за її велич, піклування про єдність народів тощо.

Автор «Повісті минулих літ» (1110–1118 рр.), літописець Нестор, пропагуючи християнську мораль, у той же час заклав основи національно-патріотичного виховання. У повісті відображені народні уявлення про сім'ю та родинне виховання, особливості навчання та освіти підростаючого покоління того часу.

Дослідник і перекладач «Повісті минулих літ» В. Яременко підкреслює, що «наскрізним в літописі є релігійна концепція людини і світу, вогонь любові до рідної землі і патріотична тривога за її долю» [15, с.486–487]. В основі педагогічної концепції «Повісті минулих літ» лежить боротьба добра та зла. Зло обов'язково буде покаране, добро завжди переможе. Носіями добра в «Повісті» виступають Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, Мстислав Великий, Володимир Мономах, Михайло і Всеволод Суздальські, інші князі, які з честю відстоювали єдність своєї землі, вболівали за свій народ, його теперішнє й майбутнє.

Ідеальні образи князів були невід'ємною частиною загальної ідеї патріотизму. Князі виступали насамперед як захисники рідної землі, готові пожертвувати своїм життям заради власної честі та честі Батьківщини. Літописець оспівує богатирство, силу, відвагу та подвиги руських князів, воїнів. Саме в «Повісті» вперше, підкреслює Д. Лихачов, прозвучала «думка про скромність справжнього героїзму, про силу народного духу в непомітних зовні героя» [4, с.43].

Гордість усіх наступних поколінь за видатні здобутки вітчизняної педагогіки викликає прославлений твір «Повчання» Володимира Мономаха (1096р.). Важливо, що в його основу покладено духовно-моральні традиції слов'янського народу, гуманістичні цінності православ'я. У «Повчанні» князь піклується про єдність рідної землі, закликає до безкорисливого служіння Вітчизні.

Особливе місце в «Повчанні» відведено вихованню у підростаючого покоління почуття національно-патріотичного обов'язку перед Вітчизною. Володимир Мономах підкреслював, що людині, яка має свідоме почуття обов'язку, притаманна незламна сила в боротьбі з ворогами Батьківщини. Князь дає поради щодо виховання дітей: постійно працювати, поважати старших, учитися добру та добродійності. Ці та інші поради спонукають до виховання в дітей глибокої релігійності, милосердя, доброти, честі, любові до своєї землі та віри в її народ.

Таким є моральний ідеал Володимира Мономаха, складовими частинами якого є патріотизм, боротьба за щастя рідної землі – України-Русі, формування високої моралі, лицарських чеснот, державотворчих якостей. Дітей, підлітків, юнацтво виховували на героїчних традиціях, релігійних ідеях, цінностях та мудрості фольклору, героїки билинного епосу. «Діти захоплювалися, – відзначає науковець Ю. Руденко, – високими якостями, стійким характером, силою волі і духу звитяжних русичів-богатирів, киеворуських витязів Добрині Микитича, Іллі Муромця, Олексія Поповича, Дуная Івановича та інших» [10, с.11].

Гуманістичні ідеї Мономаха мали великий вплив на розвиток педагогічних ідей Київської України-Русі. Мислителі XII століття (Кирило Туровський, Данило Заточник, Клемент Смолятич) висловили оригінальні педагогічні думки, що стали основою української педагогіки. Дослідник О. Красовська вказує, що вони протиставляли творчий пошук істини – сліпому наслідуванню догм (К. Смолятич), добродійності – хабарництву (К. Туровський), розум – безглузду (Д. Заточник) [5, с.16].

Пробудженню державної свідомості та посиленню національно-патріотичного виховання сприяло «Слово про закон і благодать» Іларіона Київського (1037–1043 рр.). Автор проголосив рівність між усіма народами, виклав патріотичну концепцію всесвітньої історії, в якій почесне місце відводилося Київській Русі. Іларіон пророкував велике майбутнє державі, її працьовитому та мужньому народові,

оспівував героїчне минуле Русі, відтворив пошуки й прагнення передової частини сучасного йому суспільства.

Терпимість, рівність між усіма народами, справедливість, чесність, доброта, людинолюбство, любов до Бога завжди розглядались як найвищі моральні якості людини. Їх починали виховувати в дитини з народження. Високі почуття синівської любові до рідної землі, України-Русі, в самотній формі відображені в перлинні тогочасної художньої літератури «Слові о полку Ігоревім» (1187–1188 рр.).

Ідея єдності всіх руських земель, палкий патріотизм наших предків, їхній високий моральний, бойовий дух, лицарська звитяга розкриті в цьому творі з надзвичайною художньою силою та образною яскравістю. Відомий історик Д. Лихачов підкреслює: «Вражаючою силою позначилися народні засади патріотизму, який спирається на живе почуття любові до Батьківщини, як до живої істоти» [4, с. 61].

Ця патріотична ідея мала вирішальне значення для боротьби проти татаро-монгольської навали. Розуміння необхідності об'єднання князів, посилення централізованої влади, для того щоб уникнути спустошення й поневолення, знайшло своє відображення в деяких творах тієї епохи («Слово про погибель Руської землі», «Повість про Олександра Невського», «Про Євпатія Коловрата», «Задонщина» та ін.).

У творі «Задонщина» автор (брянській боярин Софроній) розглядає Куликовську битву як реванш за погибель слов'янських воїнів на ріці Каялі. У творі показано єдність народу, піднесення народної самосвідомості, віру в силу землі, історичний оптимізм. Велич, слава, сила воїнів у «Задонщині» виховувала в молодого покоління глибокі патріотичні почуття: любов до рідної землі, бажання йти на смерть за свободу та незалежність Батьківщини, віддавати всі сили для процвітання свого народу. Патріотизм виступав не лише як головна риса українського народу, як обов'язок, а як переконання всього життя.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що виховний ідеал давньоруської епохи, складовою частиною якого виступає патріотичне виховання, має такі провідні риси:

- любов до Бога та Батьківщини;
- безкорисливе служіння Вітчизні;
- захист рідної землі, гордість за її велич;
- боротьба за єдність слов'янських народів;
- піклування про власний народ, про свою Батьківщину.

Таким чином, педагогічна думка Київської України-Русі має глибокий загальнолюдський зміст, виступає фундаментальною основою вітчизняної педагогічної науки та української культури в цілому. Втілюючись у життя, педагогічні ідеї цього періоду виховували людину на християнських нормах моралі, як особистість мислячу, милосердну, совісну, мужню, працьовиту, з вірою у краще майбутнє світу.

Патріотичні здобутки часів Київської України-Русі ніколи не зникали з українських земель, вони дали духовне життя народу, воскрешали в нього надію на незалежність, збереження своєї самобутності в культурі, освіті, педагогічній думці.

Третій етап становлення ідей національно-патріотичного виховання в історії вітчизняної думки обіймає час звільнення від татаро-монгольської навали та період українського національного Відродження (XIV–XVIII ст.), який характеризується формуванням української народності та розвитком двох українських держав: Галицько-Волинської держави та Козацької демократичної республіки. На цьому історичному етапі велика увага приділялася вихованню в підростаючого покоління суто національних рис: любові до рідної землі, поваги до героїчних подвигів українців, готовності до захисту свого народу та Вітчизни.

У боротьбі за свій народ і віру виявили силу та принесли велику користь братства (XV–XVII ст.). Пам'ятаючи слова Ісуса Христа: «Люби ближнього, як самого себе», члени братств відкривали

«шпиталі», де жили бідні старі люди, школи, з яких виходили справжні українці, готові до розумної боротьби за віру, народ та Батьківщину.

У братських школах навчали рідною мовою, виховували дітей у національному дусі на кращих традиціях українського народу та нормах християнської моралі. Народні школи мали на меті відродити слов'янську мову, підняти її значення як мови предків, мови, що об'єднує всіх слов'ян та є мовою слов'янської вченості.

Діяльність церковних братств забезпечила подальший розвиток українського шкільництва. Школи виховали нову плеяду представників українського народу, освічених, творчих, мужніх, палких патріотів, «носіїв і пропагандистів ідей української державності, будителів українського національного відродження, утвердження людської гідності українця».

Значну роль у діяльності тогочасної школи відігравали ідеї визначних діячів науки, культури, педагогічної думки Памви Беринди, Івана Борецького, Максима Грека, Арсенія Еласовського, Лаврентія та Стефана Зизаніїв, Захарія Копистецького, Олександра Митури та інших. Їхня діяльність відіграла помітну роль у культурному відродженні України, поширенні ідей гуманізму та ідеологічній боротьбі з католицизмом.

На території України, зазначає М. Аркас, діяло «Панське Братство» (1580 р.), до складу якого входили впливові заможні люди. Це родини князів Вишневецьких, Острозьких, Ружинських, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, митрополити Іван Борецький, Петро Могила та інші. Вони сприяли розвитку народної освіти, бажаючи, щоб народ став твердіший у вірі та міцніше тримався своєї національності. Також велике значення надавалося друкуванню книг українською мовою, відкриттю шкіл та колегій.

Братства відігравали важливу роль у боротьбі з насильною колонізацією, сприяли формуванню національної свідомості, поширенню знань та освіти.

Справжнім феноменом в історії України було запорозьке козацтво, поштовхом до формування якого стало також почуття патріотизму.

Козацтво було великою військовою силою, що боронила рідні землі від варварських нападів. Історик та етнограф Д. Яворницький відзначає, що запорозьким козакам були притаманні «щедрість, безкорисливість, постійність у приязні, гріхом вважалось ошукати навіть чорта, коли він іноді попадав січовикам у товариші; висока любов їх до особистої свободи, після якої вони віддавали перевагу лютій смерті перед ганебним рабством» [14, с. 234].

Видатними синами української держави, істинними захисниками честі та слави рідної землі й народу були козацькі гетьмани, кошові, полководці – Д. Байда-Вишневецький, І. Богун, І. Виговський, О. Дашкевич, П. Дорошенко, С. Кішка, І. Мазепа, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький та інші відомі громадські діячі, які «стали надихаючим прикладом, високим духовним орієнтиром, взірцем патріотизму для майбутніх поколінь».

Вища якісна характеристика козака, як зазначає вчений Ю. Руденко, – це духовність, що має самобутню систему цінностей. Їй притаманні віра, надія, любов до рідної землі, народу, до свого родоводу, єдність добра, краси та істини. Складовими компонентами козацької духовності є ненависть, презирство до ворогів рідної землі, українського народу, прагнення подолати будь-які перешкоди на шляху до волі та незалежності народу України. Як підкреслює український історик Д. Дорошенко: «Козаччина – ідеал українського народ Козак – це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю Козак – це ідеал мужчини, юнака, сміливого, завзятого, який втілює в собі всі найкращі сторони чоловічої вдачі» [2, с.152].

Найпотужнішими джерелами сили, військової доблесті, духовних досягнень українського козацтва була глибока віра в Бога й Україну. Козаки щиро вірили в Бога як втілення Вищої Справедливості. Отже, козацька духовність, наповнена глибокою мудрістю, ідейно-моральним змістом, національно-патріотичним потенціалом, породила козацьку педагогіку, що стала системою ідей, принципів,

засобів, форм і методів впливу на підростаючі покоління. Козацька педагогіка виховувала захисників Батьківщини, лицарів Гідності, Честі, Свободи та Слави України.

На особливу увагу заслуговує досвід козацьких шкіл. У них, як зазначає дослідниця О. Красовська, засвоювався козацький кодекс поведінки, норми християнської та народної моралі, культивувалися національні цінності українців, формувалися риси національного характеру [5].

Козацька педагогіка, як підкреслює сучасний педагог Б. Ступарик, – це частина народної педагогіки, що виховувала в підростаючого покоління любов до Батьківщини, вірність рідній землі та народові, незламну силу духу, волю, високу мораль та лицарські якості [12, с.10].

Козацька виховна система ставила за мету формування в сім'ї, школі, повсякденному житті характеру козака, з притаманною йому лицарською звитягою, українською національною свідомістю та самосвідомістю, дійовим патріотизмом, високою духовністю. Кодекс лицарської честі та звитяги, зазначають сучасні вчені О. Губко, В. Кузь, Ю. Руденко, включав: любов до батьків, шанобливе ставлення до жінки, відданість Батьківщині та своєму народові, вірність національним і загальнолюдським цінностям, непримиренність до ворогів, героїзм, відстоювання свободи й незалежності України, готовність боротися за її честь, волю і славу та інші.

Однак слід зауважити, що не тільки церковні, козацькі школи займалися проблемами виховання. Вихованню національних почуттів, громадянської свідомості, патріотизму молоді сприяли козацький устрій та соціальне середовище України, бажання народу зберегти незалежність і соборність держави. Як відзначає Д. Яворницький, у сім'ї з раннього дитинства виховували самодисципліну, загартовували тіло й дух дитини, навчали основам бойового мистецтва [14, с. 310–312].

Величезний внесок у розвиток національної освіти та виховання належить Острозькій та Києво-Могилянській академіям (XVII–XVIII ст.), які довгий час були центрами освіти, науки, громадсько-політичної думки України та всієї Східної Європи. Виховані на загальнолюдських, національних та історико-культурних цінностях українського народу, випускники академій були свідомими патріотами, борцями за національне й соціальне відродження України.

У цей період з'являються наукові праці з питань громадського виховання. Видатні діячі епохи українського Ренесансу – І. Вишенський «Книжка», С. Зизаній «Катехізіс», З. Копистецький «Палінодія», Г. Смотрицький «Ключ царства небесного», М. Смотрицький «Тренос» висловлювали гуманістичні та патріотичні думки, підкреслювали необхідність розвитку національної науки, освіти та культури, закликали до боротьби за соціальне та духовне визволення українського народу. Академік О. Білецький зазначав, що вони зробили значний внесок у боротьбу українського народу, «яка проводилась силами всього прогресивного людства протягом століть» [1, с. 271].

Зусилля вчених, педагогів, письменників були спрямовані на вирішення найважливішої життєвої задачі українського народу – визволення Вітчизни від загарбників. Палкими патріотами були Іван Борецький, Петро Могила, Мелетій Смотрицький та інші, чия діяльність пронизана почуттям любові до рідної землі, до свого народу. Їхня невтомна праця сприяла формуванню національної свідомості українського народу, виховувала патріотизм і волю до визволення, укріплювала позиції православної церкви.

Учені І. Гезель, С. Полоцький, Ф. Прокопович підкреслювали, що секрети розвитку душі й тіла людини знаходяться в глибинах мудрості народу, яка є невичерпним джерелом виховання патріотизму. Спираючись на гуманістичні ідеї античних мислителів (Аристотеля, Демокрита, Платона, Сократа), вони намагались утверджувати на вітчизняних теренах загальнолюдські моральні та суспільні цінності.

У педагогічній науці XVII ст. проблему національно-патріотичного виховання особистості, в сукупності з моральними якостями, у творах та чисельних листах порушував видатний вітчизняний мислитель Г. Сковорода «Байки Харківські», «Вдячний Еродій» та інші.

Ідеї та погляди Г. Сковороди виростили на ґрунті реального життя й відбивали погляди, думки, сподівання українського народу, його прагнення до кращого життя. Мислитель розглядав патріотизм в єдності з такими моральними якостями українського народу, як благородство, працьовитість, чесність, скромність, доброзичливість, щирість, вірність, доброта, справедливість, великодушність, людяність, гідність. Складовими патріотизму Г. Сковорода вважав насамперед любов до Батьківщини, народу, гуманістичні ідеали, гідні людини.

Ідея національно-патріотичного виховання досягла свого найвищого розвитку в концепції «сродної праці» Г. Сковороди. Педагог основну увагу зосередив на проблемі людини, її щастя, покликання, боротьби за краще майбутнє. На його думку, важливу роль у добробуті українського народу і всього людства повинна відігравати творча праця «Бджола та Шершень», «Чиж та Щиглик», «Щука та Рак».

Однією з найважливіших вимог до виховання, на думку Г. Сковороди, була його народність. У своїх творах «Вдячний Еродій» він висміює виховання, відірване від народних традицій та звичаїв. Особлива цінність філософського вчення Г. Сковороди полягає у ствердженні суверенного права людини на національне виховання, що зробить кожного рідним сином свого народу, своєї нації: «Кожен повинен пізнати свій народ і в народі пізнати себе. Якщо ти українець, будь ним...» [6, с. 12].

Таким чином, ми бачимо, що патріотичне виховання спрямоване на формування особистості, для якої боротьба за благо та процвітання рідної землі співпадала з прагненням до праведного життя. При цьому великого значення набувають такі патріотичні якості, як честь, слава,

гідність, свобода (особиста честь та гідність, слава та свобода рідної землі).

Провідними рисами національно-патріотичного виховання періоду українського Відродження виступають:

- віра в Бога як втілення Вищої Справедливості та укріплення православної віри;
- любов до Батьківщини, збереження незалежності й соборності України, безкорисливе служіння державі;
- боротьба за волю, честь і славу України;
- обстоювання та відродження рідної мови, науки, освіти, культури, мистецтва;
- виховання дітей в національному дусі на кращих традиціях українського народу.

Наступний, IV етап охоплює XIX ст. – поч. XX ст. – період національно-політичного відродження України та становлення української нації.

У XIX ст. Україна вступила із скасуванням гетьманства (1764 р.), запровадженням дворянства (1785 р.), з рекрутчиною, кріпацтвом, зруйнуванням Січі. Українські землі закабалили Росія, Польща та Австро-Угорщина. Це призвело до знекровлення національної системи виховання, закриття навчально-виховних закладів, заборони вживання рідної мови (Валуєвський циркуляр – 1863р. та Ємський указ – 1876 р.).

З великими труднощами відстоювали українці власну мову, культуру та віру, намагалися зберегти свої національні та духовні традиції. Завдяки цьому починається національне відродження України – зміцнення національної самосвідомості, гідності, високих патріотичних і громадянських почуттів, бурхливий розвиток української науки та культури. Прогресивні педагогічні ідеї проникають усюди: у сферу повсякденного буття народу, в наукові та художні твори вчених, педагогів, письменників тощо.

Першочерговим завданням школи, вчителів у цей час вважалося виховання патріотичних почуттів, національної гордості, честі, поважного ставлення до інших народів. Ці ідеї на сторінках праці «Народна педагогіка в пользу училищ і вчителів сільських» пропагував відомий вітчизняний педагог О. Духнович. «Люби свій народ не тому, що він славний, а тому, що він твій, – писав педагог. – Будь вірним своїй Батьківщині – це твоя колиска. Хто не любить свою Батьківщину, той сирота, без батька, без матері, без усього» [3, с. 86].

Серцевиною педагогічних поглядів О. Духновича виступає ідея народності, головним напрямом реалізації якої є виховання в дітей працьовитості, людинолюбства, доброчинності. Великого значення педагог надавав фольклору як важливому засобу вивчення «народного духу», поширення ідей народності й патріотизму. О. Духнович наголошував, що саме в прислів'ях, приказках, піснях, скоромовках відображено весь культурно-історичний шлях українського народу [3, с. 264].

Однодумцем О. Духновича в теоретичних пошуках і практичній діяльності був засновник вітчизняної педагогічної науки та народної школи, фундаментальних основ національно-патріотичного виховання у ХІХ ст., геніальний український педагог К. Ушинський. Відстоюючи принцип народності, він вважав, що основним завданням народної школи у вихованні особистості є виховання патріотизму засобами рідної мови, природи рідного краю, народних традицій, праці, релігії. К. Ушинський писав: «Чим повніше і розумніше школа буде будувати свою роботу на основах народності, тим ближче стане вона до життя свого народу і буде краще виконувати своє завдання – готувати патріотів» [3, с. 193]. Педагог підкреслював, що найважливішими рисами майбутнього громадянина повинні бути любов до своєї Батьківщини, почуття відповідальності й обов'язку перед народом, почуття національної та власної гідності, жага корисної діяльності.

На принципі народності базується мета виховання, яка, на думку видатного вченого, «побудована на народних основах, має ту виховну силу, якої нема в найкращих системах, побудованих на абстрактних

ідеях або запозичених в іншого народу» [4, с. 99]. Так само мета національно-патріотичного виховання, на думку К. Ушинського, базується на національному ґрунті. Педагог зауважував: «Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, у кожного з них своя особлива національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети» [4, с. 47].

Великий просвітитель вважав, що одним із засобів утілення в життя ідей народності, важливою умовою виховання патріотизму є рідна мова. У статті «Рідне слово» К. Ушинський називав мову «найбільшим народним наставником», «великим народним педагогом». «У мові, – писав він, – одухотворяється весь народ і вся його батьківщина... Мова – найважливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі і майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле» [4, с. 123].

У підручниках «Рідне слово» та «Дитячий світ» педагог наголошував на необхідності розвитку патріотичних почуттів на основі використання народних казок та пісень, прислів'їв та приказок, байок та жартів, загадок та скоромовок – усього того, що є основою народної педагогіки, виразником педагогічного генію народу, сутністю народного виховного впливу на дитину. Саме під впливом цих знань у дитячому віці складається уявлення про «малу» батьківщину, почуття любові до неї. Ґрунтовна робота сім'ї та початкової школи в даному напрямі зміцнить патріотичні почуття, вони стануть надбаннями людини й будуть використовуватися все життя.

На хід і розвиток українського національного відродження вплинули відомі прогресивні діячі, палкі патріоти України М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та інші. Проїняті ідеалами демократії, любов'ю до України, свого народу, вони запропонували громадськості нову політичну програму, викладену в маніфесті «Книга буття українського народу» або «Закон Божий». Вони висували ідеї волі, рівності, самостійності народів, свободи віри, можливості для кожного народу творити свою державу та вільно розвивати освіту,

науку, культуру. В їхніх працях стверджується надія на перемогу в майбутньому, віра в безсмертя України.

Одним з найактивніших борців за національне відродження був славетний Кобзар, Пророк Т. Шевченко, який у своїх творах закликав народ до боротьби за рідну землю, за свою долю, за державу. Все життя Великий Кобзар боровся за відродження національної системи виховання, за народну педагогіку, зв'язок з народним життям, за традиції сімейного виховання, оскільки саме народна педагогіка виховує патріота зі святим почуттям любові до рідного краю, до знедоленого народу.

Щоб стати істинним сином своєї землі, треба вивчити її історію, любити рідну мову, вірити у свій народ, боротися за його щастя.

Прапор Великого Вчителя та його однодумців М. Костомарова, П. Куліша підхопили видатні діячі науки й освіти: В. Антонович, Б. Грінченко, М. Драгоманов, Леся Українка, І. Франко, М. Шашкевич та інші. У 1873 р. було засновано Товариство імені Шевченка, яке стало центром наукової роботи в Україні (М. Драгоманов, О. Кониський, Д. Пальчиков та ін.). На початку 1880 р. починається діяльність театральних труп М. Кропивницького, М. Старицького, братів Тобілевичів. Театр стає національною установою, що впливає на маси, вчить їх української мови, наближає до історії народу, викликає пошану до української культури, надихає молодь ентузіазмом і патріотизмом.

Видатний культурно-освітній і громадсько-політичний діяч І. Франко неспинно боровся за українську національну школу. Особливо великого значення надавав він питанням вивчення дітьми української мови й літератури, фольклору та етнографії. Мету і завдання національного виховання І. Франко вбачав у служінні українському народові, в боротьбі за вільну й незалежну Україну, у здійсненні заповітів народної педагогіки, утвердженні національної свідомості громадян.

У політичній програмі «свідомого українства» вітчизняний педагог Б. Грінченко наголошував на здобутті прав для української

мови в церкві, школі, в повсякденному житті. Він підкреслював, що рідна мова разом із народною педагогікою та мораллю сприяють формуванню справжньої людини, майбутнього громадянина, патріота рідного краю, непримиренного борця за правду. Для розв'язання цих завдань Б. Грінченко, наслідуючи К. Ушинського, Т. Шевченка, уклав рукописний український буквар, одним із перших запровадив навчання українською мовою з використанням фольклору.

Глибоко усвідомлюючи значення принципу народності як провідного чинника формування свідомого громадянина, педагог створив «Українську граматику для науки читання і писання», в основу якої були покладені приказки, загадки, байки, дитячі пісні, народні вірші й оповідання, народні жарти, дотепи. Академік АПН України О. Сухомлинська зазначає, що вони вчили дітей «поважати мудрість свого народу, сприяли формуванню моральних уявлень та переконань» [7, с. 237].

Соціально-економічні, політичні події перших десятирічь ХХ ст. дали поштовх новим ідеям патріотизму, формуванню свідомого українця. У 10–20 рр. починається відродження національного шкільництва. З'являється мережа «Просвіт».

Головною метою «Просвіт» було сприяння розвитку української культури, єднання українців, надання можливості жити національним життям. Ці організації виконували цілий ряд навчально-виховних завдань, серед яких:

- загальноосвітня діяльність серед народу;
- ознайомлення з історією та культурою України;
- навчання рідною мовою;
- створення бібліотек, читань, лекцій, курсів;
- проведення концертів, вечорів, вистав;
- відкриття національних шкіл та інших просвітніх установ;
- видавнича діяльність (переклад та створення шкільних підручників, видання рідною мовою творів українських письменників, календарів та газет тощо).

Першу «Просвіту» було засновано в Південній Україні, в Одесі (1905 р.), потім у м. Києві виникло товариство «Просвіта імені Т. Шевченка» (1906 р.). У подальшому організації з'являються в Чернігові, Житомирі, Харкові, на Катеринославщині, Полтавщині та в інших місцях. Активну участь в їхній діяльності брали видатні громадські діячі Б. Грінченко, М. Старицький, Леся Українка, М. Коцюбинський, І. Шраг, Д. Яворницький, І. Луценко та інші.

Діяльність «Просвіт» мала величезне значення для українського народу. Вони виховували в народних масах українську національну свідомість, підвищували їхній культурний рівень, учили самоповаги й розумінню своїх національних прав, тобто формували свідомого українця, громадянина й патріота.

З 1912 р. в Україні починають діяти молодіжні об'єднання «Січ», «Сокіл», «Пласт», освітньо-виховна діяльність яких ґрунтувалася на національно-культурних та історичних традиціях українського народу, насамперед козацьких.

Члени молодіжних організацій намагалися сформувати новий тип українця з притаманною йому фізичною досконалістю, витривалістю, вихованістю, високою моральністю, з розвиненим почуттям патріотизму та громадянської свідомості. Вони були носіями виховних традицій українського народу, виступали за збереження української мови, історії та культури народу.

Для нашого дослідження певний інтерес становить дитяча організація «Пласт», яка починала виховну роботу з дітьми молодшого шкільного віку, закладаючи основи особистого і національного характеру. Молодіжні організації «Сокіл», «Січ», «Пласт» ставили за мету:

- розвиток національної свідомості й патріотизму;
- виховання характеру й духу;
- служіння Батьківщині та українському народові;
- здоров'я та фізичний розвиток тощо.

Окрім «Просвіт» та молодіжних об'єднань, питання підвищення культурного рівня українського народу, формування національної свідомості та патріотизму порушували українські вчені, педагоги, політичні діячі.

Для педагогічного розуміння сутності патріотизму важливими є погляди українських учених початку ХХ ст. Г. Ващенко, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Русової, Я. Чепіги та інших.

Велику роль у розробці та реалізації концепції національного виховання відіграв видатний педагог І. Огієнко. У роботах «Українська культура» та «Наука про рідномовні обов'язки» він підкреслював, що система освіти має бути національною за характером і реалізовувалась на національних засадах. Обґрунтовуючи засоби національно-національно-патріотичного виховання, І. Огієнко, особливо наголошував на вивченні української мови: «...Поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане національності: вона розпорошиться поміж дужчим народом...» [8, с. 126].

І. Огієнко вперше вводить у науковий обіг поняття «рідномовне виховання», що ввібрало в себе історію, культуру, звичаї, традиції народу. Він пише, що «головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина – працювати для збільшення культури своєї літературної мови» [8, с. 11].

Зміст національно-патріотичного виховання педагог вбачав у тісному зв'язку церкви, сім'ї та школи за умови дотримання принципів гуманності й демократизму. Провідна роль у патріотичному вихованні дітей, на думку І. Огієнка, належить сім'ї, оскільки саме в ній дитина вперше чує рідну мову, прилучається до сімейних і народних традицій, звичаїв, навчається шанобливого ставлення до родичів, сусідів, людей похилого віку. За допомогою школи й церкви ці риси та якості посилюються, і виникає повага до законів та звичаїв свого народу, «любов до первобатьківщини».

Ідеї І. Огієнка про створення національної школи як гаранта розвитку нації підтримала вихователька, мати, талановита українка

С. Русова, яка твердила, що освіта й навчання мають відповідати національним інтересам, враховувати звичаї, традиції, своєрідність українського народу.

У теорії виховання, розробленій С. Русовою, чільне місце посідає патріотичне виховання. На думку виховательки, це цілеспрямований педагогічний процес формування у школярів почуттів, поглядів і свідомості засобами рідної мови, через колискові пісні, забавлянки, народні казки, ігри, лічилки, загадки. Не менш важливими є екскурсії, вивчення історії та релігії українського народу, створення в школі історико-географічного музею. Особливу увагу С. Русова звертає на те, що конче потрібно виховати в учнів почуття любові до рідного краю, і це дає позитивні результати, коли виховання поставлено на національний ґрунт.

Наслідуючи І. Огієнка, С. Русову, Я. Чепігу, виступає за відродження української національної культури та української школи. Талановитий український педагог зазначає, що в національному виховному ідеалі віддзеркалюється сутність українського патріотизму. До змісту патріотизму Г. Ващенко включає віру в Бога, моральні закони творення добра, загальнолюдські та національні цінності. Важливим є те, що вчений наголошує: мета життя людини полягає у служінні Богові та Україні, у виконанні та шануванні заповідей морального кодексу поведінки. Велике значення має заповідь любові до Бога та любові до ближнього.

Отже, перспективу виховання молодого українського покоління Г. Ващенко бачив в усвідомленні «молоддю значення служіння Батьківщині як особистого обов'язку перед нею», у необхідності «підкорити свої інтереси потребам українського народу» та в духовному зв'язку з Богом і народом.

Таким чином, період ХІХ – початку ХХ ст. характеризується змінами в культурно-освітній діяльності на теренах України. Головним напрямом виховної системи в цей час була ідея виховання людини як громадянина і «свідомого патріота» на основі загальнолюдських і національних цінностей, ідеї народності,

державності, людяності. Особливостями національно-патріотичного виховання виступають:

- любов до Батьківщини, за яку людина терпить муки і навіть іде на смерть;
- любов до народу, до його духовної спадщини;
- національні почуття: любов до рідного краю, природи, до української мови, культури, історії, повага до національних та родинних традицій;
- служіння Богові як абсолютній Правді, Красі, Справедливості.

Соціально-політичні зміни в Україні на початку ХХ ст. кардинально вплинули на подальший розвиток патріотичних ідей. В умовах першої в світі соціалістичної держави патріотичні ідеї набули нового змісту, визначивши сутність радянського соціалістичного патріотизму. Це зумовило виділення V – Радянського етапу (1917–1991 рр.) розвитку національно-патріотичного виховання в історії педагогічної думки.

Проблема національно-патріотичного виховання молоді розглядалася як одна з головних у боротьбі за комунізм. Найважливішим були питання формування свідомості та поведінки дітей у навчальному процесі, в системі позаурочної та позашкільної роботи, в повсякденному житті, розвиток патріотичних почуттів.

Радянські педагоги А. Макаренко, М. Покровський, В. Сухомлинський та інші, стоячи на марксистських позиціях, висловлювали ідею формування нової людини – хазяїна і творця соціалістичного життя. Насамперед таку людину необхідно було підготувати до життя та праці.

Велику роботу з формування нової людини, громадянина, «радянського патріота» проводили школи та позашкільні освітні заклади.

По-перше, це була красезнавча робота: діти брали участь у експедиціях та походах, знайомилися з природою рідного краю, вивчали історію свого народу, збирали документи, матеріали про

подвиги земляків у роки Великої Вітчизняної війни. Отримані в процесі пошуку матеріали використовувалися для створення шкільних музеїв, залів і куточків бойової та трудової слави. Така діяльність сприяла вихованню у школярів відповідальності за доручену справу, дбайливого ставлення до природи та її багатств, поваги до історичного минулого, любові до свого народу, рідного краю, гордості за свою Батьківщину.

По-друге, в багатьох школах, позашкільних закладах радянських часів організовувалися загони корчагінців, гайда рівців, дзержинців, «Юних лєнінців», «Червоних слїдопитів», «Патріотів» та ін. Традиційним було проведення зустрічей з ветеранами війни та праці, «Днів пам'яті» тощо. Це були самодіяльні організації учнів, що мали на меті розширення світогляду, прищеплення любові до знань і праці, виховання високих моральних рис характеру відповідно до вимог сучасності.

Для інтернаціонального і національно-патріотичного виховання юнацтва велике значення мали клуби інтернаціональної дружби (КІД). Це були самодіяльні організації учнів, що ставили за мету ознайомлення з інтернаціональними традиціями свого народу, з боротьбою народів за мир, безпеку і демократію, сприяли зміцненню дружби між дітьми різних країн світу. Першочерговим завданням таких клубів було формування в молодого покоління національної самосвідомості, почуття патріотизму, громадянськості, інтернаціоналізму.

По-третє, в позанавчальний час учні збирали металобрухт і макулатуру, впорядковували шкільні подвір'я, вулиці, працювали в майстернях, цехах підприємств, на будівництві, на колгоспних ланах і фермах, надавали шефську допомогу інвалідам війни та праці тощо. Усі трудові заходи проходили під гаслом «Моя праця вливається в працю моєї республіки». Така робота, крім уміння працювати, виховувала в учнів почуття прекрасного, любов до рідної школи, вулиці, міста, країни, глибокі почуття патріотизму, дружби.

Видатний радянський педагог А. Макаренко наголошував, що комуністичне виховання не може бути нетрудовим. Вихователі повинні навчити дітей працювати творчо, оскільки тільки творча праця на благо Батьківщини приносить радість і щастя, розвиває людину духовно. Ця праця має бути колективною.

По-четверте, патріотичне виховання здійснювалося через військово-спортивні табори, початкову військово підготовку, дружбу школярів із військовими частинами, через уроки мужності, військово-спортивні ігри «Зірниця», «Орлятко». Ця робота допомагала учням краще пізнати бойові традиції свого народу, прищеплювала любов до військової справи, готовність зі зброєю в руках стати на захист Батьківщини.

Особливо цінною на даному етапі стала педагогічна спадщина талановитих радянських педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського. Ставлячи завдання формувати нові покоління свідомої молоді, вони виховували справжніх патріотів, люблячих Батьківщину, гордих за свій народ та його історичне минуле, працюючих на благо Вітчизни. З цією метою педагоги постійно шукали та використовували нові організаційні форми та методи виховної роботи. Більшість із них і сьогодні є актуальними. Зупинимось на них докладніше.

Розглядаючи різноманітні аспекти комуністичного виховання підростаючого покоління, А. Макаренко керувався принципом зв'язку школи з життям, надавав великого значення суспільно-корисній праці для національно-патріотичного виховання та залучення учнів до соціалістичного будівництва. Патріотичне виховання педагог розумів як «виховання активного діяча соціалістичного суспільства, виховання цілих поколінь загартованих, відданих революції, радісних і суворих діячів» [4, с. 353].

Для виховного процесу, на думку А. Макаренка, важливою є так звана «система перспективних ліній», тобто виховання доцільно організовувати поступово, починаючи з маленької «ближньої» мети, після досягнення якої виникає бажання подальшого розвитку й

удосконалення. На основі цих перспективних ліній виникає «завтрашня радість». Ідея «завтрашньої радості» ґрунтується на тісному зв'язку особистої радості вихованців із великим соціальним почуттям, яке переростає у високу радість – служіння Батьківщині й народові.

Загалом, учений вважав за необхідне створити нові методи формування людини для боротьби та праці в молодому соціалістичному суспільстві, тому наголошував на вихованні у школярів волі, витривалості, мужності, честі, цілеспрямованості, працьовитості, чесності, порядності, віри в товаришів і колектив, збереженні традицій, гордості за свій народ і Батьківщину.

Поняття «патріотизм» як сукупність політичних і моральних ідей, моральних почуттів розглядав наш видатний сучасник В. Сухомлинський. Живучи в соціалістичному суспільстві, педагог в основу виховного ідеалу покладав загальнолюдські та національні цінності, серед яких провідними є такі.

Любов до рідної землі, народу, Батьківщини та її минулого.

В. Сухомлинський прагнув прищепити любов до свого рідного краю, природи – «малої» батьківщини, де людина народилась і пізнала навколишній світ. Для досягнення цієї мети він широко використовував такі форми роботи, як екскурсії та походи в природу, місця бойових дій, розповіді про героїчне минуле народу, які наповнювали дитячі серця гордістю за свою країну, складали «пам'ять серця». «Ми піклуємося про те, – підкреслював педагог, – щоб у свідомості, в емоційній пам'яті дітей назавжди залишилися дрібні деталі рідної природи, ті незабутні куточки, з яких поступово складається світ, дорогий людині» [13, с.21].

Любов до матері, батька, старших у сім'ї.

Особливе місце вчений відводив Матері як основі життя на землі. Перший свій урок у природі він починав словами про Матір і Батьківщину. Педагог вважав взаємну любов батьків і дітей, відданість і повагу незмінним джерелом патріотичних почуттів. «Людина, не вихована належним чином у цій колісці, – писав В. Сухомлинський, –

людина, незмінна в глибоко особистому, не може бути справжнім сином Вітчизни в суспільному... Той, хто забув колиску, з якої піднявся, щоб піти по землі, хто байдужий до матері, що вигодувала та виховала його, нездатен переживати високі патріотичні почуття” [13, с. 146].

Любов до рідної мови.

Рідну мову педагог вважав духовним багатством, носієм мудрості, слави, культури, історії українського народу. Рідна мова є джерелом, з якого дитина здобуває знання про навколишній світ, про свою родину, місто, село, Батьківщину. Мова, зазначав В. Сухомлинський, здатна «піднести, звеличити людину в її власних очах, утвердити її патріотичну свідомість і громадську гідність, на все життя відкрити в її серці невичерпні й вічні джерела любові до своїх предків...» [13, с. 216].

Шанобливе ставлення до історії та культури українського народу.

Павлиський учитель широко використовував у практиці національно-патріотичного виховання скарби народного виховного впливу – пісні, легенди, казки, оповіді, бувальщини, приказки, народні традиції, звичаї, обряди. У праці «Серце віддаю дітям» В. Сухомлинський підкреслює значення казки: «Казка – благородне і нічим не змінне джерело виховання любові до Вітчизни. Патріотична ідея казки – в глибині її змісту, ... Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу» [13, с.189].

Працелюбність.

Педагог вважав, що не може бути виховання поза працею і без праці. Саме в праці формуються риси майбутнього громадянина та його світоглядні позиції. Працюючи для себе, людина працює для своїх близьких, рідних, для народу, для Батьківщини.

Упроваджуючи свої педагогічні ідеї в навчально-виховний процес, педагог використовував різноманітні форми роботи. Найефективнішими у вихованні людини, громадянина, патріота педагог вважав:

- екскурсії в природу, по місцях бойової та трудової слави;
- працю на благо Вітчизни, написання дітьми оповідань, казок;
- проведення свят, обрядів;
- допомогу хворим, людям похилого віку, живим істотам.

Аналізуючи педагогічну спадщину та досвід роботи видатних педагогів А. Макаренка та В. Сухомлинського, можна впевнено стверджувати, що їхні погляди, ідеї значною мірою актуальні для сучасної української школи. Розробляючи ідеї громадянського та національно-патріотичного виховання, впроваджуючи їх у практику, педагоги прагнули виховати мислячу, працьовиту, чесну, активну особистість, для якої щастя Батьківщини – сенс усього життя.

Однак слід зауважити, що адміністративно-командна система негативно вплинула на процес та результати виховання. Різноманітні форми роботи мали показний характер, очевидною була заорганізованість, надзвичайна партійна ідеологізація. Вихованцям відводилася роль об'єктів педагогічного впливу, а не суб'єктів соціального життя, саморозвитку та самовизначення. В результаті ідея виховання підростаючого покоління в дусі радянського соціалістичного патріотизму була серйозно деформована через тиски з боку партії, вимоги якої були законом і не обговорювалися. Аналіз досліджень дає можливість виявити позитивні та негативні риси національно-патріотичного виховання в соціалістичному суспільстві.

Позитивні:

- любов до соціалістичної Батьківщини, відстоювання її інтересів;
- постійна готовність до захисту Вітчизни, турбота про її розквіт;
- гордість за історичні звершення першої у світі соціалістичної держави;
- зміцнення дружби та братерства між народами;
- повага до героїв війни та праці.

Негативні:

- підпорядкованість національних інтересів інтернаціональним;

- цілковита підтримка політичного курсу комуністичної партії та будь-яких його змін;
- заідеалізованість освіти;
- ігнорування ролі «малої» батьківщини, рідного краю;
- насадження російської мови та культури;
- формування нового типу людини – «радянська людина», що привело до знивелювання націй;
- ігнорування інтересів, традицій, цінностей народів;
- попряння віри в Бога, атеїстичне виховання (войовничий атеїзм).

Таким чином, ми визначили основні етапи становлення та розвитку ідеї національно-патріотичного виховання в історії вітчизняної педагогічної думки, починаючи з основ народної педагогіки. Короткий аналіз розвитку ідей патріотизму у вітчизняній педагогіці дозволяє стверджувати, що на кожному історичному етапі, за будь-яких умов, освіта людини, її ставлення до суспільства, зводилося до виховання патріотизму. Без патріотичних почуттів, переконань, дій людина не може бути справжнім громадянином і сином своєї Вітчизни.

Ми бачимо, що на різних етапах розвитку суспільства поняття патріотизму набувало дещо нового змісту. Однак залишалися незмінними такі його головні риси:

- любов до Батьківщини, відстоювання її інтересів;
- боротьба за волю, честь і славу України;
- любов до народу, родини, сім'ї;
- служіння Богові як абсолютній Правді, Красі, Справедливості (на жаль, у радянські часи ця риса патріотизму ігнорувалась, хоча впродовж тисячоліть православна церква виховувала людські душі, прищеплювала українському народові уявлення про добро, милосердя, честь, була хранителем народних святинь).
- обстоювання та відродження рідної мови, науки, освіти, культури, мистецтва, духовних традицій народу;
- зміцнення дружби між народами.

Історично зумовлені патріотичні риси необхідно підтримувати, зміцнювати, виховувати, робити їх масовими. Сучасна українська школа має сприяти цьому. Соціально-педагогічна ситуація, що склалася в суспільстві, вплинула на сферу освіти. Інноваційні процеси в освітній галузі здійснюються в умовах різкого загострення виховних проблем, посилення негативних явищ у молодіжному та шкільному середовищі. Причини цих явищ мають свої корені як в економічній нестабільності та духовному розладі в суспільстві, так і в особливостях діяльності виховних інститутів, які, на жаль, і сьогодні не змогли цілком звільнитися від командно-адміністративного стилю виховної діяльності, звернутись до особистості, її життєвих проблем.

Разом з тим, у сучасній соціально-економічній ситуації особливої актуальності набувають загальнолюдські моральні цінності: совість, добро, справедливість, милосердя, людська гідність, духовність тощо. Серед них патріотичне виховання займає не останнє місце. Ось чому в сучасній школі конче необхідна цілісна система національно-патріотичного виховання.

1.2. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів

У сучасних умовах, коли Україна перебуває в стані війни внаслідок повномасштабного нападу російської федерації, особливо актуальним стає дослідження проблеми національно-патріотичного виховання.

Першочерговим завданням є формування національної свідомості, яка б перешкоджала появі сумнівів щодо важливості незалежного майбутнього, необхідності збереження суверенітету та територіальної цілісності країни. Також важливо уміщувати принципову громадянську та національну позицію в серцях вільних українців, враховуючи всі необхідні стандарти європейських та міжнародних спільнот.

Актуальність національно-патріотичного виховання залишається важливою історичною, соціальною та політичною темою в багатьох країнах. Особливо важливим це питання є в контексті України та інших країн, які переживають складні періоди, пов'язані з політичною нестабільністю, зовнішніми загрозами або пошкодженням національної ідентичності. Ось кілька аргументів щодо актуальності національно-патріотичного виховання:

Зміцнення національної єдності. Національно-патріотичне виховання може допомогти у зміцненні почуття національної єдності серед громадян. Воно може об'єднувати різні етнічні, культурні та соціальні групи навколо спільних цінностей та ідеалів.

Захист суверенітету. У контексті геополітичних загроз національно-патріотичне виховання може стати важливим інструментом захисту суверенітету країни. Громадяни, які гордяться своєю країною, більш схильні підтримувати заходи для її захисту.

Формування громадянської відповідальності. Виховання національної свідомості та патріотизму може сприяти формуванню громадян, які відчувають відповідальність за свою країну та активно беруть участь у громадському житті.

Запобігання екстремізму. Відчуття приналежності до власної нації та розуміння її цінностей може запобігати радикалізації та екстремізму, які можуть загрожувати стабільності суспільства.

Створення позитивного іміджу за кордоном. Національно-патріотичне виховання може сприяти покращенню іміджу країни за кордоном, що може мати позитивний вплив на міжнародні відносини та співпрацю.

Але важливо також забезпечити, щоб національно-патріотичне виховання було збалансованим і не призводило до винищення різних точок зору чи дискримінації. Воно повинно сприяти розумінню та поваги до інших культур та національностей, а також підтримувати демократичні цінності та права людини.

Про це говориться у ряді програмних документів:

- Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті;

- Допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді (2002);
- Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних силах України (2010);
- Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015);
- Стратегія національно-патріотичного виховання на 2016 – 2020 рр. (2015);
- Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затверджена наказом МОН України № 1038 від 29 липня 2019 р.;
- Документ «Про Стратегію національно-патріотичного виховання», затверджений Указом Президента України від 21 травня 2019 р. № 286/2019;
- Документ «Про Стратегію національної безпеки України», затверджений Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020;
- Документ «Про Стратегію воєнної безпеки України», затверджений Указом Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021.

Головною ідеєю цих програмних документів є побудова загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання з метою цілеспрямованого формування в молоді високих патріотичних, морально-психологічних, розумових і фізичних якостей, необхідних для військової служби та захисту України.

Розбудова українського суспільства детермінує процеси формування в підростаючого покоління таких моральних рис, як гуманність, чесність, працьовитість, діловитість, старанність, конкурентність тощо. Однак, через тенденцію до зростання бездуховності, нівелювання цінностей життя, загострення проблем сімейного виховання, становленню повноцінної підростаючої особистості не надається належна увага.

Розв'язання цієї проблеми можливе завдяки створенню гнучкої системи виховання дітей та молоді, яка б урахувала і потреби часу і, водночас, задовольняла запити та інтереси підростаючої особистості.

Одне з провідних місць у цій системі займає освітньо-виховний процес, який сприяє всебічному розвитку особистості, забезпечує умови її соціалізації.

Головним завданням освітніх та позашкільних закладів системи освіти і виховання є швидке реагування на суспільні запити, на інтереси та потреби молодого покоління, вимоги держави щодо освіти і виховання особистості, створення сприятливих умов для задоволення інтересів і потреб особистості у формуванні моральних якостей, переконань, світогляду, позитивної моральної діяльності й високого рівня моральної вихованості, вихованні почуття патріотизму.

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, освітніх закладів, сі громадянських організацій, сім'ї та інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних завдань:

- утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;

- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності: працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовленнєвої культури;
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання молоді було передбачено створення цілісної системи національно-патріотичного виховання молоді шляхом реалізації виховних завдань, а саме:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей;

- виховання правової культури, поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки – Герба, Прапора, Гімну України та історичних святинь;
- сприяння набуттю молоддю соціального досвіду, успадкування духовних та культурних надбань українського народу;
- формування мовної культури, оволодіння та вживання української мови як духовного коду нації;
- формування духовних цінностей українського патріота: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, Української Держави, рідної землі, родини, гордості за минуле і сучасне на прикладах героїчної історії українського народу та кращих зразків культурної спадщини;
- відновлення і вшанування національної пам'яті;
- утвердження в свідомості громадян об'єктивної оцінки ролі українського війська в українській історії, спадкоємності розвитку Збройних Сил у відстоюванні ідеалів свободи та державності України і її громадян від княжої доби, Гетьманського козацького війська, військ Української народної республіки, Січових стрільців, Української повстанської армії до часів незалежності;
- формування психологічної та фізичної готовності молоді до виконання громадянського та конституційного обов'язку щодо відстоювання національних інтересів та незалежності держави, підвищення престижу і розвиток мотивації молоді до державної та військової служби;
- відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили військово-патріотичного виховання молоді;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, людей похилого віку, турбота про молодших та людей з особливими потребами;

- консолідація діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, навчальних закладів, громадських організацій щодо національно-патріотичного виховання;
- сприяння діяльності установ, навчальних закладів, організацій, клубів та осередків громадської активності, спрямованих на патріотичне виховання молоді;
- підтримання кращих рис української нації – працелюбності, прагнення до свободи, любові до природи та мистецтва, поваги до батьків та родини;
- створення умов для розвитку громадянської активності, професіоналізму, високої мотивації до праці як основи конкурентоспроможності громадянина, а відтак, держави;
- сприяння розвитку фізичного, психічного та духовного здоров'я;
- задоволення естетичних та культурних потреб особистості;
- виховання здатності протидіяти проявам аморальності, правопорушень, бездуховності, антигромадської діяльності;
- створення умов для посилення патріотичної спрямованості телерадіомовлення та інших засобів масової інформації при висвітленні подій та явищ суспільного життя;
- реалізація індивідуального підходу до особистості та виховання.

Національно-патріотичне виховання – це процес формування національної ідентичності та патріотизму у громадян, спрямований на підвищення почуття приналежності до власної країни, культурного спадку, історії та цінностей. Це виховання сприяє розумінню та повазі до власної нації, а також підтримує патріотичність – готовність служити своїй країні та працювати на її користь.

Національно-патріотичне виховання – це комплекс заходів та дій, спрямованих на формування патріотичних почуттів та відчуття національної ідентичності серед громадян, особливо молодого покоління. Основні визначення понять, пов'язаних із національно-патріотичним вихованням, включають такі аспекти:

Патріотизм визначається як глибока любов і відданість своїй країні, її історії, культурі, традиціям і цінностям, включає в себе готовність захищати і покращувати свою країну.

Національна свідомість – це розуміння та усвідомлення важливості національної ідентичності, історії та культури. Людина з високим рівнем національної свідомості розуміє своє місце у своїй країні і спільноті.

Культурна спадщина – це збереження і розвиток культурних цінностей, традицій, обрядів і мови свого народу, а культурна спадщина є важливою складовою національно-патріотичного виховання.

Громадянська відповідальність – виховання громадян, які відчують відповідальність за долю своєї країни, беруть активну участь у громадському житті, голосують та допомагають вирішувати соціальні і політичні проблеми.

Екологічна обізнаність – освіта стосовно важливості природоохоронних питань та розуміння відповідальності за довкілля своєї країни).

Міжнаціональна толерантність – це формування уважного та толерантного ставлення до представників інших націй та культур, підтримка міжетнічного співжиття і взаєморозуміння.

Громадянська активність – це залучення громадян до соціальних та громадських ініціатив, сприяння їхньому активному участю у суспільному житті).

Ці визначення вказують на те, що національно-патріотичне виховання спрямоване на формування гармонійних, відповідальних і активних громадян, які цінують свою країну і є готовими долати виклики, з якими вони стикаються.

Основні складові національно-патріотичного виховання включають:

Вивчення історії та культури. Розуміння минулого своєї країни і традицій, вивчення великих подій і особистостей, які вплинули на її розвиток.

Виховання громадянської відповідальності. Сприяння активному участию у громадському житті, розумінню прав та обов'язків громадян перед своєю країною.

Патріотична символіка. Використання національних символів, прапора, герба та гімну для сприяння почуттю національної гідності.

Патріотична освіта. Включення питань патріотизму та національної ідентичності у шкільну та вищу освіту.

Культурний обмін. Сприяння культурному обміну між різними групами і національностями для сприяння розумінню та толерантності.

Масова інформація. Поширення позитивних інформаційних повідомлень та історій, які підкреслюють досягнення та цінності країни.

Національно-патріотичне виховання може відігравати важливу роль у формуванні громадянської свідомості, створенні стабільності та єдності в суспільстві. Проте, важливо зберігати баланс між патріотизмом та відкритістю до інших культур, громадянськими правами та свободами, щоб уникнути націоналістичної дискримінації чи конфліктів.

Основні принципи національно-патріотичного виховання включають в себе наступні аспекти:

Повага до інших культур і національностей. Національно-патріотичне виховання повинно надихати гордість за власну культуру і історію, але при цьому не призводити до приниження чи дискримінації інших культур і національностей. Повага до різноманітності повинна бути однією з ключових цінностей.

Збереження і захист прав та свобод громадян. Виховання повинно наголошувати на важливості демократичних цінностей, прав і свобод людини, а також відповідальності перед суспільством.

Активна громадянська позиція. Виховання повинно стимулювати активну громадянську участь, адже патріотизм може виявлятися через участь у громадських справах, виборах, та інших способах внесення внеску у розвиток країни.

Інклюзивність. Важливо, щоб національно-патріотичне виховання було інклюзивним і враховувало потреби та перспективи всіх громадян, незалежно від їхньої національної, етнічної, релігійної чи соціальної приналежності.

Підтримка і розвиток національної культури і мови. Принцип підтримки і розвитку власної культури і мови є важливим, але при цьому не повинен виключати вивчення та розуміння інших культур і мов.

Екологічна свідомість. Виховання також може включати в себе екологічну складову, наголошуючи на важливості бережливого відношення до природи та збереження природних ресурсів.

Історична свідомість. Вивчення історії країни, як позитивних, так і негативних сторін минулого, сприяє розумінню та уникненню повторення помилок минулого.

Ці принципи допомагають забезпечити баланс між розвитком національної ідентичності та глобальною свідомістю, а також підтримують створення відкритого, різноманітного та демократичного суспільства.

Сучасна Україна переживає важкий період через військовий конфлікт і агресію російської федерації, і тому важливо вивчати та розуміти питання національно-патріотичного виховання. Цей процес починається з сімейного виховання, а потім розширюється на громадянське та суспільне виховання. Виховання підсилюється завдяки діяльності державних інституцій, які розробляють програми та пріоритети, спрямовані на відновлення національної ідеї, культури, та забезпечення стійкості громадянської позиції і основних принципів національно-патріотичного виховання на державному рівні.

Одним з важливих результатів національно-патріотичного виховання є Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України, яка була затверджена в черні в 2022 році. Головною метою цієї Концепції є формування нового типу українця, що спирається на національні та європейські цінності та може бути названим патріотом України.

Вона прагне підготувати громадян, які б гідно виконували свої обов'язки перед країною, захищали незалежність та територіальну цілісність України, спадкували духовні та культурні цінності нації, та були готові до активної громадянської участі.

Ключовий акцент у Концепції робиться на впровадженні національно-патріотичного виховання в системі освіти, яка грає ключову роль у формуванні свідомості сучасних та майбутніх поколінь. Вона спрямована на розвиток патріотичних ідей, поваги до культурних цінностей та традицій Українського народу, та готовності до захисту національних інтересів.

Загалом, національно-патріотичне виховання має за мету формування громадян, які розуміють важливість своєї нації та готові віддавати їй перевагу, розвивати громадянську позицію та допомагати зберегти культурну ідентичність та незалежність України.

Слід відзначити, що поняття національно-патріотичного виховання є актуальним і важливим не лише в умовах війни чи геополітичних криз, але й для сталого розвитку та єдності суспільства в будь-який час. Національно-патріотичне виховання має впливати на всі сфери суспільства, включаючи освіту, культуру, медіа, релігію і громадське життя, щоб створити інтегровану стратегію для формування патріотичної свідомості і цінностей.

Формування особистості – неперервний, дуже складний процес, де функціонує багато факторів, на основі яких розкриваються потреби, інтереси, нахили, здібності, характер, а також здоров'я, працездатність і довговічність. Розвиток особистості здійснюється в процесі її соціалізації, виховання й саморозвитку, що є компонентами цілісного підходу.

Соціалізація – процес двобічний. З одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, установки, властиві суспільству і соціальним групам, до яких він належить. А з другого – в процесі соціалізації він активно залучається до системи соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду.

Соціалізація здійснюється за багатьох обставин, які умовно можна звести до трьох груп:

- мезофактори (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина);
- макрофактори (суспільство, держава, світ і навіть космос);
- мікрофактори (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства ровесників, засоби масової комунікації та інші інститути виховання).

Вони в різній мірі безпосередньо впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюючись в умовах науково-технічної революції самі, змінюється їх питома вага в соціалізації підростаючих поколінь.

Провідною метою виховання залишається ідеал всебічно розвиненої особистості, що йде з глибин віків. Він орієнтує на широкий індивідуальний підхід, застерігає від зведення виховання до однобічної і пасивної адаптації молоді в конкретних суспільних умовах.

Було б помилково розуміти всебічний розвиток як сукупність окремих інтелектуальних, фізичних, моральних, естетичних, трудових аспектів чи якостей особистості. Всебічний розвиток передбачає їх органічну єдність, цілісність буття, свідомості і самосвідомості, запитів і поведінки людини.

Дійовим засобом відродження нації є формування в людини почуття національної гідності і гордості за Україну, відмова від почуття національної меншовартості, що втілювалось у поняття поваги до «старшого брата», нав'язуванні думки про перевагу російської культури над українською.

У справі відновлення почуття національної гідності величезне значення має висвітлення правдивої історії, культури та освіти нашого народу, повернення до культурних надбань, відкриття замулених сторінок нашої спадщини. Неабияку вагу тут має викладання історії української культури, народознавства, повернення імен видатних українських вчених, письменників, педагогів, художників,

композиторів, митців слова, культурних діячів, видатних політиків, імен тих українців, які збагачували чужу культуру.

Ні одна ідеологія не повинна обмежувати свободу переконань, поглядів, думок, а тому не може бути й мови про введення в систему освіти будь-якої офіційної, загальнообов'язкової ідеологічної орієнтації. Однак, це не суперечить прагненню школи здійснювати політичне виховання, виховувати українського патріота з високою політичною культурою.

Термін «деідеологізація» означає усунення монопольного панування однієї ідеологічної доктрини над усіма іншими формами свідомості. Визнання плюралізму ідеологій і політичних поглядів сприяє формуванню в учнів і молоді здатності толерантно ставитися до поглядів інших людей, поважати чужі думки.

Наступним кроком деідеологізації є оцінка всіх ідеологій крізь призму загальнолюдських гуманістичних цінностей: ідеалів добра, правди, краси, справедливості, совісті, людської гідності та ін. Це означає, що антигуманні ідеологічні доктрини, які передбачають класову (групову) ненависть, повинні повсюдно заперечуватись з позицій гуманізму.

Мета українського національного виховання не лише в тому, щоб прищепити вихованцю відданість ідеалам Добра, Правди, Свободи, але й сформувати в нього моральну готовність і вміння боротися зі злом, розвінчувати його і з цих позицій оцінювати свої вчинки.

Вірність Україні є невід'ємною ознакою національного свідомого громадянина. Формування патріотичних почуттів означає вироблення і зміцнення високого ідеалу служіння своєму народові, готовності до трудового та героїчного подвигу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною. У зміцненні патріотичних почуттів велику роль відіграє героїко-патріотичне виховання, покликане формувати бойовий, морально-психологічний дух, спонукати до фізичного вдосконалення громадянина-патріота, виробляти глибоке розуміння громадського обов'язку, готовності у будь-який час стати на захист України, оволодівати військовими і військово-технічними

знаннями, а також вивчати бойові традиції та героїчні сторінки історії українського народу, його збройних сил.

Вихованець національної школи має вирости патріотом України. І якщо намагання державної системи освіти зробити росіянина «українцем» є порушенням прав дитини, то її прагнення, щоб і росіянин, і єврей, і поляк, поруч з українцем були чесними громадянами і патріотами, шанували закони і традиції народу України, на землі якої вони живуть, є цілком правомірним.

Громадсько-державний рівень становлення національної свідомості передбачає турботливе ставлення до національно-культурних вартостей інших народів, прищеплення почуття національної, расової, конфесійної толерантності.

Важлива роль у національному відродженні України відводиться вивченню української мови, бо лише завдяки їй можна глибше пізнати традиції, звичаї, психологію, національний дух українців, подолати національний нігілізм, яничарство, які культивувалися в Україні протягом століть.

Мова – це основа національної гідності і ставлення до неї є виявом національної самосвідомості, а відтак і громадської позиції. Підвищення мовної культури, статусу національних мов сприятиме зміцненню міжетнічних стосунків, культури відносин людини і нації, а також виробленню доброзичливого ставлення до представників інших етносів та народів.

У формуванні духовності особистості чільне місце займає світогляд як узагальнена система поглядів на світ і на своє місце в ньому, розуміння смислу життя. Світогляд є визначальним у житті людини, спрямовує її поведінку, пізнавальну і творчу діяльність, сприяє системності одержаних знань, вражень, спостережень. Народний світогляд вбирає в себе кращі зразки ідеї народовладдя, гуманізму, народної моралі та естетики, які найповніше відображені в народній міфології, фольклорі, календарно-сімейній обрядовості.

Збагачення духовності особистості передбачає освоєння як національних, так і світових надбань культури. Національне і

загальнолюдське мусять розглядатися як два аспекти єдиного загальнолюдського процесу. Глибинне освоєння, збагачення національного с водночас освоєння загальнолюдського, його збагачення.

Значне місце у формуванні духовності людини посідає родинно-побутова культура, в якій найбільш повно закладені норми стосунків у сім'ї, виховання шанобливого ставлення до батьків, жінки-матері, дідуся, бабусі та ін. Зміст родинно-побутової культури сприяє збереженню рідної мови, традицій, історії, родоводу, забезпечення духовної єдності поколінь, неперервність минулого, сучасного і майбутнього нації, суспільства загалом.

Формування духовності тісно пов'язують з релігійними виховними традиціями. Кожна релігія більшою чи меншою мірою взаємодіє з культурою відповідного етносу. Церква виховує повагу молоді до старших поколінь, патріотичні почуття, милосердя, регламентує доброзичливі норми стосунків між людьми, тривалий час залишаючись духовною скарбницею.

Важливе місце в системі національного виховання займає утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, любові, доброти, патріотизму, працелюбства, поваги до старших. Ефективність морального виховання значно зростає в разі його опори на народну мораль, традиції, звичаї, обряди, які містять у собі високі моральні цінності (ідеї, ідеали, погляди, поведінкові норми), збагачені тисячолітнім досвідом мудрості народу, мають моральний потенціал, спрямований на виховання особистості.

Формування громадянських рис передбачає художньо-естетичну освіченість і вихованість особистості. Народ завжди прагнув будувати своє життя, культуру, побут, дозвілля за законами краси.

Трудова активність, сформованість творчої, працелюбної особистості, цивілізованого господаря формується як під впливом соціального середовища, так і в процесі трудового навчання і виховання, спрямованого на вироблення відповідних навичок та умінь,

професійної майстерності, готовності до життєдіяльності в умовах ринкових відносин.

Фізична культура – невід’ємний елемент загальної культури особистості. Повноцінний фізичний розвиток особистості, сформованість її фізичних здібностей, зміцнення здоров’я, гармонії тіла і духу, людини і природи - основа фізичного виховання. Фізична культура, як і будь-яка інша, завжди національно своєрідна. Українська фізична культура сягає своїми коріннями часів Київської Русі, коли були вироблені прекрасні методи вишколу, гартування дітей, формування воїнського лицарства і мужності. Зразком національного фізичного виховання, самовдосконалення тіла і духу була епоха Запорізької Січі, де сила і витривалість, загартування тіла у повсякденному житті і військових справах здійснювалися в постійних іграх, забавах, танцях, змаганнях.

Пріоритетним напрямом морального становлення громадянина є виховання у дітей і молоді поваги до Конституції, законів України, національної символіки, глибокого усвідомлення взаємозв’язку між діями свободи, правами людини та її громадянською відповідальністю. Все це становить правову культуру особистості.

Формування екологічної культури, гармонійних відносин людини і природи посідає в Україні особливе місце. Це викликано багатьма причинами і, насамперед, наслідками Чорнобильської катастрофи, високим рівнем радіаційної, хімічної забрудненості навколишнього середовища. Нашим дітям украй необхідні відчуття відповідальності за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на землі, господарські, гуманні принципи природокористування.

Усвідомлення прагнення підвищити ефективність наскрізної системи національного виховання не виключає, а передбачає бережливе ставлення до надбань вітчизняного і світового педагогічного досвіду, глибоку обізнаність з Декларацією прав дитини, Конвенцією про права дитини та іншими документами ООН, якими керуються всі громадяни, навчально-виховні заклади і уряди країн світового співтовариства.

Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз, і водночас, великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд із забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське та євроатлантичне співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокomпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній потенціал Української держави.

Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання як основні складові національно-патріотичного виховання, як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України.

Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, які накладаються на технологічну і комунікативну глобалізацію, міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця,

відбуваються на тлі сплеску інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Тому нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. При цьому потрібно враховувати, що Україна має древню і величну культуру та історію, досвід державницького життя, які виступають потужним джерелом і міцним підґрунтям виховання дітей і молоді. Вони уже ввійшли до освітнього і загально-виховного простору, але нинішні суспільні процеси вимагають їх переосмислення, яке відкриває нові можливості для освітньої сфери.

Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, у Сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху.

Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013- 2014 років, Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією, війни російської федерації проти України.

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання

дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей:

- повага до національних символів (Герба, Прапора, Гімну України);
- активна участь у громадсько-політичному житті країни;
- верховенство права, повага до прав людини;
- готовності до природоохоронної діяльності;
- толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури, а також до регіональних та національно-мовних особливостей;
- готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Процес патріотичного виховання дітей і молоді повинен мати випереджувальний характер, відповідати віковим і сенситивним періодам розвитку дитини та особистісним характеристикам, ґрунтуватися на духовно-моральних засадах.

Відтак, враховуючи всі обставини, виникає потреба в актуалізації концепції, яка б визначала нову стратегію цілеспрямованого і ефективного процесу виховання суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України.

Ключовими аспектами подальшого розвитку національно-патріотичного виховання в Україні є:

Активна роль освіти (посилення важливості вивчення історії, культури та національних цінностей в освітніх програмах на всіх рівнях).

Медійна освіта (підвищення рівня медійної грамотності серед населення, зокрема відповідального відбору та розуміння інформації про націю та патріотизм).

Сприяння громадянській участі (залучення громадян до активної участі в громадському і політичному житті, а також до вирішення соціальних та екологічних питань).

Міжнаціональна толерантність (продовження підтримки культурного обміну та сприяння толерантному ставленню до представників різних культур і національностей).

Співпраця з громадськими організаціями (залучення громадянського суспільства до спільних зусиль у напрямку національно-патріотичного виховання та підтримки важливих ініціатив).

Розробка програм і проєктів (підтримка та розвиток проєктів та програм, спрямованих на національно-патріотичне виховання, включаючи масові заходи, освітні ініціативи та інше).

Національно-патріотичне виховання має бути постійним і невід'ємним елементом розвитку України, сприяючи зміцненню громадянського суспільства, гармонійному співіснуванню різних культур та громадянської єдності.

Національно-патріотичне виховання є важливою складовою освіти та соціокультурного розвитку суспільства. ***Основні позиції національно-патріотичного виховання*** можуть включати наступні аспекти:

Любов до рідної країни. Національно-патріотичне виховання передбачає розвиток почуття гордості за свою націю, культуру, історію, традиції та природні багатства. Учні мають розуміти важливість і унікальність своєї країни.

Збереження і підтримка мови та культури. Національно-патріотичне виховання сприяє збереженню рідної мови та культурних цінностей. Учні повинні розуміти важливість мови для збереження ідентичності і співпраці у громаді.

Вивчення історії. Розуміння історії своєї країни допомагає учням усвідомити труднощі та досягнення минулого, а також зрозуміти, як вони вплинули на поточний стан суспільства.

Співпраця і взаєморозуміння. Національно-патріотичне виховання сприяє розвитку толерантності, взаєморозуміння та співпраці між різними національностями та культурами, які існують в країні.

Громадянська активність. Учні повинні бути готові взяти на себе відповідальність за майбутнє своєї країни, брати участь у громадському житті, голосувати та допомагати вирішувати важливі суспільні проблеми.

Екологічна обізнаність. Національно-патріотичне виховання також може включати розвиток почуття відповідальності за довкілля та природні ресурси своєї країни.

Сприяння миру і стабільності. Виховання учнів в дусі національної єдності і поваги до прав і інтересів інших націй сприяє миру та стабільності в країні та світі.

Культурний обмін. Національно-патріотичне виховання може сприяти обміну культурними цінностями і сприяти розвитку відкритості до світу та розумінню інших культур.

Ці позиції допомагають формувати громадян, які мають відчуття національної самосвідомості і готові бути активними учасниками своєї країни, сприяючи її розвитку та процвітанню.

Національно-патріотичне виховання є важливою складовою процесу освіти та формування громадянської ідентичності. Висновок до національно-патріотичного виховання можна сформулювати наступним чином:

Національно-патріотичне виховання відіграє важливу роль у будівництві сильного, єдиного і процвітаючого суспільства. Воно сприяє формуванню патріотичних почуттів, любові до рідної країни та її культури, глибокого розуміння історії та цінностей нації. Національно-патріотичне виховання також розвиває громадянську відповідальність, толерантність, готовність до громадянської активності та захисту прав і інтересів своєї країни.

Важливо враховувати, що національно-патріотичне виховання повинно бути об'єктивним і включати у себе розуміння і взаємоповажність до різних культур і національностей, сприяючи миру, співпраці та взаєморозумінню. Крім того, воно має підтримувати розвиток освіти, науки і культури, щоб забезпечити нації стійкість і конкурентоспроможність у сучасному світі.

Збереження і зміцнення національно-патріотичних цінностей є важливим завданням для кожної країни, оскільки це допомагає побудувати щасливе і процвітаюче суспільство, яке гордиться своєю ідентичністю і готове працювати на користь загального добробуту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький О. І. Зародження драматичної літератури на Україні. Збірник праць: У 5-ти т. Київ. 1965. Т.1.
2. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
3. Духнович О. Народна педагогіка. Прянів, 1967. Т.2. 734 с.
4. Історія педагогіки /За ред. проф. М.В. Левківського, док. пед. наук О.А.Дубасенюк. Житомир: Житомирський держ. пед. університет, 1999. 336 с.
5. Красовська О.О. Виховання громадської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України: дис... канд. пед. наук. Рівне, 1999. 194 с.
6. Маляр П. Григорій Сковорода – батько духовного визначення українського народу. Рідна школа. 1986, травень. Ч. 2. С.10–13.
7. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933: Навчальний посібник /За ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 304 с.
8. Огієнко І. Українська культура. Київ: Довіра, 1992. 139 с.
9. Пісні українських січових стрільців. Івано-Франківськ, 1994. С. 25.
10. Руденко Ю. «Концепція Патріотичне виховання учнів». Освіта, 22–29 серпня, 2001. С. 10–15.
11. Стельмахович М. Г. Українська етнопедагогіка /Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. Київ: Зодіак ЕКО, 1994. 399 с.
12. Ступарик Б. Н. Національна школа: витоки, становлення: навчально-методичний посібник. Київ:ІЗМН, 1998. 336 с.

13. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Рад. школа, 1977. Т.3. С. 9–300.
14. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків в 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т.1. 584 с.
15. Яременко В. На замовлення вічності /У кн.: Повість врем'яних літ. Київ, 1990. С. 486–487.

Дзюбенко Ірина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,

Електронна пошта: dzubenko_i@ukr.net

orcid.org/ 0000-0001-6409-0074

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОСТВЕРДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

2.1. Розвиток ідеї національного самоствердження особистості внауковому осягненні

Нині в умовах неоголошеної війни, спровокованої Російською Федерацією на Сході України анексії Криму та повномасштабної війни в Україні, український народ захищає свою незалежність, соборну державність, стверджуючи національну ідею. Відтак, актуалізується проблема визначення й обґрунтування цінностей української нації як центральної умови національної єдності, безпеки й успішного розвитку України.

З огляду на це системі вітчизняної освіти має бути властива випереджувальна роль у розбудові державності, національній консолідації та у вихованні української політичної нації. Зазначене повною мірою знайшло своє підтвердження в Указі Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді».

Затаких обставин нагальним завданням освіти постає виховання в особистості національного самоствердження, що проявляється як усвідомлення себе членом української нації, прагнення до духовно-морального самовдосконалення, відданість Батьківщині, визначається толерантним ставленням до всіх етносів, що становлять український народ, та готовністю солідарно відстоювати національні інтереси суверенної демократичної Української держави.

Науковий інтерес до національного самоствердження особистості в низці зарубіжних досліджень зумовлений поглибленням одночасних процесів як глобалізації, так і національної ідентифікації у світовому просторі, що супроводжується підвищеним відчуттям належності до своєї нації. У наукових працях Е. Сміта, М. Баррета, В. Кимліка, О. Паттерсона та інших зосереджено увагу на необхідності для кожного нового покоління переосмислювати чи заново створювати власну національну ідентичність, оскільки вона є підґрунтям формування нації.

Аксіологічні основи національного самоствердження особистості досліджували як зарубіжні (У. Віртц, М. Рокич, В. Франкл, Я. Щепанський та інші), так і вітчизняні (В. Андрущенко, С. Кримський, І. Надольний, В. Шинкарук, М. Боришевський, О. Вишневський, І. Лебідь, К. Чорна, Г. Шевченко та інші) вчені.

Сучасному українству випала доленосна історична місія – зберегти для прийдешнього покоління Батьківщину. Від консолідації громадян у прагненні стати українською нацією, ствердитися як європейський народ залежить існування та подальше становлення суверенної, демократичної і соціальної Української національної держави, що визначається як досягнення національного успіху. Формула національного успіху, базована на розробленій психологами матриці успіху [26], передбачає єдність та інтегративність таких її складників, як: формування в особистості української позитивної національної ідентичності на основі адекватної національної самооцінки, мотивація національної спрямованості та системи національних цінностей, відображених у національних інтересах Української держави.

Саме тому виховання національного самоствердження в особистості постає запорукою подальшого сталого розвитку та ствердження української нації, кожен член якої почуватиметься відповідальним передусім перед державою та нацією.

З огляду на це пріоритетним завданням освітньої політики України має бути проголошено забезпечення *престижу належності*

особистості до Української держави, нації, що сприятиме зростанню національної самосвідомості особистості, формуванню української національної ідентичності, адекватно високої національної самооцінки та вияву почуттів національної гідності й гордості громадян у національному самоствердженні та відстоюванні національних інтересів.

Поняття «національне самоствердження» репрезентує змістовне поєднання понять «нація» та «самоствердження», яке, проте не означає суми останніх, а передбачає нове сутнісне навантаження зі специфічною гносеологічною та світоглядною функціями.

Для введення до наукового обігу поняття «нація» видається необхідним детальний аналіз його змістового наповнення та сутнісних характеристик. Потреба такого аналізу детермінована невивченістю поняття «нація» та нерозробленістю до сьогодні його уніфікованого визначення. Окреслені тенденції були зумовлені суспільно-політичними й ідеологічними обставинами пострадянського простору, а саме – забороною на дослідження національного питання та призвели до неодностайності зарубіжних і вітчизняних учених у їхньому науковому баченні проблеми становлення нації. Проте плідна робота у вказаній царині українських дослідників уже періоду незалежності Української держави уможливила, з увагою до досвіду зарубіжних науковців, вирішення поставлених у дослідженні завдань.

На основі аналізу провідних концепцій націєтворення узагальнили та виокремили найсуттєвіші підходи до трактування поняття «нація». Так, нація постає як сукупність людей, певне суспільне утворення, що проживає на спільній території, характеризується особливостями культури, мови, психічного складу, спільністю економічного життя, що відрізняє націю від народу як менш розвиненого суспільного утворення з усвідомленням своєї єдності та відмінностей від інших спільнот; як сукупність громадян, що проживає на території певної держави й може складатися з кількох етносів і бути полікультурною [37, с. 761]. У такому ракурсі доречним вважаємо твердження К. Дойча, про те, що нацією є народ, який має державу [53].

До прикметних ознак нації належать: підпорядкування всіх її членів єдиному урядові; проживання на одній території; спільна мова, звичаї; спільне походження та історія; особливий національний характер; спільні інтереси; спільні національні почуття або воля; толерантне ставлення до інших людей, які належать до однієї нації; відданість; почуття національної гордості за досягнення та смутку з приводу невдач національної політики [55].

Поняття «політична нація» дослідники означають усю сукупність населення різного етносу, що ідентифікована із поняттям громадянства певної країни, має власну державу чи прагне реалізувати своє право на самовизначення та національне самоствердження, адже «кожна нація є держава» [30, с. 83]. Відтак, коли народ досягає рівня нації, то теоретично об'єднує в суверенну націю всі суспільні прошарки, де кожен індивідуальний член є громадянином та існує теоретична рівність громадян у спільноті. Усі громадяни рівні перед законами нації, і в теорії немає проміжних утворень між громадянином і національною державою [60].

Загалом, процес національного самоствердження українського народу охоплює творення та становлення його як нації; прищеплення членам спільноти почуттів і свідомості належності до нації; формування державної мови й символіки нації; розвиток соціального та політичного руху від імені нації, становлення громадянського суспільства; створення, прийняття більшістю суспільства та реалізація доктрини чи ідеології нації, загальної й конкретної [55; 60].

В умовах сьогодення на ґрунті народно-культурної мобілізації та перепривласнення самобутньої історії постає українська модерна нація, що визнає автономію політичної спільноти, в якій інтелектуали й представники вільних професій можуть реалізувати свої вміння й навички, але вже на службі народу, своїм співвітчизникам [60].

У контексті перспектив виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в Україні актуальним видається формування *громадянської нації*, де кожен член української спільноти повинен усвідомлювати власну причетність до утвердження

української нації, громадянського суспільства, відповідати перед своєю національною державою та солідарно співпрацювати з іншими громадянами на користь громади, держави, нації.

Схиляємося до думки, що всі громадяни, незалежно від їхнього етнічного походження, релігійного та соціального статусу, становлять *українську націю* як поліетнічну спільноту, що складається із представників титульної української нації та всіх етнічних спільнот, які проживають в Україні та вважають її своєю Батьківщиною, котрі ідентифікують себе як громадяни Української держави і в яких утвердилося українське світосприймання та світорозуміння.

Процес творення української політичної нації пов'язаний із формуванням *патріотизму* як особливого, тобто безумовного та високосмислового почуття-надцінності, що відіграє роль найкращого інтегратора представників різних етнічних спільнот у єдиний народ як спільність громадян однієї держави.

Патріотизм є активним і дієвим почуттям належності до своєї державно-територіальної Вітчизни, органічної залученості до її соціально-політичної структури, відданістю і любов'ю до неї, готовністю до самопожертви в ім'я її процвітання, що постає на усвідомленні належності до громадянського суспільства, української політичної нації як соціального організму та перебуває під юрисдикцією однієї держави.

На слушну думку вченого Г. Пустовіта, феномен патріотизму структурно багатовимірний і багаторівневий, тому що вирізняється такою характерною ознакою, як «наявність сформованого почуття належності до певної спільноти», та визначається рівнем сформованості почуття національної гордості, довіри до держави й армії, готовністю захищати свою країну у випадку війни [50, с. 17].

Дослідники виокремлюють такі різновиди патріотизму, як:

- *етнічний* (зумовлений почуттями особистої належності до свого народу, любові до рідної мови, культури, історії);
- *територіальний* (детермінований особливим зв'язком із місцем свого народження);

– *державницький* (заснований на розвитку державницького світогляду й державницького почуття; має об'єднувальний характер) [65].

У наслідок аналізу наукових поглядів українських учених на означений феномен, вважаємо актуальним на сучасному етапі формування саме *національно-громадянського патріотизму*, що передбачає відповідальність за долю народу, культуру та здатність консолідувати всю внутрішню енергію для творення нової віхи в історії своєї держави й нації [58].

Підґрунтя такого патріотизму – повага до рідного народу, його культурно-історичних традицій, національних цінностей, а також мови, що забезпечує формування поваги до інших народів і стає осмисленою цінністю.

Первинного стану патріотизму особистість набуває спонтанно, під впливом природно відповідних факторів у гармонійній єдності із культурно-освітніми, що формують базову психологічну прихильність особистості до своєї нації, прилучають до її духовних скарбів. Потреба становлення і утвердження незалежної України актуалізує вимогу формування у масовій свідомості підростаючого покоління стану патріотизму духовно осмисленого, рефлексивного, який поєднує пристрасну любов до свого народу, нації, Батьківщини з толерантним ставленням до інших народів. Основа патріотизму особистості – це усвідомлення національної самобутності в єдності із розумінням особистістю власної причетності до долі України [6].

Такий стан патріотизму відзначається потенціалом щодо вирішення низки проблем української державності [6], є особливою спрямованістю самореалізації, соціальної поведінки громадян, критеріями для яких постають любов і служіння Вітчизні, забезпечення цілісності та суверенітету держави, її національної безпеки, стійкого розвитку, обов'язок і відповідальність, що передбачають пріоритет суспільних і державних основ над індивідуальними інтересами й устремліннями, що виступають як

вищий сенс життя і діяльності особистості, всіх соціальних груп суспільства.

Таким чином, патріотизм мислиться надцінністю громадянського суспільства [23], тобто «творчим актом духовного самовизначення», в контексті обов'язку кожного народу виконати своє найважливіше завдання, що полягає у: «...творенні свого та по-своєму, але так, щоб наше і по-нашому створене було насправді гідним та чудовим», тобто національним, ціннісним [28, с. 13].

Прикметно, що саме сьогодні позначене тенденціями формування спільних для всього українського народу національної ідеї, національних цінностей, національних інтересів і національного ідеалу (соціального, морально-етичного, геополітичного й ін.). Складність і невисока динаміка розгортання зазначених процесів детерміновані негативним впливом на формування національної свідомості українського народу та його національної ідентичності впродовж понад двадцяти років регіональної політики в її зв'язку з історично сформованим різновекторним спрямуванням (українським менталітетом), відмінностями культурних засад, суспільних цінностей, а також полярними оцінками подій минулого й бачення майбутнього держави.

Відтак, сучасний етап історії Української держави видається оптимальним для актуалізації виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в освітніх закладах, із огляду на те, що виховання на основі багатогранної мудрості рідного народу якнайкраще відображає в собі процес національного відродження українства та передбачає оволодіння національними цінностями.

Окремі аспекти проблеми національного самоствердження особистості в інтегрованій єдності із процесами націєтворення, державоствердження та становлення громадянського суспільства висвітлено у філософських і психолого-педагогічних дослідженнях учених І. Беха [3-5], І. Бичко [9], Ю. Бромлея [12; 13], Й. Вироста [16], О. Вишневського [17; 18], І. Зязюна [27], О. Киричука [32], В. Кузя

[36], Л. Нагорної [37], Ю. Римаренко [54], Ю. Руденко [57; 58], М. Стельмаховича [63; 64], М. Пірен [45], Г. Філіпчука [69; 70], К. Чорної [71; 72–74] та ін.

Певні складники вищезгаданого феномену слугували предметом наукового пошуку в таких дисертаційних роботах, як: «Національна ідентичність та її формування в незалежній Україні в умовах глобалізації: культурологічні аспекти» (Г. Ковальова) [34]; «Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості» (О. Шевченко) [75]; «Теоретико-методичні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів» (Т. Потапчук) [47]; «Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів прикордонників» (В. Мірошніченко) [39]; «Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді» (В. Борисов) [10] та ін.

З огляду на засадниче значення для теоретичних підходів до вивчення проблеми національного самоствердження особистості теоретико-методологічних основ різних галузей знань, а саме – філософії, психології, соціології, політології, історії та педагогіки, вважаємо за доцільне проаналізувати особливості формування, зокрема наповнення національним змістом, поняття «самоствердження» у площині розвитку філософської, психологічної і педагогічної наук.

2.2. Шляхи громадянського виховання як національного самоствердження в учнів початкової школи

У спільній праці П. Ігнатенка, В. Поплужного, Н. Косаревої, Л. Крицької «*Виховання громадянина: сутність громадянського виховання*» подано аналіз розвитку ідей громадянського виховання в період античності, зокрема, автори зазначають, що головною ідеєю стосовно формування особистості виступає ідея громадянського виховання, що є відповіддю вчених-філософів на суспільну потребу

привести у відповідність інтереси суспільства й особистості. Вона сформулювалася в часи античності та практично втілювалася в життя грецьких міст-держав і Римської імперії.

Вже в цей період починає складатися поняття «нація-держава», зміст якого поступово еволюціонував, концентрувався й пізніше набув термінологічного оформлення. Слово «natio» (лат. «бути народженим») було усвідомлене лише громадянами Римської імперії, але його зміст, поняття нації, було чинним і в стародавній Греції. Він стосувався міста-полісу, у створенні якого домінантою слугувала територіальна й етнокультурна належність [84, с. 8].

Виховання доброго громадянина – ось мета виховання в античності. Критерієм поняття «доброчесність» (у перекладі на сучасну термінологію – «громадянськість») у цей час виступає здатність особи до виконання громадянського обов'язку.

Сократ був одним із перших філософів античності, який зробив особливий акцент на громадянську вихованість і активність. У спогадах Ксенофонта про Сократа зазначається: «...Сократ говорить, що піклується, як підготувати побільше осіб, придатних до політичної діяльності» [16, с. 9].

За Платоном, мета виховання полягає в тому, щоб здійснити вплив на особистість, який би з дитинства спонукав її прагнути стати справжнім громадянином. При цьому Платон відстоює первинність, пріоритет інтересів держави, а не особистості. Метою держави є реалізація чеснот, особливо справедливості. У його вченні щодо громадянського виховання розроблено й обґрунтовано принцип гармонії. Насамперед, у праці «Держава» (360 ст. до н. е.) він надає гармонії і морального, і соціального значення: гармонія, за Платоном, є сукупністю гідностей громадянина, яка виявляється в його зовнішності, вчинках, висловлюваннях [21, с. 7].

Відтак, у творах філософа ідея громадянського виховання вперше набуває концептуального значення та свого теоретичного оформлення. В цій концепції підкреслюється необхідність гармонійного взаємозв'язку морального, правового та політичного аспектів процесу

виховання. Проблема необхідності гармонії людини та громадянина, визначена Платоном, стане невирішеним завданням, яке дуже гостро критикує його учень – Аристотель, бо дещо по-іншому розв'язує це складне завдання функціонування й розвитку суспільства.

Аристотель обґрунтував ідею громадянського виховання у праці «Політика» (IV ст. до н. е.). Мислитель ставить питання про розрізнення понять доброчесності людини та доброчесності громадянина залежно від державного ладу, вважаючи, що воно неодмінно зумовлюється останнім. Для Аристотеля «...людина – істота суспільна ... і всякий громадянин – належить не собі, а державі» [21, с. 3].

В «Політиці» філософ розкриває сутність понять «громадянське виховання» й «доброчесності громадянина», висловлює судження про необхідність наявності в людині сукупності громадянських прав, бо «...громадянином є переважно той, хто володіє такою сукупністю прав», «...лише вільний громадянин повинен брати участь в управлінні справами держави» [12, с. 45].

Серед параметрів громадянської особистості важливе місце, на думку Аристотеля, має законослухняність. Великий мудрець підкреслював позитивний вплив законів на формування громадянськості, він вважав, що громадянське виховання є основою благополуччя й стабільності держави.

Сформульовану в античні часи ідею громадянського виховання в середні віки було змінено. Вважалося, що в земному житті з метою збереження благополуччя держави необхідно виховувати в людей покірність царю, верховному правителю як наміснику Бога (Блаженний Августин наголошував на цьому в IV ст., Фома Аквінський – у XIII ст.) [1; 22].

Відношення до проблеми співіснування держави й людини в ній змінюється в період становлення принципу гуманізму, проголошення особистості як центральної постаті в епоху Відродження. Першими, хто спробував вирішити це завдання були філософи-гуманісти Т. Кампанелла, Н. Макіавеллі та Т. Мор [14; 18; 19]. Зокрема, в їхніх

працях підкреслювалась необхідність формування такої особистості, для якої «...наявність усієї повноти громадянських прав, благо суспільства є настільки ж органічно необхідними, як і гуманність, дружба, прагнення до щастя, тобто особистості, для якої повага до законів – основа доброчесності, а законне – тотожне справедливому» [8, с. 8].

Англійський мислитель Т. Мор у праці «Утопія» (1516) виступає з антиіндивідуалістичним тлумаченням суспільного життя. Утопійська республіка – це одна велика сім'я, всі члени якої виявляють трудову й громадянську активність, основою виступає моральність. Юридичних законів в утопістів дуже мало. Як зазначає Т. Мор, пересічні громадяни-утопісти настільки свідомі, дисципліновані, що «...всі закони видаються тільки для того, щоб нагадати кожному його обов'язки» [19, с. 238].

Н. Макіавеллі у своїй праці «Государ і міркування на перші три книги Тіта Лівія» (1532), яка вийшла на початку XVI ст., не підтримує ідею божественного походження держави. З позицій гуманістичного активізму він критикує громадян, які в світському житті виявляють споглядальність, смиренність, пасивність. На противагу таким людям Макіавеллі ставить громадян, головною ознакою яких є громадянська доблесть. Вона найбільше виражена у великих людей, які стали засновниками історичних держав – Ромула, Кіра, Мойсея. Як зазначає мислитель, «...громадянська доблесть властива й пересічним громадянам, які лише наслідують великих людей. Головне, щоб їхня трудова й політична активність відповідала державницьким потребам часу» [7, с. 374].

Італійський мислитель Т. Кампанелла в праці «Місто Сонця» (1613), яка є утопічним романом, зображає громадянське життя: люди виконують громадянські обов'язки, беруть участь в обранні посадових осіб, керівників наук і ремесел, займаються обговоренням громадських справ. Наслідком виховання громадян у місті Сонця є гармонійність інтересів особистості та суспільства, громадянські «...доброчесності й велика злагода в державі» [14, с. 45].

У період Нового Часу та Просвітництва проблема громадянського виховання набуває актуального значення, спрямована на вирішення суперечностей між наповненням змістом означеного процесу та його практичною реалізацією.

Французький просвітитель XVIII ст. Ж. Руссо в праці «Общественный договор, или принципы политического права» (1762) стверджував, що «...люди від природи вільні та рівні; в основі державного об'єднання лежить добровільна суспільна угода, відповідно до якої люди відмовляються від частини належаних їм природних прав з метою забезпечення можливості проживання разом» [10, с. 355]. Філософ вважав, що в справі виховання громадян «...виховання всесильне, коли поставлене належним чином, то всі, на кого воно спрямоване, набувають високих громадянських чеснот» [24, с. 26]. Однак Руссо вказував на те, що «...громадянське в особистості придушує індивідуальне, природне, а тому їх аж ніяк не слід поєднувати» [24, с. 27]. Несумісність громадянських та індивідуальних якостей у психіці Ж.-Ж. Руссо пояснює в основному вадами суспільства.

У філософському надбанні П. Гольбаха проблему громадянського виховання висвітлено в праці «Система природы, или О законах мира физического и мира духовного» (1770) зображено ідеал людини – «...активний громадянин, що думає про благо громадян, проявляє любов до батьківщини, працює заради примноження її щастя, самовіддано захищає батьківщину від тиранії, дотримується законів своєї держави, підтримує законну владу» [9, с. 87]. До добродітностей громадянина він відносить почуття громадянськості, яке спонукає людину жити спільно з подібними їй істотами. Найбільшою громадянською вагою мислитель вважає байдужість до батьківщини.

Значною заслугою П. Гольбаха є те, що він уперше поставив питання про значущість громадянських чеснот не тільки для держави, а й для самого її носія, тобто індивіда. Він спробував пов'язати громадянськість із ідеалами внутрішньої свободи, з внутрішнім задоволенням від виконання морального обов'язку, від чистої совісті

перед громадянами. Мислитель наголошував на тому, що за будь-яких обставин громадянська поведінка є гуманістичною самодостатньою цінністю.

К. Гельвецій в своїй праці «О человеке» (1773) пропонує концепцію органічного поєднання в кожній особистості моральної людини та громадянина, стверджуючи, що «...моральним є той, хто водночас являє собою доброго громадянина, вміє досягти гармонії особистого й суспільного» [8, с. 262].

У педагогічних працях І. Гербарта, зокрема в «Общей педагогике, выведенной из целей воспитания» (1806) ідея громадянського виховання розкривається з позиції філософії І. Канта, насамперед учений вважає, що в людині необхідно виховувати передусім активність, для того щоб «...не було розладу з самим собою» [21, с. 375]. Людина – центральна фігура в системі І. Гербарта, якій притаманні внутрішня свобода, згода волі та розуму, що необхідні для функціонування в суспільстві, державі.

Високий рівень розвитку ідеї про моральний сенс громадянськості відображений у «Філософії права» (1820) Гегеля, саме він вводить термін «громадянське суспільство». Філософ вважав, що «...найвищий обов'язок людини в тому, щоб бути членом держави» [8, с. 263]. Оцінюючи стан громадянської активності того періоду, Гегель висловив критичне зауваження: «...у наших сучасних державах громадяни лише обмеженою мірою беруть участь у всіх загальних державних справах, однак необхідно надати моральній людині, крім її приватної мети, ще й загальну діяльність. Це загальне держава не завжди їй дає» [8, с. 346]. Це висловлювання є актуальним і в наш час, в умовах сучасної української дійсності.

Г. Спенсер наслідує вчення К. Маркса про принципи розвитку суспільства, держави й місця особистості в ньому, при чому досить неоднозначно вирішує проблему громадянського виховання. Зокрема, в праці «Людина та держава» (1884) наголошує на тому, що суспільство – це організм: «...що спостерігається серед індивідуальних організмів, теж спостерігається й серед організмів

соціальних» [21, с. 379]. Він висуває ідею гармонійного існування особистості та суспільства, що передбачає «...таке співвідношення, при якому суспільство не позбавляє особистість, а особистість погоджує свої інтереси з інтересами суспільства» [21, с. 379]. Саме така примиренність індивідуальних і суспільних інтересів і є, за Г. Спенсером, ідеалом майбутнього.

Вчений Г. Кершенштейнер на початку ХХ століття розробляє теорію громадянського виховання, насамперед у праці «Державно-громадське виховання німецької молоді» (1915), мета якої – «...виховання гідних для держави громадян, а це означає – прививати громадянам держави такі звички, щоб вони могли прямо або побічно і свідомо прийняти участь у державному житті, приблизити державу, до якої вони належать, до ідеалу правової чи культурної держави... Розвиток почуття справедливості та згоди, відповідальності та моральної мужності, національності й авторитарності складає необхідну приналежність громадянського виховання» [14, с. 267].

Завершуючи аналіз зарубіжної педагогічної думки, відзначаємо великий внесок і значення праць закордонних учених, їхні намагання створити модель «ідеальної держави», «ідеального суспільства», розв'язати проблему співвідношення особистості та її місця в суспільстві, а головне – визначити якості, чесноти, що притаманні справжньому громадянину. Всі ці спроби розробки теорії громадянського виховання будуть продовжені й у наш час.

Громадянськості та громадянському вихованню значну увагу приділяли українські педагоги та громадські діячі (Г. Ващенко, М. Грушевський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський) [6; 10; 24; 26; 27]. Зокрема, питання історичної ретроспективи розвитку ідеї громадянськості та громадянського виховання досліджували П. Вербицька (стаття «Історична ретроспектива розвитку ідеї громадянськості особистості як чинника розвитку демократичного суспільства» (2008)), І. Кучинська (дисертаційне дослідження «Розвиток ідеї громадянського виховання у вітчизняній суспільно-педагогічній думці (друга половина ХІХ-30-ті р.р. ХХ ст)» (2012)),

О. Рацул (дисертаційне дослідження «Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині ХІХ–ХХ століття» (2005)), О. Сухомлинська (стаття «Ідея громадянськості й школа в Україні» (1999)).

Як зазначає О. Сухомлинська у статті «Ідея громадянськості й школа в Україні» (1999) сьогодні в Україні можна спостерігати обидві тенденції розвитку ідей громадянськості – з одного боку процеси державотворення вимагають єднання на основі формування громадянських якостей спільноти, проявів громадянськості та відповідних вчинків відносно ідеї державності, а з іншого – простежується підхід до громадянськості як абсолютної якості, риси індивіда [26, с. 21]. Вона вважає, що ці тенденції можуть розвиватися двома шляхами – протистояння, непримиримості або ж діалогу, конструктивного підходу до вирішення проблем.

У дисертаційному дослідженні О. Рацул «Формування громадянськості у студентів вищих навчальних закладів України в другій половині ХІХ–ХХ століття» (2005) подано розуміння українськими вченими поняття громадянського виховання, яке вони розглядають як «...невід’ємну частину загальнолюдського виховання, кінцевою метою якого є становлення людини-громадянина й її оптимальна реалізація в суспільстві. До змісту громадянського виховання відноситься: формування національної самосвідомості, патріотизму, віри в духовні сили своєї нації та її майбутнє, волі до праці на користь народу, прагнення до осмислення моральних і культурних цінностей народу, його історії, звичаїв, обрядів, символіки, справжнього шанування рідної мови, її глибоке знання, збереження, виховання толерантності й пошани до інших людей, терпимості й волелюбності» [24, с. 9].

Проаналізуємо розвиток ідеї громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці.

Становлення ідеї громадянського виховання пов’язано з утвердженням основ державності на території Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (ІХ–ХІV ст.), а також діяльністю

Володимира Мономаха. Так, у праці князя «Повчання» (1106) закладено основи загальнолюдських цінностей, до яких відносяться «...добро, правда, любов, гідність»; національні – «...патріотизм, етнічна гідність, історична пам'ять» [27, с. 29].

Отже, гуманізуючим початком педагогічних пошуків у цей період виступає ідея патріотизму, єдності Руської землі, морального вдосконалення особистості, гуманізму, орієнтація на суспільно-корисні цінності, що знайшли відображення в окремих творах Іоанна Златоусту «Златоструй» (XII ст.) [8].

Українська національна система виховання досягла значних успіхів в епоху зародження козаччини та відновлення державного, економічного й культурного суверенітету України (XV–XVIII ст.). У цей час з'являються перші праці, присвячені проблемам громадянського виховання. Це твори видатних учених Острозької та Києво-Могилянської академій: С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди [27; 29]. В творі С. Полоцького «Книжица вопросов и ответов, иже в юности сердцем зело потребне суть» (1681) підкреслено велике значення виховання молоді, так просвітитель пропонує виокремити періоди у вихованні дітей, де студентство відповідає періоду від 14 до 21 року, для якого характерно розумовий розвиток і громадянське виховання, необхідні аби вирости чесні громадяни «...якщо виховуєте в такий спосіб дітей своїх, справжніми будете їх батьками, не тільки тілом, але й духом» [27, с. 144].

Ф. Прокопович одним із перших в Україні розробив концепцію суспільного договору та природного права. Він виходив із розуміння держави та влади, відносин між ними як тих, що дані Богом, а не лише домовленості між самими людьми. Так, за Ф. Прокоповичем, «...державна влада надається Богом і вона уособлює найвищу владу. Громадяни підтримують державну владу для збереження свого життя і спокою. Держава виступає продуктом договору між народом і монархом, який, у свою чергу, реалізує народну волю» [26, с. 17]. Зокрема, у працях «Слово про владу і честь царську» (1719), «Духовний регламент» (1721) учений розробив складну

концептуальну систему, в якій намагався поєднати принципи божественного походження влади з принципами суспільного договору [27, с. 17].

У дисертаційному дослідженні О. Рацул особливо концентрується увага на внесок у розвиток ідеї громадянського виховання, що зроблено українським філософом-педагогом Г. Сковородою. Підкреслено, що філософські, педагогічні та літературні погляди філософа, підґрунтям яких став педагогічний досвід, історико-культурні традиції, мораль і духовність українського народу, «...пропагували виховання громадянина як високо моральної особистості, в якій поєднуються гармонія розуму та волі, єдність думок і способу життя, устремління до духовності, прагнення поєднати в собі свою «окрему посаду» із загальною, що веде до істинного щастя» [24, с. 15].

Таким чином, метою виховної системи українських учених-педагогів виступає усвідомлення необхідності примноження суспільних, державних благ через самопізнання, розвиток своїх здібностей.

Кінець XVIII–XIX ст. розвитку ідеї громадянського виховання характеризується діяльністю українських патріотів, що об'єдналися 1848 року в Кирило-Мефодіївському братстві – М. Гулака, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка, що був продовжений видатними діячами науки й освіти: В. Антоновичем, Б. Грінченком, І. Франком [1; 10; 28]. Основою для відродження духовності в українській державі, як зазначає М. Костомаров, є «...відчуття власної історичної традиції, що стане для майбутніх поколінь моральною опорою й насагою для відстоювання своїх національних і громадянських інтересів» [24, с. 16]. Мова про поєднання національного виховання з вихованням підростаючих поколінь «...у дусі християнських традицій як чинник усвідомлення боговідповідних вартостей суспільного та особистого життя», йдеться у працях П. Куліша, відзначає дослідник О. Рацул [24, с. 16].

В. Антонович був активним громадівцем того часу, займаючись освітньо-виховною діяльністю, наголошував на єдиному своєму обов'язку перед народом – просвіті. Вчений витлумачив пункти громадівського кредо на сторінках журналу «Современная летопись» у статті «Общественные вопросы» (1858), серед яких свобода совісті, рівноправність усіх релігій, взаємна толерантність, визнання й шана всіх національностей, а надто української [27, с. 425].

На шпальтах щоденної української газети «Громадська думка» (1905) громадську й освітню діяльність здійснював Б. Грінченко, намагався донести до народу найбільш гострі проблеми, серед яких, створення національної школи та поширення ідей прояву активної громадської поведінки молоді, зокрема у статті «Якої нам треба школи» (1905), «Де ми і скільки нас» (1905), а також видання науково-популярної книжки «Який буває державний лад» (1905) [11; 12].

І. Франко у праці «Громадянські права студентів: Педагогічні статті та висловлювання» (1905) зобразив громадянське суспільство, в якій показав майбутній устрій, що «...буде базуватися на якнайширшій самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів» [28, с. 109].

До молоді він звертався зі словами: «Здобуйте знання, теоретичне і практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статочних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде потребувати їх велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політичні свобода» [25, с. 65].

Таким чином, І. Франко назвав завдання, що стоять перед системою громадянського виховання молоді, а також висловив надію на затвердження на рівні держави громадських і політичних свобод громадян.

Учені цього історичного періоду створили цілісну систему українознавства, що складалася з окремих напрямів, серед яких: археологія, антропологія, етнологія, мовознавство, літературознавство, історіографія та економічна теорія. Просвітницька діяльність української інтелігенції з 1890-х років в університетах, гімназіях, семінаріях і школах сприяла створенню «громади», що організовували бібліотеки, сприяли розвитку самоосвіти, виховували громадянську самосвідомість та національне самоствердження молоді.

Результати дослідження слугують підставою для констатації про нагальність вирішення проблеми виховання національного самоствердження в учнів початкової школи, а відтак – про важливість питання розроблення та впровадження структурно-функціональної моделі виховання національного самоствердження в учнів початкової школи.

На нашу думку, ефективність дієвості формувального компонента залежить від шляхів його реалізації та таких умов, як:

- підготовка педагогів до виховання національного самоствердження в особистості;
- реалізація інтерактивної програми виховання учнів початкової школи «Через національне самоствердження до процвітання»;
- створення демократично-сприятливого виховного середовища в загальноосвітньому навчальному закладі як основи з виховання національного самоствердження в учнів початкової школи;
- систематичний моніторинг рівнів вихованості національного самоствердження учнів початкової школи.

Для забезпечення досягнення учнівською молоддю належного рівня вихованості національного самоствердження в дослідженні визначено комплекс педагогічних умов як сукупність явищ, дій і заходів, інтегрованих у єдине ціле. Педагогічні умови розглянуто як один із компонентів педагогічної системи, який містить сукупність можливостей освітнього та матеріально-просторового середовища, що

впливає на особистісний і процесуальний аспекти системи й забезпечує її ефективне функціонування та розвиток [35, с. 121].

У «Тлумачному словнику сучасної української мови» подано узагальнене тлумачення поняття «умова», зокрема зазначено, що «умова» є «необхідною обставиною, що уможливорює здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [14, с. 1506]; постає як «фактор, рушійна сила певного процесу, явища» [14, с. 1526]. Р. Гутова розглядає «умову» як усе те, від чого залежить інше; середовище, обстановку, в якій перебувають і без якої не можуть існувати предмети, явища [21].

У педагогіці напрацьовано різні підходи до трактування поняття «педагогічна умова». Дослідники вважають, що «педагогічна умова» – це:

- обставини чи обстановка, яка впливає на формування й розвиток певних педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості [35, с. 97];
- взаємозв'язана сукупність внутрішніх параметрів і зовнішніх характеристик функціонування, що забезпечує високу результативність педагогічного процесу й відповідає психолого-педагогічним критеріям оптимальності [38, с. 153–161];
- чинники, що впливають на процес досягнення мети, зокрема виокремлюють зовнішні (позитивне ставлення; об'єктивність оцінювання діяльності; умови виховного процесу тощо) та внутрішні (індивідуальні психо-фізіологічні властивості особистості, мотивація, уміння, навички, досвід і т. ін.) [39];
- система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідні для досягнення педагогічної мети [44].

Педагогічним умовам властиві такі ознаки:

- системний характер; чітко визначена структура з налагодженими зв'язками між структурними елементами;

- урахування особливостей підготовки педагогів і вихованців до активної творчої діяльності [1];
- особливості організації виховного процесу, що детермінують результати виховання, освіти й розвитку особистості.

Такі ознаки організації виховного процесу забезпечують цілісність навчання та виховання особистості, сприяють її всебічному розвитку та уможливають виявлення й розвиток її обдарованості [20].

Підготовка педагогів до виховання національного самоствердження в особистості передбачає організацію роботи з підвищення науково-теоретичного та методичного рівнів педагогічних працівників за означеною проблемою. Реалізація такої умови вимагає проведення аналізу ефективності діяльності педагогічних колективів із виховання національного самоствердження в учнів початкової школи; вивчення реального стану виховання національного самоствердження та рівня вихованості останнього; дослідження науково-теоретичної й методичної підготовленості педагогічних кадрів до виконання завдань виховання національного самоствердження за допомогою неекспериментальних (анкетування, бесіди, аналіз результатів діяльності тощо), експериментальних і діагностичних (тести, педагогічні консилиуми й ін.) методів.

Відповідно до вищевказаного та в руслі підготовки педагогів до виховання національного самоствердження в учнів початкової школи у практику експериментальних загальноосвітніх навчальних закладів було *впроваджено семінар «Виховуємо національне самоствердження в особистості»*.

Для підвищення науково-теоретичного та методичного рівнів педагогічних працівників щодо вдосконалення виховного процесу національного самоствердження учнів початкової школи в ЗЗСО залучено такі форми роботи: організація і проведення проблемних семінарів, семінарів-практикумів, психологічних тренінгів, науково-теоретичних конференцій, педагогічних читань; надання практичної науково-методичної допомоги на базі ЗЗСО; організація науково-методичного забезпечення підвищення професійної компетентності

педагогів з проблеми виховання національного самоствердження в учнів початкової школи [22, с. 5].

Ефективність організації виховання національного самоствердження в учнів у ЗЗСО залежить від ключової для сучасного виховного процесу постаті вчителя, а саме від його професійної компетентності, майстерності та духовно-моральної зрілості. За трансформаційних умов сьогодення детермінантами результативності педагогічної діяльності значною мірою виступають глибина психологічної готовності вчителя, його вміння доторкнутися до душі дитини, втілити в життя весь її позитивний потенціал, спрямувати його в суспільно значуще, культурне річище [3].

Оновлення змісту методичної роботи передбачає збагачення духовної культури педагогів, поглиблення їхніх знань з історії України, становлення української нації, громадянського суспільства та культури українського народу, його національних цінностей та інтересів, етнопедагогіки, розвиток творчої активності кожного освітянина, відтак, вимагає вирішення таких завдань:

- розширення кругозору педагогів;
- вивчення культурно-історичних надбань української нації;
- підвищення психолого-педагогічного рівня підготовки;
- дослідження засад народної педагогіки, національної системи виховання;
- формування в педагогів умінь і навичок застосування теоретичних знань у виховній практиці ЗЗСО [22, с. 5].

Тому, педагог повинен бути сучасною самодостатньою особистістю із бажанням самореалізації, любити дітей, уміти працювати в колективі та з вихованцями, вивчати передовий педагогічний досвід, звісно, бути патріотом України та прагнути до національного самоствердження.

Початком керування процесом виховання національного самоствердження в учнів початкової школи є визначення педагогом виховних цілей, які відповідають сучасним викликам і запитам

суспільства. З огляду на провідну мету, реальні можливості її реалізації та індивідуально-психологічні особливості вихованців віку учнів початкової школи педагог у виховній діяльності орієнтується на вирішення таких завдань виховання національного самоствердження в особистості, як:

- виховання громадянина Української національної держави зі сформованою позитивною національною ідентичністю, адекватно високою національною самооцінкою, здатного до вибору власної активної соціальної і громадянської позиції в суспільстві та відповідальності перед своєю нацією, готового самовіддано відстоювати й захищати її національні інтереси;
- виховання самодостатньої особистості українця, здатного змобілізувати весь свій інтелектуально-духовний потенціал для досягнення успіху в інтересах українського народу й утвердження цінності української нації;
- виховання в учнів початкової школи позитивно-ціннісного ставлення до себе, Іншого, громади, держави, нації;
- виховання толерантності та готовності до національної солідарної взаємодії;
- забезпечення впливу виховної системи, зорієнтованої на активізацію мотивації всіх складників процесу національного саморозвитку й самоствердження учнів початкової школи – національного самопізнання, самоідентифікації, самоусвідомлення, морально-духовного самовдосконалення, позитивно-ціннісного ставлення до себе, іншого, держави та нації, а також національної афіліації та саморегуляції, що водночас передбачає стимулювання прагнень учнів початкової школи, створення сприятливих умов, як-от: свободи вільного вибору як умови саморозвитку, самодіяльності, творчої самореалізації з можливістю залучення до різних видів діяльності та формування на таких засадах стійкого досвіду національного самоствердження.

Початковий етап організації процесу виховання національного самоствердження в учнів початкової школи – *прогностично-мотиваційний*, – вимагає від педагога розуміння та усвідомлення актуальності проблеми, формування у вихованців позитивно-ціннісного ставлення до національного самоствердження особистості як особистісної цінності й емоційно-позитивної мотивації щодо виховання національного самоствердження в учнів початкової школи.

Наступний етап організації процесу виховання національного самоствердження в учнів початкової школи – *діагностико-аналітичний* – охоплює вивчення учнів початкової школи, її здатності до самовдосконалення та досягнення успіху й національної солідарної взаємодії в колективі.

На основі отриманих на попередньому етапі результатів вивчення особистості й колективу проводиться корекція виховної роботи (корекція програми педагогічною радою на ґрунті аналізу результативності виховної роботи, співпраці і взаємозв'язку між педагогічними працівниками, що передбачає зміну змісту програми, роботи клубів, плану виховної роботи класних керівників тощо), створюються виховні ситуації та сприятливі умови виховання національного самоствердження в особистості.

На рівні організації виховної діяльності необхідне залучення учнів початкової школи до різних видів діяльності з наданням їй більшої самостійності у прийнятті рішень і виборі шляхів їхньої реалізації, що мотивує до відповідальності та сприяє розвитку організаторських здібностей.

Завершальний *продуктивно-корекційний етап* призначений для узагальнювального діагностування (кількісного та якісного аналізу емпіричних результатів) вихованості національного самоствердження в учнів початкової школи щодо перевірки ефективності структурно-функціональної моделі й обґрунтованих педагогічних умов виховання національного самоствердження в учнів початкової школи під час позаурочної діяльності в ЗЗСО.

Цей етап слугує підтвердженням положення про те, що виховання національного самоствердження в учнів початкової школи є цілеспрямованим педагогічним процесом духовного розвитку особистості учня та пов'язаний зі створенням демократично-сприятливого виховного середовища як базису самовдосконалення та самореалізації кожного вихованця.

Загалом, зазначені етапи утворюють алгоритм дій суб'єктів виховного процесу, що уможливають виховання національного самоствердження в учнів початкової школи у позаурочній діяльності ЗЗСО.

Одним із шляхів національного самоствердження в учнів початкової школи є *реалізація інтерактивної програми виховання учнів початкової школи «Через національне самоствердження до процвітання»*, яка розкриває методику виховання національного самоствердження в учнів початкової школи. Виконання зазначеної умови насамперед передбачає змістово-методичне забезпечення виховного процесу в ЗЗСО наскрізною інтерактивною програмою виховання учнів початкової школи «Через національне самоствердження до процвітання», спрямованою на цілісний системний підхід до організації процесу виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в позаурочній діяльності.

Основна мета програми «Через національне самоствердження до процвітання» – створити сприятливі умови для інтелектуально-духовного розвитку кожного учня, його самореалізації, самотворення самодостатньої особистості та її самоствердження як громадянина Української національної держави та носія цінностей нації, здатного компетентно й самовіддано відстоювати й захищати національні інтереси й утверджувати національні цінності.

Основними завданнями наскрізної програми виховання учнів початкової школи є такі:

- ознайомлення учнів початкової школи із сутністю національного самоствердження та тією системою національних цінностей (національні гідність і гордість, відданість, національні

солідарність і самодостатність, відповідальність, толерантність), сформованість яких визначає рівень вихованості означеного феномену;

- сприяння формуванню позитивної національної ідентичності та адекватно високої національної самооцінки особистості українця;
- формування позитивної мотивації до національного самоствердження учнів початкової школи та її підкріплення в різних видах пізнавальної та суспільно значущої діяльності;
- розвиток умінь і навичок національної солідарної взаємодії;
- сприяння самовдосконаленню, саморозвитку учнів початкової школи задля досягнення успіху й особистісного, й в інтересах громади, держави, нації;
- формування вмій самостійно приймати рішення, робити вибір, обирати шляхи його реалізації, займати активну громадянську позицію, відстоювати права та свободи, компетентно сприяти розбудові української державності й протидіяти антиукраїнській ідеології.

Уведення в позаурочну діяльність експериментальних ЗЗСО інтерактивної програми виховання учнів початкової школи передбачає розвиток і становлення духовно-моральної особистості, здатної до національного самопізнання й самовдосконалення, національної ідентифікації та самовизначення, національного позитивно-ціннісного ставлення, національної цілеспрямованості в різних видах діяльності та національної афіліації, що набувають вияву в толерантному ставленні особистості до представників інших націй і в національній солідарній взаємодії на досягнення успіху. В основу програми покладено концептуальні ідеї системи ціннісних ставлень І. Беґа [3–5] щодо ціннісного ставлення особистості до себе, Іншого, громади, держави, нації.

Запропонований у дослідженні комплекс теорії та методики виховання національного самоствердження в учнів початкової школи уможлиблює проектування педагогом процесу виховання

національного самоствердження в особистості на основі суб'єкт-суб'єктного рівноправного партнерства під час виконання різних видів пізнавальної та суспільно значущої діяльності. Гармонійне поєднання традиційних та інтерактивних методів і форм виховної роботи зі школярами забезпечує цілісний системний підхід до організації процесу виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в позаурочній діяльності.

Основне призначення розробленого теоретико-методичного комплексу полягає:

- в підвищенні рівня теоретичної та психолого-педагогічної підготовки педагогів до організації та здійснення виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в позаурочній діяльності в сучасній школі;
- формуванні нового педагогічного мислення й умінні осмислювати, вирішувати наявні актуальні проблеми й виклики сьогодення щодо виховання самодостатнього громадянина Української національної держави;
- опануванні інноваційними виховними технологіями; забезпеченні наступності духовного й морального досвіду поколінь та підготовки особистості до успішної життєдіяльності в інтересах Української держави й нації;
- актуалізації проблеми виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в українському суспільстві та в системі освіти як запоруки сталого розвитку незалежної самостійної правової соціальної Української національної держави.

Для забезпечення ефективності виховного процесу в ЗЗСО особливого значення набуває оптимальне поєднання традиційних та інтерактивних форм і методів виховання, про що дають підстави стверджувати наукові здобутки вчених [42; 49; 66].

У дослідженні зверталися до теорії особистісно орієнтованого виховання академіка І. Бега, за якою в руслі підходу до виховання як

до управління виховною діяльністю одним із ключових понять постає спосіб керування, що за своїм змістом збігається із поняттям *метод виховання*. Відтак, виховний метод у дії мислиться процесом вирішення педагогічного завдання – організації та розгортання виховної діяльності вихованця.

Учений зауважив, що оптимізація процесу керування виховною діяльністю передбачає створення й використання якісно нових виховних методів, які базуються не на механізмі зовнішнього підкріплення (заохочення та покарання), а на рефлексивно-вольових механізмах, механізмах співпереживання й позитивного емоційного оцінювання, що передусім позначені апелюванням до самосвідомості та ставлення до суспільних норм і цінностей. Серед таких методів найефективнішим є розроблений І. Бехом *рефлексивно-експліцитний метод* [7, с. 127–128; 66].

На основі вищевказаних традиційних класифікацій методів виховання в ході дослідно-експериментальної роботи з виховання національного самоствердження в учнів початкової школи напрацьовано й використано такі групиметодів: пізнання; активізації ідентифікації; афіліації; регуляції та мобілізації (табл. 2.2).

За результатами дослідження встановлено взаємозв'язок структурних елементів виховання, що дозволяє нам у контексті проблеми виокремити в структурі методів виховання національного самоствердження п'ять таких тісно пов'язаних елементів, як-от:

Таблиця 2.2

Класифікація методів виховання національного самоствердження вучнів початкової школи у позаурочній діяльності ЗЗСО

Групи методів виховання	Національна спрямованість методів виховання	Методи виховання національного самоствердження
<i>Методи пізнання</i>	Група методів, зорієнтована на засвоєння знань про себе та свої можливості як носія цінностей нації та про українську націю і державність задля ефективного виховання національного самоствердження	Бесіда, розповідь, роз'яснення, дискусія, «мозковий штурм», аналіз ситуацій та інформації тощо
<i>Методи активізації ідентифікації</i>	Група методів, зорієнтована на позитивну національну ідентифікацію особистості з українською нацією	Лекція, виховні ситуації, полілог із використанням рефлексивно-експліцитного методу, рольова гра, дискусії та ін.
<i>Методи афіліації</i>	Група методів, зорієнтована на формування досвіду міжособистісної та національної солідарної взаємодії	Доручення, творчі завдання, привчання, вправи, приклад, громадська думка, рольова гра, аналіз продуктів діяльності та ін.
<i>Методи регуляції та мобілізації</i>	Група методів, зорієнтована на активізацію, концентрацію інтелектуально-духовних сил у ході національно цільової діяльності для досягнення успіху, а також уміння самовдосконалення національної саморегуляції	Самоаналіз, самооцінювання, самоконтроль, саморегуляція, заохочення, схвалення, нагорода, творчі завдання та аналіз продуктів діяльності тощо

Конкретне виховне завдання як частину загальної цілі виховання одним зі складників є:

- наявність рівня вихованості, зокрема національного самоствердження в учнів початкової школи, тобто актуальний рівень розвитку діяльності вихованця, його взаємодія з іншими, громадою та навколишнім світом;
- діяльність вихователя щодо реалізації впливу на вихованця й урахування характеру сприйняття вихованцем виховного впливу, а також діяльність власне педагога із самовдосконалення в тому самому напрямі, в якому планують і здійснюють зміни особистості вихованця щодо формування національно-особистісних цінностей;
- діяльність вихованця під час взаємодії з педагогом в умовах, створених відповідно до особливостей індивідуального сприйняття взаємодії (доцільне звернення уваги на два різновиди діяльності вихованця – щодо самовдосконалення (зусилля, докладені до зміни чи формування певної цінності) та щодо зміни педагога, його реакції, оцінки, ставлення та ін.);
- діяльність вихованця нового рівня, якого досягнуто шляхом використання виховних засобів – навчання, гри, праці, спілкування;
- досягнутий виховний результат у вигляді нового, зміненого змісту особистості вихованця (навіть незначного) та зміни нового змісту особистості педагога внаслідок його особистісної діяльності та діяльності, викликані взаємодією з вихованцем.

У такому разі метод виховання можна визначити як спосіб взаємодії та взаємовпливу вихователя й вихованця, що забезпечує можливість вирішення виховного завдання [59; 56]. Описану структуру доцільно брати до уваги в ході осмислення характеристики кожного методу виховання.

Для реалізації змісту виховного процесу національного самоствердження послуговуються організаційними формами, що інтегрують у собі один чи декілька взаємоузгоджених методів. За

характером провідної діяльності учнів початкової школи організаційні форми виховання поділяють на:

- **інтерактивні** (стимулюють особистість до активної діяльності у процесі особистісного та національного самопізнання й самореалізації: коуч-тренінги, аутотренінги, арт-тренінги, ділові та рольові ігри, «мозкові штурми», квести й ін.);
- **комунікативні** (сприяють налагодженню міжособистісної та міжнаціональної взаємодії, національної афіліації та подоланню перешкод у спілкуванні: проблемні лекції, «круглі столи», години спілкування, «відкрита студія», вечори запитань і відповідей, відверті розмови, свіча пам'яті й ін.);
- **творчі** (розкривають і розвивають особистісний потенціал вихованця на шляху самовдосконалення й національного самоствердження: творчі проекти, фотовиставки, репортаж місцевої громади, звіт-проект пошукових загонів, реконструкція історичних подій, складання творів-роздумів, самохарактеристики, волонтерські проекти, презентації й ін. [58].

Форми організації виховання національного самоствердження в учнів початкової школи виконують такі функції, як:

- **організаторська** – зорієнтована на вирішення організаційних завдань, де організація справ охоплює відповідний алгоритм взаємодії всіх учасників виховного процесу (стадії, етапи) та постає завершеною організацією педагогічного процесу в єдності всіх його компонентів;
- **регулятивна** – допомагає регулювати взаєностосункив системі «педагог-учень», «учень-учень» завдяки завбачливому плануванню необхідних видів взаємодії, що забезпечує ефективність національної солідарної взаємодії учнів початкової школи;
- **інформативна** – передбачає не лише однобічне подання інформації учнівській молоді чи певної кількості знань, але й актуалізацію засвоєних знань, звернення до їхнього досвіду [56,

с. 125–126].

Зважаючи на такий функціональний підхід, можна стверджувати про регулювальний вплив форм виховної роботи на взаємодію педагога й учня як основний компонент організації виховного процесу національного самоствердження учнів початкової школи.

У контексті виховання національного самоствердження в учнів початкової школи варто акцентувати увагу на добірці методів виховної діяльності, що стимулюють процес засвоєння знань із національного самоствердження особистості, вироблення волі у практичній діяльності, що припускає поєднання знань і переконань.

Посилення ефективності виховання національного самоствердження в учнів можливе за умови забезпечення тісного зв'язку різних видів форм роботи із життям, викликами сьогодення, із повсякденною діяльністю учнів початкової школи: залучення відірваних від життя форм неминуче призводитиме до поверхового ставлення до виховної роботи та нівелювання її національно-самостверджувального змісту.

Відтак, вихованню національного самоствердження в учнів початкової школи сприятиме її активна діяльність щодо виявлення ставлення до подій, явищ, що відбуваються в реальному житті особистості, родини, громади, держави, нації. Для створення належного методичного забезпечення виховання національного самоствердження в учнівської молоді із використанням різноманітних форм і методів витримано такі стадії:

Підготовча стадія – попередня робота педагога – визначення мети, осмислення виховної ситуації та шляхів реалізації і конкретизації дій для досягнення запланованого.

Стадія проектування – окреслення виховних завдань, виокремлення конкретизуючих факторів, добір і розроблення необхідних методів і засобів виховання національного самоствердження в учнів початкової школи.

Стадія очікування – з'ясування наявних потреб, бажань і мотивів учнів щодо певної діяльності, що передбачає виконання вправ і

спеціальних технік, які сприяли виявленню реального їх стану (відсутність чи поліаспектність бажань, мотивів тощо). Учням пропонували написати (сказати), про що б вони хотіли дізнатися чи що зробити, й обґрунтувати причину вибору («Кошик очікувань», «Я сподіваюся...» та ін.).

Стадія генерації ідей – застосування різних методів («мозковий штурм», вирішення проблемних ситуацій, обмірковування тощо). У ході розвитку ідей зверталися до різноманітних записів, замальовок, схем, що давало змогу надалі краще уявити (відновити, встановити) певний задум, розкрити сутність понять, явищ, подій та фактів.

Стадія реалізації – вибір шляху вирішення проблеми та складання проекту дій з термінами його виконання. На цій стадії аналізували можливості та розробляли стратегію усунення певних перешкод із ретельним обговоренням змісту кожного наступного кроку. Стадія також передбачала корекцію проекту (вправи) та правил проведення; організацію безпосереднього виконання плану дій; визначення мікрогруп, для роботи над виконанням конкретних завдань.

Це відбувалося з увагою до інтересів і творчих можливостей вихованців, із заохоченням їхньої ініціативи, підбадьоренням їх, озброєнням методами та прийомами виконання тих чи тих завдань, що сприяло мобілізації внутрішніх потенційних можливостей учнів початкової школи у вирішенні виховних завдань.

Стадія моніторингу та рефлексії – проведення аналізу набутого певного досвіду, з'ясування та усвідомлення реальності психологічного стану учнів початкової школи (Чим корисною для Вас була ця вправа? Які Ваші враження після виконання вправи? Що із проведеного заняття Ви вважаєте корисним для себе? Що Ви відчуваєте, коли говорите про ...? Які думки і почуття виникали у Вас під час виконання вправи? Що сподобалося? Що не сподобалося? Побажання вчителю та ровесникам. До яких шляхів і засобів Ви вдавалися під час реалізації проекту? У чому полягають «слабкі» та «сильні» моменти проекту? За можливості повторної роботи над проектом, які Ви внесли б зміни? Чи легко Ви вирішували проблеми?).

Стадія оцінювання – виконання ретельного аналізу всього ходу проекту (тренінгу, вправи) та самооцінювання кожним учасником за бальною шкалою особистісної активності, інтересу, втоми під час заняття.

Для організації виховання національного самоствердження в учнів початкової школи послуговувалися:

- *формами роботи з учнівською молоддю* (години спілкування, бесіди, проекти, флеш-моби, гуртки, клуби, вікторини, ринги, свята, фестивалі, круглі столи, конференції, лекції, акції, конкурси, тренінгові заняття, тематичні зустрічі, родинні вогники тощо);
- *методами роботи з учнівською молоддю* (бесіди, переконання, приклад, дискусії, педагогічна вимога, привчання, доручення, створення виховних ситуацій, рольові, імітаційні ігри тощо);
- *формами роботи з педагогами* (семінари, круглі столи, малі педради, педагогічні консилиуми, індивідуальні консультації, лекторії, бесіди, диспути тощо);
- *методами роботи з педагогами* (рольові ігри, робота в групах тощо);
- *формами роботи з батьками* (батьківські збори, лекції, практикуми, семінари, тренінги, індивідуальні консультації, родинний лекторій, круглі столи для батьків, родинні вогники, аукціони батьківських ідей, родинні свята, виставка сімейних реліквій, тематичних альбомів; родинні майстер-класи; батьківські конференції з обміну досвідом; етнографічна пошукова робота з вивчення свого родоводу та його долі в житті народу, громади й ін.);
- *методами роботи з батьками* (бесіди, лекції, дискусії, ігри, аналіз життєвих ситуацій тощо);
- *формами роботи з військовими установами, громадськими організаціями, об'єднаннями громад та іншими інституціями* (лекції, тренінги, бесіди, акції, конференції, ділові ігри, круглі

столи тощо);

- *методами роботи з військовими установами, громадськими організаціями, об'єднаннями громад та іншими інституціями* (бесіди, лекції, ігри, вправи, аналіз життєвих ситуацій, створення виховних ситуацій тощо).

Для досягнення поставленої мети, реалізації змісту виховання національного самоствердження було передбачено залучення учнів початкової школи до різних *видів активної діяльності* на заняттях клубів, гуртків за інтересами, творчих об'єднань тощо.

У програмі визначено організацію позаурочної діяльності учнів початкової школи, зорієнтованої на активно-творчу, пізнавальну, особистісно- та суспільно значущу діяльність, що сприяє пізнанню себе як особистості й усвідомленню себе як носія цінностей української нації та шляхів, можливостей, засобів і сфер життєдіяльності задля національного самоствердження учнів початкової школи.

Так, учнівську молодь регламентовано залучати до *таких видів діяльності*:

- *навчально- пізнавальної* (самоосвіта, олімпіади, МАН, клуби за інтересами, конкурси знавців, вікторини, КВК, захист проектів, прес-конференції тощо);
- *ціннісно-орієнтаційної* (диспути, конференції, державні та народні свята, зустрічі зі знаними представниками громади й нації, виставки, кіноуроки тощо);
- *суспільно значущої політико-правової* (волонтерська діяльність: акції, спрямовані на надання допомоги воїнам АТО, загиблим та їхнім сім'ям, переселенцям, інвалідам, догляд за історичними пам'ятниками та могилами воїнів тощо);
- *військово-спортивно-оздоровчої* (гурток військово-патріотичного виховання «Сокіл» («Джура»), уроки військового гарту, уроки медицини, спортивні змагання, спортивні секції, спортивні свята, спортивні ігри, козацькі забави, військово-

патріотична гра «Джура» («Сокіл»), створення інформаційного банку даних героїв краю, зустрічі із військовими тощо);

- *пошуково-краєзнавчої* (пошукові експедиції, походи, екскурсії, зльоти, збирання матеріалів експедиції, етнографічна пошукова робота з вивчення свого родоводу та його долі в житті народу, громади; збирання архівних матеріалів, документів, фотографій, складання дерева родоводу тощо);
- *художньо-естетичної* (гурткова діяльність (вокально-хоровий, художньої творчості, хореографічні й ін.), фестиваль патріотичної пісні, музичний ринг народної і сучасної творчості, творчі конкурси (декламаторів, юних митців тощо), виставки, концерти, вечори (літературні, музичні); відвідання музеїв, галерей, театрів, кінотеатрів тощо);
- *трудової* (трудоий десант, шкільні майстерні, чергування по класу (по школі), гуртки, трудові операції, шкільні акції до народних свят, ярмарки тощо);
- *екологічної* (екологічні ігри- мандрівки, трудові екологічні операції та акції, екологічні експедиції тощо);
- *комунікативної* (проекти, клуби за інтересами, психологічні практикуми, тренінги, вечори учнів тощо).

Організація національно самостверджувальної діяльності учнів початкової школи передбачає реалізацію педагогом відповідних функцій, зокрема:

- *організаторської* (планування й координація виховання національного самоствердження разом з усіма учасниками виховного процесу:
 - ✓ спільно з учнями організовує процес виховання національного самоствердження;
 - ✓ надає допомогу органам учнівського самоврядування;
 - ✓ налагоджує взаємодію між учнівським колективом, батьками, громадськістю задля дотримання єдності вимог до вихованців;

- ✓ проводить психолого-педагогічне діагностування особистості вихованця й колективу щодо рівня вихованості національного самоствердження);
- *аналітико-прогностичної* (на основі вивчення й урахування рівня вихованості національного самоствердження особистості кожного вихованця педагог працює над підвищенням вихованості учнів початкової школи, проектує життєдіяльність учнівського колективу, вихованця та власної діяльності й поведінки);
- *координаційно-інформаційної* (налагодження суб'єкт-суб'єктної взаємодії між усіма учасниками виховного процесу: учнівського, педагогічного, батьківського колективів та громадськістю);
- *комунікативної* (забезпечення довірливої, діалогічної взаємодії з вихованцями, гармонійних стосунків в учнівському колективі та національної солідарної взаємодії задля досягнення успіху);
- *стимуляційно-гальмівної* (здатність активізувати чи гальмувати діяльність учнів залежно від її спрямованості).

З огляду на досвід виховної діяльності, за Л. Канішевською [29], у контексті нашого дослідження визначаємо, що організація національно самостверджувальної діяльності учнів початкової школи уможлиблює вирішення низки завдань, зокрема:

- формуванню особистісного потенціалу вихованця: гносеологічного (що знає), аксіологічного (що поціновує), рефлексивного (до чого прагне), праксеологічного (що вміє);
- розвитку, самовдосконаленню учнів початкової школи та збагаченню знаннями, вміннями й навичками (національної рефлексії, ідентифікації, особистісно-ціннісного ставлення, афіліації, самовизначення й саморегуляції), що сприяє формуванню національно-особистісних цінностей.

Ще однією вагомою умовою виховання національного самоствердження в учнівській молоді є *створення демократично-сприятливого виховного середовища* (демократичне виховне

середовище, сприятливе до виховання національного самоствердження в учнів початкової школи), забезпечення функціонування дієвого учнівського самоврядування. Учнівське самоврядування – це форма організації життєдіяльності колективу учнів, що забезпечує розвиток їхньої самодіяльності у прийнятті рішення та його реалізації для досягнення суспільно значущих цілей [56].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано таке тлумачення поняття середовища «це сукупність природних умов, у яких відбувається життєдіяльність якого-небудь організму; соціально-побутові умови життя людини; оточення» [15, с. 116].

На переконання Л. Новікової, середовище є об'єктивними даними обставинами, якими, за наявності певної мети, можна успішно здійснювати керівництво [42]. У загальному сенсі «соціальне середовище набуває характеристики виховного внаслідок управління об'єктивними обставинами» [31, с. 36].

В «Енциклопедії освіти» під виховним середовищем названо середовище безпосереднього й опосередкованого впливу на особистість на макрорівні; сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, що створюють умови життєдіяльності особистості, передачі їй суспільно-історичного досвіду людства, національної культури, впливають на формування її фізичних, психічних, соціально-адаптивних можливостей, процес і повноту творчої самореалізації. Відповідно для кожного виховного середовища (виховне середовище сім'ї, держави, освітніх закладів, інформаційно-виховне середовище тощо) характерні свої типові умови, які суттєво впливають на соціальний розвиток і виховання дитини [25, с. 95].

Як зауважила Н. Пчелоїдова, виховне середовище постає сукупністю навколишніх та соціально ціннісних обставин, що впливають на особистісний розвиток дитини та сприяють її входженню в сучасну культуру [51]. Це уможливорює використання потенціалів

виховного середовища, зокрема обмеження негативних і посилення позитивних педагогічних дій [31, с. 35].

Власне, демократичне виховне середовище як відповідний компонент виховної системи школи – це педагогічно цілеспрямоване організоване середовище, яке оточує вихованця, клас, школу, дім тощо та супроводжує особистість удома, у школі, на вулиці й постійно здійснює вплив на неї; динамічна мережа взаємопов'язаних педагогічних подій, створених соціальними суб'єктами різного рівня (індивідуальними, колективними), що є умовою особистісного розвитку вихованця.

До колективних суб'єктів належать школа, бібліотека тощо, а до індивідуальних суб'єктів – педагоги, батьки, учні, інші люди, зустріч із якими є подією для вихованця (подійний підхід), що надає можливість створення емоційно насичених справ і в житті колективу, і для особистості [62, с. 24].

Демократизація виховного середовища передбачає істотне підвищення коефіцієнта корисної дії саморегуляції суспільно значущих процесів, які відбуваються в ньому. За такого чину демократизація відносин утверджує: зрівнювання вихованця та вихователя у правах; право особистості на вільний вибір, на власну точку зору; право на помилку; дотримання «Конвенції про права дитини» [2].

Як спосіб суб'єкт-суб'єктних взаємин, демократизація утверджує виборність органів групового самоуправління й вирізняється такими шляхами функціонування:

- створення єдиної виховної системи, що охоплює всі сфери учіння, праці, дозвілля, орієнтованої на особистісний розвиток вихованця;
- використання педагогіки співпраці, надалі – педагогіки відносин у межах створеної системи;
- розвиток самоуправління в житті учнівського колективу;
- використання гри як методу організації навчально-виховного

процесу;

- опора на комунарську методику й організацію шкільного життя; педагогізація середовища довкола школи;
- звернення до особистісно орієнтованого підходу [2, с. 5].

Створення демократичного виховного середовища є провідним чинником, що сприяє потужному виховному впливу на гармонійний розвиток особистості та виховання національного самоствердження в учнів початкової школи. В умовах ЗЗСО воно зорієнтоване на узгодження виховних цілей та завдань держави, школи, сім'ї, громади тощо [31, с. 35].

Це розкриває для розвитку й формування особистості вихованця можливості, такі як: свобода прийняття рішення вихованцем про входження у виховне середовище; вільний вибір різних колективів, спільностей і можливостей їхньої заміни; налагодження діалогічних взаємостосунків із особистостями різного віку та різних соціальних груп; уходження в національно-культурне, природне, інформаційне та інші середовища [62, с. 24].

Сутність демократизації шкільного життя полягає в колегіальному обговоренні та вирішенні всіх питань шляхом залучення кожного педагога й вихованця в процес управління, участі всіх у розвитку ініціативи та самодіяльності учнів початкової школи.

Актуальні проблеми, що постали на сучасному етапі перед освітньо-виховною системою, детермінують вимогу консолідації сил дорослих і підростаючого покоління, координації спільної з дитячими та молодіжними громадськими організаціями й об'єднаннями за інтересами діяльності, що унеможлиблює авторитарні дії.

Ефективність педагогічної взаємодії педагога й учнів початкової школи залежить від міри набуття вихованцями організаторських здібностей у різних видах діяльності (активна громадянська позиція, національна солідарність і відповідальність). За таких умов самоврядування розглядається як реальна демократія в дії, яка покликана підготувати учнівську молодь до реального управління життям у правовій демократичній державі [24, с. 28]. Дотримання саме

таких умов забезпечує підготовку учнів до життя в демократичній правовій державі, що базується на загальнолюдських і національних цінностях.

З огляду на названі Л. Байбородовою основні функції учнівського самоврядування виокремлюємо такі специфічні функції самоуправління у процесі виховання національного самоствердження в учнів початкової школи:

- *громадянську самоактивізацію*, що пов'язана із залученням якомога більшої кількості учнів до вирішення управлінських питань, систематичну роботу із залученням учнів початкової школи до діяльності різних напрямів (національне самопізнання, ідентифікація, самовизначення та національна спрямованість);
- *організацію саморегулювання*, що передбачає гнучкість у реалізації організаторських функцій членами учнівських колективів, стійкий вплив активу на колектив, здатність колективу самостійно змінювати свою структуру, окреслювати план дій, налагоджувати національну солідарну взаємодію між усіма її учасниками задля успішного вирішення низки завдань;
- *колективний самоконтроль*, зорієнтований на постійний самоаналіз органами самоуправління та окремими його представниками своєї діяльності, що дозволяє окреслювати шляхи ефективного вирішення завдань національного самоствердження [56].

Організаційно-методичний рівень проектування процесу виховання національного самоствердження в учнів початкової школи передбачає співпрацю педагогів та вихованців, налагодження роботи органів самоврядування, розроблення спільної програми дій, інформування один одного про результати діяльності.

На цьому рівні педагоги забезпечують педагогічну підтримку роботи органів самоврядування, надаючи їм право брати участь в обговоренні питань життєдіяльності колективу, громади, держави, нації, означуючи пріоритетні завдання та шляхи їхнього вирішення. Соціально- психологічний рівень – взаєморозуміння, діалогічну

взаємодію, попередження й уникнення конфліктів, що сприяє виникненню атмосфери довіри, а також національно солідарній взаємодії на досягнення колективного успіху [56].

Відтак, створення демократичного виховного середовища як емоційно- психологічного осередку душевного комфорту для кожного вихованця в ЗЗСО позитивно позначається на організації роботи органів учнівського самоврядування й уможливорює виявлення кожною особистістю всіх форм особистісної та громадянської активності в розробленні та вирішенні значущих проблем громади, держави, нації.

Наступною умовою є систематичний моніторинг рівнів вихованості національного самоствердження в учнів початкової школи. Застосування технології моніторингу дає змогу на основі статистичного аналізу соціально-педагогічної інформації встановлювати закономірності, сучасні тенденції та здійснювати прогнозування перспективи національного самоствердження учнів початкової школи під впливом викликів сьогодення.

Задля забезпечення ефективності моніторингу в роботі доцільно дотримуватися таких найважливіших принципів:

- *об'єктивності інформації* (об'єктивні дані, їхня корисність для виховної роботи);
- *порівнюваності даних вивчення* (виявлення сучасного стану вихованості національного самоствердження в учнів початкової школи та тих змін, що відбуваються);
- *адекватності* (урахування мінливості зовнішніх умов, їхній вплив, відповідність);
- *прогностичності* (прогнозування перспектив, тенденцій і шляхів національного самоствердження учнів початкової школи);
- *цільового призначення*, одержання потрібної достатньої інформації відповідно до визначеної мети [31].

Водночас дотримання певних правил процесу моніторингу уможливорює дієвість організаційного механізму отримання інформації

щодо визначення рівня вихованості національного самоствердження в учнів початкової школи:

- злагоджена діяльність педагогів і вихованців на всіх етапах збирання, обробки й аналізу інформації; наявність комп'ютерної бази;
- уніфіковане програмне забезпечення зберігання, обробки та візуалізації інформації на кожному етапі;
- наявність спеціальної моніторингової служби (соціологічної служби), що забезпечує технічну підтримку та програмний супровід основних видів робіт;
- наявність нормативно-правової бази за проблемою дослідження [19, с. 46].

Загалом логіку з'ясування стану виховання національного самоствердження в підростаючого покоління в ЗЗСО, зокрема виявлення рівня вихованості національного самоствердження в учнів початкової школи, вбачаємо в необхідності цього для подальшого прогнозування результатів виховного процесу. Крім того, всебічне вивчення школярів сприятиме кращому розумінню вихованців, їхніх потреб, мотивів, інтересів, здібностей і нахилів, що полегшуватиме визначення перших кроків на шляху реалізації виховання національного самоствердження в учнів в ході позаурочної діяльності та добір оптимальних для цього форм, методів, прийомів і засобів.

Виховання національного самоствердження в учнів початкової школи охоплює всю складну багаторівневу систему підготовки учнів початкової школи до успішної життєдіяльності на засадах збереження наступності духовного й морального досвіду поколінь українського народу та виконання обов'язків перед Українською державою та нацією.

Дієвість такої складної системи забезпечується єдністю і злагодженістю її рівнів та суб'єктів діяльності, тобто органів державної влади та всіх інституцій громадянського суспільства. Це у свою чергу сприяє виробленню відповідної національної політики,

підвищенню статусу виховання національного самоствердження в навчальних закладах, гармонізації суспільного й сімейного виховання, інтенсифікації виховної діяльності та, власне, громадської діяльності у своїй громаді шляхом налагодження партнерських стосунків між усіма суб'єктами виховного процесу.

Адже від особистого ставлення представників влади і громадськості до проблеми виховання національного самоствердження в підростаючого покоління та від рівня сформованості національної ідентичності особистості, її громадянської позиції та готовності відстоювати інтереси держави, нації.

Вивчення змісту позаурочної діяльності з виховання національного самоствердження в учнів початкової школи ЗЗСО передбачало ознайомлення із планами виховної роботи класних керівників, керівників творчих об'єднань, центрів, клубів і гуртків. Результати дослідження увиразнюють традиційну організацію виховного процесу, використання вербальних методів виховання та часткове застосування сучасних методів (зустріч із воїнами АТО, флеш-моб), незалучення наскрізної інтерактивної програми виховання національного самоствердження в учнів початкової школи.

Результати констатувального етапу дослідження дають підстави констатувати про недосконалість організації виховання національного самоствердження в учнів початкової школи, детермінованої недостатнім рівнем науково-методичної підготовки педагогів ЗЗСО.

Відтак, актуальність питань виховання національного самоствердження в учнів початкової школи зумовлює потребу їхнього вирішення шляхом: підвищення науково-методичного рівня підготовки вчителів, оновлення змісту виховної роботи, створення демократично-сприятливого виховного середовища, реалізації наскрізної інтерактивної програми виховання учнів початкової школи, налагодження національно солідарної взаємодії з усіма суб'єктами виховного процесу.

З огляду на вищезазначене постає доцільність розроблення структурно-функціональної моделі виховання національного самоствердження в учнів початкової школи в позаурочній діяльності ЗЗСО, методичного забезпечення цього процесу, а також апробації та експериментальної перевірки їхньої ефективності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славська К. А. Стратегія життя. Київ. 1991. 299 с.
2. Бех І. Виховний простір: організаційно-змістові орієнтири. *Гірська школа Українських Карпат*. 2013. № 10. С. 3 – 14.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник Київ : Либідь, 2018. 848 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. Київ : Либідь, 2021. 344 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ : Либідь, 2021. 280 с.
6. Бех І. Д. Патріотичне виховання дітей та молоді. *Позашкілля*. 2021. № 10 (58) жовт. С. 9 – 16.
7. Бех І. Д. Рефлексивно-експліцитний метод у вихованні особистості. *Рідна школа*. 2012. № 12. С. 3 – 7.
8. Бех І. Д. Рефлексія в духовному саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 1. С. 30 – 37.
9. Бичко І. В. Український національний характер : персоналістський підхід. Філософсько-антропологічні читання. Ін-т філософії НАН України, Укр. філос. Ліга, Центр соц. політ. дослідж. ім. В. Кістяківського. Київ, 1996. Вип. 2. С. 22 – 29.
10. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2015. 530 с.

11. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості : монографія, за ред. М. Й. Боришевського. Київ : Пед. думка, 2021. 200 с.
12. Бромлей Ю. В. Описи теорії етносу. Київ: Наука, 1983. 412 с.
13. Бромлей Ю. В. Етнос та етнографія. Київ: Наука, 1973. 283 с.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп. та CD), уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ПЕРУН, 2019. 1736 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2014. 1440 с.
16. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу. *Філософська і соціологічна думка*. 1989. № 7. С. 21 – 29.
17. Вишневський О. Сучасне українське виховання : педагогічні нариси : навч. посіб. Львів, 2016. – 210 с.
18. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. Дрогобич : Коло, 2016. 326 с.
19. Воронцова Т. В. Навчання здоровому способу життя на основі життєвих навичок. Київ : Просвіта, 2017. 246 с.
20. Голубова Г. В. Педагогічні умови розвитку обдарованості студентів [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/9_NND_2012/Pedagogica/2_105345.doc.htm
21. Гурова Р. Г. Соціально-педагогічні дослідження и сучасність. 2019. № 2. С. 79 – 86.
22. Дем'янюк Т. Д. Інноваційні підходи у підготовці майбутніх педагогів : навч.-метод. посіб. Рівне : РДГУ, 2021. 206 с.
23. Дем'янюк Т. Д. Інноваційні технології громадянського виховання учнівської молоді : навч.-метод. посіб. Київ : НМЦ середн. освіти МОН України, 2019. 264 с.
24. Духовно-культурні цінності виховання Людини : монографія [Г. П. Шевченко, Т. Л. Антоненко, О. С. Белих та ін.]. Луганськ : НОУЛІДЖ, 2019. 332 с.

25. Енциклопедія освіти. АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1040 с.
26. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. Київ : Либідь, 2020. 304 с.
27. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2020. 308 с.
28. Ільїн І. А. Шлях до очевидного. Київ, 2019. 431 с.
29. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2011. 490 с.
30. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять Віче.2015. № 6. С. 80 – 93.
31. Кириленко С. Формування ефективного превентивного виховного середовища за умов державно-громадського управління в системі освіти. *Рідна школа*. 2021. квіт./трав. (№ 4/5). С. 33 – 39.
32. Киричук О. В. Основні принципи і структура організації виховного процесу в школі. *Рідна школа*. 2021. № 12. С. 3 – 11.
33. Кіян О. Педагогічні умови виховання громадянської компетентності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 4 (84). С. 120 – 124.
34. Ковальова Г. П. Національна ідентичність та її формування в незалежній Україні в умовах глобалізації : культурологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культуролог. наук : спец. 26.00.01 – Теорія та історія культури. Харків, 2010. 19 с.
35. Психологічний словник; під ред.: А. Петровського, М. Ярошевського. Київ, 2021. 512 с.
35. Кузь В. Г. Основи національного виховання: концептуальні положення. Київ : Вид.центр «Київ», 1993. 151, [1] с.
36. Манько В. М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. Соціалізація особистості : зб. наук. пр. Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ : Логос, 2020. Вип. 2. С. 153 – 161.

37. Мірошніченко В. І. Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів прикордонників : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07 . Київ, 2012. 490 с.

38. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. 2-е вид. Київ, 2019. 350 с.

39. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань : [монографія]. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 260 с.

40. Новікова Л. И. Школа і середовище. Київ, 2015. 80 с.

41. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання : навч. посіб. [А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий та ін.]. Київ : ІСДО, 2019. 336 с.

42. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навч. посіб. за ред. І. А. Зязюна, О. М. Пехоти. Київ : А. С. К., 2018. 238, [2] с.

43. Пірен М. І. Основи етнопсихології : навч. посіб. Київ : Наука, 2016. 360 с.

44. Пометун О. Як навчити учителів інтерактивних технологій : з досвіду проведення інтерактивних тренінгів у системі перепідготовки педагогічних кадрів. *Управління школою*. 2004. № 31. С. 22 – 28.

45. Потапчук Т. В. Формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів : монографія Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. 574 с.

46. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості тасамосвідомості особистості : у 2 т. Т. 2, за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ, 2021. 308 с.

47. Пустовіт Г. П. Інтерактивні методи навчання і виховання у позашкільному навчальному закладі. *Інноватика у вихованні* : зб.наук. пр. [упоряд. О. Б. Петренко ; редкол.: О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін.]. Рівне : РДГУ, 2015. Вип. 2. С. 35–48.

48. Пустовіт Г. П. Патріотичне виховання дітей та молоді в позашкільних навчальних закладах : теоретико-прикладні конструкти. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 3. С. 16–21.

49. Пчелоедова Н. Е. Практикум з педагогічних технологій. Київ: 2018. 234 с.
50. Райгородський Д. Я. Практична психодіагностика : методики і тести. Київ, 2021. 668, [4] с.
51. Ріккерт Г. Науки про природу і науки про культуру. Київ, 2018. 413 с.
52. Римаренко Ю. І. Національний розвій України : проблеми і перспективи. Київ : Юрінком, 2015. 272 с.
53. Римаренко Ю. І. Основи етнодержавознавства : підручник за ред. Ю. І. Римаренка. Київ : Либідь, 2017. 343 с.
54. Рожков М. І. Організація виховного процесу у школі. Київ, 2018. 256 с.
55. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання : навч. посіб. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2019. 328 с.
56. Руденко Ю. Український патріотизм : політична освіта і виховання зростаючих поколінь. Освіта. 2018. № 43 (15-22 жовт. 2014). С. 9.
57. Селіванов В. С. Основи загальної педагогіки: теорія і методика виховання : навч. посібн. Київ, 2020. 336 с.
58. Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр, 2019. 278 с.
59. Сойчук Р. Л. Виховання національного самоствердження особистості у контексті викликів сьогодення. Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації : матеріали Всеукр. наук. конф., 4-5 груд. 2015 р., м. Дніпропетровськ; наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. Ч. 1. С. 111–113.
60. Сорока Г. І. Сучасні виховні системи та технології : навч.-метод. посіб. для керівників шк., вчителів, кл. керівників, вихователів, слухачів ІІО Харків : Веста ; Ранок, 2012. 128 с.
61. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 2017. 232 с.

62. Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання : посіб. для вчителів. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2016. 180 с.

63. Теоретичні основи педагогіки : курс лекцій : підруч. для студ.; під ред. Омеляна Вишневецького. Дрогобич : Відродження, 2021. 268 с.

64. Технологія тренінгу; упоряд. : О. Главник, Г. Бевз; за заг. ред. С. Максименко. Київ : Главник, 2015. 112 с.

65. Тлумачний словник української мови : 14000 слів і словосполучень, уклад. : Т. В. Ковальова, Л. П. Кориґа. Харків : Синтекс, 2012. 672 с.

65. Філіпчук Г. Г. Націєтворчість освіти : монографія. Чернівці : Зелена Буковина, 2014. 400 с.

66. Філіпчук Г. Г. Національна освіта: особистість і суспільство : зб. наук. пр. Чернівці : Зелена Буковина, 2013. 844 с.

67. Філіпчук Г. Г. Національний етноцентризм : монографія Чернівці : Зелена Буковина, 2016. 387 с.

68. Флярковська О. В. Формування у підлітків готовності до творчої самореалізації в процесі позакласної виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Київ, 2015. 313 с.

69. Фурман А. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Соціальна психологія*. 2015. № 1. С. 66 – 91.

70. Чиренко Н. В. Почуття власної гідності критерії та показники. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. Вип. 12. С. 115 – 119.

71. Чорна К. І. Виховання культури гідності дітей та учнівської молоді в позаурочній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : метод. посіб. заг. ред. К. І. Чорної ; Київ : Наук. думка, 2013. 360 с.

72. Чорна К. І. Основні пріоритети у вихованні національної самосвідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 2014. № 1. С. 125 – 131.

73. Чорна К. І. Патріотичне виховання старшокласників у позаурочній діяльності. *Школа*. 2017. № 2 (74), (лют.). С. 68 – 74.

74. Чорна К. Цінності консолідації української нації. *Освіта*. 2014. № 44 (5635). С. 4.

75. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07; Рівнен. держ. гуманітар. ун- т. Рівне, 2002. 243 с.

Поліщук Ольга Анатоліївна –викладач кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини,
Електронна пошта: olapolischyk96@gmail.com
orcid.org/0000-0003-1383-121X.

РОЗДІЛ ІІІ

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1 Становлення поняття «національна ідентичність» на сучасному етапі розвитку науки

Питання становлення поняття «ідентичність» на сучасному етапі розвитку науки набуває все більшої актуальності у наукових дослідженнях. Практичне значення такого вивчення полягає в тому, що історіографічний дискурс дає змогу структурувати компоненти феномену ідентичності й сприяти розробці стратегій її формування. Як у контексті теоретичних, так і практичних педагогічних розробок це питання постає як одне з найважливіших [13, с. 16].

Етимологічно поняття «ідентичність» походить від латинського слова «indenticus», що означає «ототожнений», «одинаковий». Це поняття в науці є досить новим. Скажімо, у зарубіжній науковій думці воно утвердилося тільки з другої половини ХХ століття, а у вітчизняній – тільки після 1990 року [13, с. 6].

Сьогодні «ідентичність» стало одним із центральних детермінант для усвідомлення реалій довкілля. Означене поняття широко використовується у різноманітних науках: етнології, історії, філософії, політології, психології, соціології, геополітиці та ін. Упродовж багатьох століть філософсько-історичне осмислення ідентичності відбувається у рамках проблеми ідентифікації як основної характеристики буття. У класичній формі питання ідентичності досліджували античні філософи (Арістотель, Парменід, Платон, неоплатоніки) [14, с. 287].

Проблема ідентичності розроблялась також Е. Еріксоном, Дж. А. Аппадурі, З. Бауманом та іншими ученими. Е. Еріксон вважається беззаперечним засновником теорії ідентичності. Вперше його погляди було опубліковано у праці «Дитинство і суспільство». Е. Еріксон наголошував на фундаментальному зв'язку між ідентичністю людини і суспільством. За Еріксоном, ідентичність – це соціалізована частина «Я». Зазначимо, що вчений не запропонував точного визначення поняття «ідентичність». В підсумку він розумів ідентичність як суб'єктивне одухотворене відчуття тотожності й цілісності.

Е. Еріксон справедливо відзначав, що ідентичність – це певна незмінна, раз і назавжди отримана чи успадкована характеристика особистості, проте, її природа – динамічна та процесуальна. Ця ж ідея розкривається у запропонованому ним понятті «криза ідентичності», що означає перехід від однієї стадії життя до наступної, у ході чого має місце становлення нових типів ідентичності.

Такі вітчизняні науковці, як З. Бжезінський, А. Бойко, С. Гончаренко, А. Карась, В. Кремень, О. Кучерява, О. Онопрієнко, Д. Піонтковаська, О. Стоян, формулюють ідентичність як сукупність властивостей та ознак, на підставі яких особистість співвідносить або ототожнює себе із певною соціальною групою і відрізняється від інших, або ж приналежність (і об'єктивна, і суб'єктивна) людини чи групи людей до певного типу спільноти чи спільності, ототожнення себе з її функціональними і нормативними характеристиками, і, здебільшого, готовність стати реперзентантом останньої.

Існують і широкі визначення: «Ідентичність – це багатомірне явище, яке постійно піддається оновленню, переосмисленню, постійно еволюціонує, змінюючи пріоритетність вимірів та їх елементи» [7, с. 39].

Якщо порівнювати визначення «ідентичність» вітчизняними науковцями із західним розумінням феномену «ідентичність». Оксфордський словник дає такі визначення:

1. «Кондиція або стан буття, незмінний за сутністю, складом, природою, якостями, або ж, за особливих умов, абсолютна чи неодмінна тотожність, «самість».
2. «Стан буття, що ототожнюється з почуттями, інтересами тощо» [2].

Дещо інше визначення пропонує Американський Оксфордський словник:

- 1) «Факт, хто або що є людина чи річ».
- 2) «Набір характеристик, що визначають, хто або що є людина чи річ».
- 3) «Близьке до подібності або тотожності» [1].

Очевидно, що синтезувати настільки різнофокусні та різнопідходні зарубіжні трактування не вдасться, але, порівнюючи їх із вітчизняними, можна зазначити, що на заході проблема ідентичності досліджена глибше, оскільки їхні трактування характеризуються глибшою сутнісністю та системністю, намаганням синтезувати філософський підхід із соціо-психо-антропологічним. Проте слабкість вітчизняних досліджень у сфері ідентичності є цілком закономірною, оскільки через несприятливі суспільно-політичні умови, контроль науки ідеологією у радянську добу ґрунтовні та об'єктивні дослідження стали можливими тільки на початку 1990-х із здобуттям Україною незалежності та з актуалізацією досліджень у сфері етнополітології та етнодержавознавства [15, с. 19].

Визначаючи підходи до трактування поняття «ідентичність», можемо виділити, що є спільним для них, зокрема, те, що ідентичність є властивістю, яка пов'язана із відчуттям власної приналежності особи до цінностей певної соціальної спільноти. Вітчизняними та західними науковцями виокремлено розуміння поняття «ідентичність» (таблиця 1.1).

Трактування вченими поняття «ідентичність»

Автор	Розуміння поняття «ідентичність»
З. Бжезінський	«невіддільна характеристика людини, що виявляється у визнанні своєї унікальності»
А. Бойко	«стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми – не ми», «свій – чужий», «ми такі, а решта – інші»
С. Гончаренко	«усвідомлення людиною себе, своєї унікальності й водночас подібності та належності до інших людей і груп»
А. Карась	«співвіднесення себе до певної групи людей за тими чи іншими ознаками»
В. Кремень	«результат процесу ідентифікації, в основі якого лежать механізми порівняння себе з іншими, розрізнення та ототожнення»
О. Кучерява	«ототожнення себе з певною соціальною групою»
О. Онопрієнко	«виняткова однаковість із кимось або чимось («До кого, до чого я належу, я подібний/подібна?»))»
Д. Піонтковаська	«усвідомлення власної автономності, унікальності»
О. Стоян	«приналежність до однієї мови, культури, історії і державності»
Е. Еріксон	«соціалізована частина «Я», це певна незмінна, раз і назавжди отримана чи успадкована характеристика особистості, проте, її природа – процесуальна, динамічна, тобто змінна»
Оксфордський словник	«кондиція або стан буття, незмінний за сутністю, складом, природою, якість, або ж, за особливих умов, абсолютна чи неодмінна тотожність, «самість»;

	стан буття, що ототожнюється з почуттями, інтересами тощо»
Американський Оксфордський словник	«факт, хто або що є людина чи річ; набір характеристик, що визначають, хто або що є людина чи річ; близьке до подібності або тотожності»

Проаналізувавши зарубіжне та вітчизняне розуміння поняття «ідентичність», його можна визначити як складний, динамічний, багатовимірний процес, що відбувається у трьох напрямках: морально-правовому, ідейно-політичному і національному вихованні особистості.

Морально-правовий напрямок є важливим пріоритетом діяльності закладу загальної середньої освіти. Він спрямований на формування у молоді активної життєвої світоглядної позиції, ґрунтованої на загальновизнаних цінностях і морально-етичних стандартах; надання кожному учню широких можливостей для опанування основами наук, багатством національної та світової культури, а також створення умов для вільного та гармонійного розвитку, індивідуального та професійного становлення.

Ідейно-політичний напрямок нині не є, на жаль, пріоритетним напрямом соціального розвитку в педагогічних закладах освіти України. Як наслідок, зростає аполітичність учнівської молоді, нездатність ров'язувати соціальні проблеми через політичні механізми (масовий від'їзд випускників за кордон), а несформованість політичної ідентичності, норм цивілізованої політичної поведінки, відсутність політичної толерантності призводять до маніпулювання здобувачами освіти з боку різноманітних політичних партій, громадських організацій, до використання учнівської молоді для задоволення інтересів інших.

Національний напрямок формування ідентичності чітко прописано у Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. У ній зазначено, що педагогічні заклади освіти мають здійснювати

підготовку свідомої національно-патріотичної інтелігенції, сприяти оновленню і покращенню інтелектуального генофонду нації, вихованню її духовної еліти, збагачувати культурний потенціал, який забезпечить високу ефективність діяльності педагогів та учнівської молоді.

Розкриття сутності поняття «ідентичність», дає нам змогу з'ясувати сутність поняття «національна ідентичність». Багатовимірність і складність проблеми національної ідентичності пов'язані із важливими понятійними труднощами у сучасній гуманітарній науці, що зумовлено неоднозначністю трактування самого терміна «нація». Ситуація ускладнюється ще й тим, що нема єдиного алгоритму виникнення та функціонування національних рухів, національних держав і сучасних націй, але й ті норми, які існують, стали рухомими і перестають працювати в умовах глобалізації.

Загально визнано, що національна ідентичність – надзвичайно важлива структура самосвідомості, яка спричиняє найбільш соціально важливі форми поведінки і впливає на стосунки між людьми, від міжособистісних і до міждержавних. Зрозуміло, що участь у міжетнічних конфліктах пов'язана власне з цим складовим самосвідомості, але й такі феномени, як підтримка населенням політично пріоритетних цілей, національна злагода, перевага суспільних інтересів над власними, також обумовлюються етнічною самосвідомістю.

У педагогічній літературі зазначається, що сутність національної ідентичності полягає в єднанні індивідуального і групового (спільного, національного). Національна ідентичність не зводиться до суми її етнічних складових. Зазначені положення опосередковуються в національній самосвідомості положеннями самоствердження нації – спільним громадянством, територією, національно-патріотичними інтересами, юридичними правами громадян, культурними традиціями.

Осередком національної ідентичності виступає національна ідея. Як зазначає М. Боришевський, «національна ідея – це усвідомлена нацією найбільш актуальна мета, на шляху до досягнення якої нація

спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити політичний внесок у розвиток людської цивілізації та знайти достойне місце серед інших національних спільнот» [16, с. 38].

У монографії професора Оксфордського університету С. Ентоні детально аналізується поняття «національна ідентичність». Автор виділяє два її аспекти: «колективний та індивідуальний. Колективна ідентичність буває трьох типів. У першому типі провідним чинником виступає фактор роду, який є основоположним, оскільки створює умови для колективних дій. Другий тип пов'язаний із поняттям простору, території». Слідом за М. Барреттом автор приділяє цьому типу ідентичності значну увагу та вважає його таким, що має суттєву об'єднуючу силу. Третій тип визначається як класовий, або соціоекономічний.

Як справедливо вважає автор, етнічна та релігійна ідентичність міцно пов'язані та мають спільні риси, тому що спираються на поєднання таких елементів, як міфи, культура, символи та традиції. Як приклад наводиться сучасний стан поляків, маронітів, сербів, сингальців, персів, шиїтів, які належать до етнічних спільнот, ідентичність яких спирається на релігійні критерії диференціації. На значущість національної належності впливає не тільки об'єктивна соціальна реальність, але й низка суб'єктивних чинників – рівень освіти індивіда, рівень інтелектуального та духовного розвитку, ерудиція [17, с. 188].

В національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року підкреслено: «що показником отримання національної ідентичності є патріотизм. Це почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, наділене надзвичайно потужною консолідуючою силою і є основою збереження нації та національної ідентичності. Це особливо важливо сьогодні, у сучасному світі глобалізації та інтеграції» [18, с. 29].

На підставі аналізу наукової літератури можна розглядати поняття «національна ідентичність» як співвідношення учнівської молоді з

нацією, її символами, цінностями, культурою, територією, історією, що розкривається через національні почуття, національну свідомість, національний характер (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Трактування науковцями поняття «національна ідентичність»

Автор	Трактування поняття «національна ідентичність»
М. Боришевський	«усвідомлена нацією найбільш актуальна мета, на шляху до досягнення якої нація спроможна якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні можливості, зробити політичний внесок у розвиток людської цивілізації та знайти достойне місце серед інших національних спільнот»
Н. Яковенко	«система поглядів, ідей стосовно комплексу питань, пов'язаних з існуванням і розвитком суспільства, нації, всього народу»
Е. Гелнера	«суспільство з високим типом культури, яку поділяють усі громадяни незалежно від їхнього соціального стану»
С. Ентоні	«підтримання та відтворення певного складу цінностей, символів, спогадів, міфів і традицій, які складають відмінну культурну спадщину нації, а також ідентифікація окремих індивідів з цією спадщиною, складом цінностей, символів, спогадів, міфів та традицій»
М. Шульга	«центральний елемент етнічної самосвідомості, що, у свою чергу, є складовим елементом структури етнічної свідомості поряд із такими елементами, як етнічний характер, етнічний темперамент, етнічні звички, етноцентризм, етнічні почуття»
О. Шевченко	<ol style="list-style-type: none"> 1) «як соціально-психологічний результат когнітивно-емоційних та ціннісних процесів ідентифікації людини з національною спільнотою»; 2) «як мотиваційно-когнітивне ядро національної самосвідомості особистості»; 3) «як надзвичайно важливий компонент у структурі загальної соціальної ідентичності особистості, невід'ємну частину Я-образу особистості»

Національна ідентичність визначається як визнання народом самого себе; знання історії, національної культури і повага до них, усвідомлення народом своїх виняткових рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, ідеалів, потреб, прагнень, цілей. Слід підкреслити, що поняття «національна самосвідомість» і «національна ідентичність» мають підпорядкований характер. «Національна ідентичність» – поняття ширше, тому основними його елементами є національне самовизначення, національна самосвідомість і традиційна культура.

Національна ідентичність – мінливе, динамічне утворення. Його значення і роль у суспільстві може активізуватися (і навпаки), що пов'язано з конкретною історичною ситуацією і соціальним оточенням особистості і цілого народу. Відповідно, форми виявлення національної ідентичності можуть варіюватися від етнічного нігілізму до етнофанатизму. Національна ідентичність, як почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, наділена потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою.

3.2. Проблема формування національної ідентичності в учнівській молоді

Національна ідентичність формується під впливом об'єктивних умов життя (місце народження, проживання, мовленнєві традиції тощо) та свідомо коригується різними соціальними агентами. На сьогоднішній день діяльність цих агентів не узгоджена за такими параметрами як мета, форми, засоби впливу. Тому створюється підстава для формування множинних, інколи неузгоджених за змістом і спрямованістю, варіантів національних ідентичностей. Це пов'язано з низкою причин – історичних, регіональних, сучасних суспільно-політичних, особливостей агентів впливу та характеристик окремих соціальних груп.

Нині, в умовах тимчасової окупації українських територій та повномасштабної війни російської федерації проти України,

дослідження ідентифікаційних процесів та національної ідентичності зокрема, має особливу вагу та актуальність. Віра у найближчу перемогу України у війні, осмислення й переоцінювання історичних фактів і здобутків українського народу у сфері освіти, науки й культури, спонукають дослідити формування національної ідентичності молодого покоління громадян України як одного із чинників збереження цілісності держави та її зміцнення. При цьому важливо враховувати, що «особливістю сучасного періоду розвитку України є його постколоніальний (пострадянський, посттоталітарний, посткомуністичний, постсоціалістичний, постгеноцидний) характер, що суттєво ускладнює розгортання позитивних ідентифікаційних процесів в українському суспільстві» [19, с. 25].

Формування національної ідентичності в учнівської молоді та обґрунтування на цій основі твердження про те, що цей процес необхідно розглядати як один із чинників збереження цілісності держави та її зміцнення.

Формування національної ідентичності української молоді в сучасних умовах світової глобалізації, полікультурних впливів і особливо в умовах російсько-української війни (2014– 2023 рр.) стає особливо актуальним. З одного боку, як зазначають сучасні українські науковці, відбувається стирання сформованих культурних кордонів, що полегшує молодій людині в комунікації, визначення свого місця у соціокультурному просторі та здійснення життєвого вибору.

Проблема виховання національної ідентичності учнів стала предметом цілої низки психолого-педагогічних досліджень і наукових праць українських учених (Бех І., Боришевський М., Васюк О., Виговська С., Гора О., Житнухіна К., Івашковський В., Каюков В., Коберник О., Онопрієнко О., Петронговський Р., Руденко Ю., Сопівник Р., Стьопіна О., Сухомлинська О., Чорна К. та ін.). В останні роки з проблеми виховання національної ідентичності захищено декілька дисертаційних робіт (Борисов В., Жаровська О., Кін О., Коваль В., Мотика С., Романишина О., Фрідріх А. та ін.).

Поняття ідентичності особистості функціонує в міждисциплінарному вжитку та плідно використовується для інтерпретації явищ соціокультурної дійсності. Вивченню різних аспектів цього поняття присвячено численні теоретичні та практичні дослідження (В. Агеєв, А. Адлер, Г. Блумер, А. Ватерман, І. Гофман, Е. Еріксон, Дж. Мід, Х. Тейфел, Дж. Тернер, З. Фрейд, Ч. Гордон та ін.).

Проблему формування в учнів національної самосвідомості розглядали в контексті загального процесу виховання молодого покоління українські дослідники Т. Бондаренко, В. Борисов, О. Вишневський, Т. Гавлітіна, О. Коркишко, В. Кузь, Р. Петронговський, Ю. Руденко, М. Сметанський, М. Стельмахович, Б. Ступарик; О. Стьопіна, К. Чорна та ін. До робіт, що торкаються психологічних аспектів етносвідомості належать праці І. Бежа, Й. Боришевського, П. Гнатенко, О. Киричука, В. Павленко, М. Пірен, С. Тагліна, О. Хрущ та ін.

У працях зазначених науковців розглядалися різні загальнотеоретичні аспекти проблеми ідентичності, такі як:

- чітке розуміння ідентичності, яке дозволяє зробити особистоцілеспрямований вибір, реалізувати свій професійний потенціал. Цей аспект визначається індивідуальною структурою пріоритетів і цінностей;
- інтерперсональний аспект ідентичності, що складається із соціальних ролей і особистої репутації, цей аспект ще називається «соціальною ідентичністю»;
- почуття власної ідентичності, її розуміння визначає життєві цілі і завдання індивіда, допомагає оформити йому життєвий шлях. Цей аспект поєднує в собі індивідуальний потенціал з індивідуальною метою, самоповагою і вірою у власні сили.

Проблеми формування національної ідентичності учнівської молоді детермінується ще поліетнічністю населення нашої держави. За даними Всеукраїнського перепису населення на території України проживають представники понад 130 національностей та народностей

і кожен із цих представників вважає той чи інший регіон нашої країни своєю Батьківщиною. Як зауважує М. Степико, українське суспільство є полікультурним зі складною структурою ідентифікацій, які не завжди мають спільні національні засади [20, с. 336].

При формуванні національної ідентичності в учнів закладів загальної середньої освіти з урахуванням їх культурних потреб, духовного та морального виховання необхідними є розуміння, підтримка з боку вчителів, друзів, рідних у різних ситуаціях тощо. А для повнішого розкриття цієї проблеми потрібно розкрити зміст поняття «національно-патріотична вихованість» у філософському, психологічному та педагогічному контекстах.

Національна ідентичність передбачає формування в учнів національно-культурної ідентичності на основі національного світогляду, національної культури, мови, національної ідеї, моральних цінностей. Приналежність учнів до певної культури, визначає його стиль життя.

Проблема національної ідентичності учня є важливим предметом дослідження в різних галузях знань. Національна ідентичність учня є системоутворювальною властивістю й забезпечує самоприйняття себе як особистості, мотивацію до особистісного розвитку, швидку адаптацію до нових умов освітньої діяльності, стає внутрішнім джерелом особистісного зростання. Національна ідентичність не є вродженою рисою і вона є за своєю суттю соціальним конструктом. Національна ідентичність людини впливає безпосередньо з присутності елементів із «спільних точок» у повсякденному житті людей: національних символів, кольорів, історії нації, кровних зв'язків, культури, музики, кухні, радіо, телебачення тощо. Під різними соціальними впливами люди включають національну ідентичність у свою особисту ідентичність, приймаючи переконання, цінності, припущення та очікування, які відповідають національній ідентичності.

Головним мотиваційним фактором життєдіяльності учня виступає його самоактуалізація. Прагнення до більш повного виявлення та

розвитку своїх особистісних можливостей виражається через ставлення до сфер самоактуалізації, спрямованості особистості до творчості, самостійності, в активності життєвої позиції, в їхньому ставленні до майбутнього. При цьому досить чітко простежується відмінність характеру і спрямованості самоактуалізації молодого покоління залежно від конкретно історичних умов функціонування суспільства і особливостей організації життєдіяльності цієї вікової групи.

У підлітковому віці формується ідентичність (національна, культурна, громадянська, соціальна), а також духовно осмислений, рефлексивний патріотизм, який поєднує любов до свого народу, нації, Батьківщини з почуттям поваги до інших народів, своїх і чужих прав та свобод.

Виховання національної ідентичності в дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, освітніх закладів, громадських організацій, сім'ї та інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Найважливішим пріоритетом національної ідентичності є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації. Національне виховання належить до пріоритетних напрямів національної системи виховання і передбачає формування патріотичних почуттів, любові до свого народу, глибокого розуміння громадянського обов'язку, готовності відстоювати державні інтереси Батьківщини. До засобів патріотичного виховання належать рідна мова, вітчизняна історія, українська література, рідна природа, українська культурно-духовна спадщина.

Мета формування національної ідентичності конкретизується через систему таких виховних завдань:

- ✓ утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- ✓ виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- ✓ підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;
- ✓ усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- ✓ сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
- ✓ формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- ✓ утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- ✓ культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- ✓ формування мовленнєвої культури;
- ✓ спонування зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Останнім десятиріччям гуманістичний підхід людини спирається на повагу до її особистості, прав на соціальну справедливість. Він завоював пріоритет над позиціями, що розглядають людину як маніпулятивний об'єкт, поведінка якого може програмуватися ззовні.

Одним із найвищих її виявів є ініціювання своєї етнічної ідентичності. Національна ідентичність базується на її переживанні тотожності спільнот і нетотожності з членами іншої номінальної групи, вибудованої за етнічним принципом.

Зважаючи на економічні та соціально-політичні перетворення, які відбуваються в Україні останніми роками, не можна не погодитися, що людина змушена адаптуватися до цих змін, шукати відповідь на питання «Хто Я?». Усвідомлення людиною власної належності до певного народу виконує важливу роль в її житті та взагалі впливає на відносини між людьми і на міжособистісному, і на міждержавному рівнях.

Надзвичайно гостро проблема національної ідентичності постає перед Україною, котра перебуває в силовому полі суперечливих соціально-цивілізаційних тенденцій – глобалізації і національно-етичного, державного уособлення, модернізації і постмодернізації, орієнтації на захід чи на Схід. Все це створює ситуацію «системної кризи суспільства», частиною якого є проблематичність національної державної культури, соціальної та ідеологічної ідентичності, адже національна ідентичність – це усвідомлення себе представником певної нації і оцінка себе як носія національних цінностей [21, с. 144].

Як свідчать психологічні дослідження, становлення національної ідентичності, як складової концепції особистості, підпорядковується певним закономірностям і проходить низку фаз у своєму розвитку. Її зародження відбувається у дитячому віці під впливом сімейного середовища, друзів, знайомих, ровесників. Пізніше в цей процес включаються інші осередки соціалізації – дошкільні заклади, школа, позашкільні установи, вищі навчальні заклади тощо [9]. Під впливом зазначених змін новим змістом наповнюється Я-образ особистості, в якому дедалі більшої ваги набувають національні складові.

Національна ідентичність у сучасному глобалізованому світі інтегрує окремі ідентичності в єдину макрополітичну, яка визначає «транскордонну солідарність» окремих членів та їх приналежність до єдиної спільноти. Виконуючи свою основну функцію, вона «стає

могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури», тобто формування свого індивідуального «Я», свого образу.

Національна ідентифікація особистості – це «процес ототожнення, уподібнення особистістю себе з нацією. Зміст цього процесу – суб'єктивне відчуття належності до національної спільноти на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок реальних диференційних та інтеграційних ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових норм та цінностей»

У результаті процесу національного самовизначення та становлення національної ідентичності формується «Я-образ» особистості як члена національної спільноти, «Я-образ» спільноти як єдиного колективного суб'єкта, що об'єднує всю сукупність «Я-ідентичностей», та, в кінцевому результаті, «Я-образу» держави як учасника глобальних комунікаційних процесів та взаємодій на міждержавному та загально-цивілізаційному рівнях. Л. Колаковський зазначав, що «питання ідентичності людських колективів аналогічне до проблеми особистої ідентичності».

У дослідженнях нації та національної ідентичності у сучасних умовах найбільш ефективним підходом є примордіалізм, включаючи позитивні сторони сучасного конструктивізму. Слід зауважити, що поняття «національна ідентичність» і «національна самосвідомість» мають підпорядковуючий характер. «Національна ідентичність» – поняття ширше, тому основними його елементами виступають національне самовизначення, національна самосвідомість і традиційна культура.

Національна ідентичність це мінливе, динамічне утворення. Його роль і значення у суспільстві може як зростати, так і слабшати, що пов'язано з конкретною історичною ситуацією і соціальним оточенням індивіда і цілого народу. Відповідно форми виявлення національної ідентичності можуть варюватися від етнічного нігілізму до етнофанатизму.

Важливим завданням виховання в українській школі є також подолання в учнів недовіри й підозрливості у ставленні до інших народів і націй, сприяння толерантності міжнаціональних відносин в умовах багатонаціональної держави. Зв'язок національно-патріотичного виховання з полікультурним, метою якого є формування етики міжетнічних стосунків обґрунтовували Н. Миропольська, Г. Назаренко, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук та ін.

Проблему виховання національної ідентичності учнівської молоді ґрунтовно розкрито в кандидатських дисертаціях українських учених, які концентрували дослідницьку увагу на специфіці прояву патріотизму у старшокласників у позанавчальній виховній діяльності (Р. Петронговський), у роботі з підлітками в умовах позашкільних навчальних закладів (Т. Гавлітіна).

Дослідження національної ідентичності з точки зору її впливу на формування громадянськості в Україні, актуалізує нові підходи до розуміння сутності трансформаційних процесів в етнонаціональній сфері, дає змогу перевірити виправданість застосування концепції політичної нації до аналізу процесів націостановлення та державотворення в Україні. Виявлення специфіки національної та інших типів ідентичності українських громадян, основних тенденцій у системі ідентичностей надає можливості здійснення прогнозів щодо перспектив становлення політичної нації в Україні, а також визначення оптимальних, з точки зору національних інтересів, шляхів впливу на цей процес.

Аналіз етнічної, релігійно-конфесійної, регіональної фрагментації суспільства, розбіжностей у мовно-культурних, геополітичних орієнтаціях дає можливість перевіряти політичні процеси в етнонаціональній сфері України на наявність загроз національній безпеці України. Такий аналіз надає наукове обґрунтування для вироблення стратегії державної політики, прийняття конкретних політичних рішень та політичного прогнозування.

Зважаючи на відсутність єдиного підходу до проблеми, що розглядається, та узагальнюючи вказані праці філософів, психологів і

педагогів, маємо підстави уточнити сутність поняття патріотизм як стійке соціально-психологічне утворення, складну інтегральну якість особистості, яка характеризує її ціннісне ставлення до Батьківщини в органічній єдності національно-етнічного та національно-громадянського аспектів і проявляється в культуротворчій діяльності.

Визначальною умовою формування національної ідентичності є позитивне сприйняття громадянами своєї нації, країни, держави. Як свідчать соціологічні дослідження, позитивною тенденцією формування української національної ідентичності можна вважати те, що більшість українців пишаються своєю країною, вважають себе патріотами, незважаючи на всі соціально-економічні проблеми свого буття.

Завдання національної ідентичності в закладах загальної середньої освіти:

- забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості в Україні відповідно до її інтересів та можливостей;
- виховання правової культури, поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки – Герба, Прапора, Гімну України та історичних святинь;
- сприяння набуттю молоддю соціального досвіду, успадкування духовних та культурних надбань українського народу;
- формування мовної культури, оволодіння та вживання української мови як духовного коду нації;
- формування національних цінностей українського суспільства: почуття патріотизму, національної свідомості, любові до українського народу, його історії, Української Держави, рідної землі, родини, гордості за минуле і сучасне на прикладах героїчної історії українського народу та кращих зразків культурної спадщини;
- відновлення і вшанування національної пам'яті;
- утвердження в свідомості громадян об'єктивної оцінки ролі українського війська в українській історії, спадкоємності

розвитку Збройних Сил у відстоюванні ідеалів свободи та державності України і її громадян від княжої доби, Гетьманського козацького війська, військ Української народної республіки. Січових стрільців, Української повстанської армії до часів незалежності;

- формування психологічної та фізичної готовності, молоді, до виконання громадянського та конституційного обов'язку щодо відстоювання національних інтересів та незалежності держави, підвищення престижу і розвиток мотивації молоді до державної та військової служби;
- відродження та розвиток українського козацтва як важливої громадської сили військово-патріотичного виховання молоді;
- забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, людей похилого віку, турбота про молодших та людей з особливими потребами;
- консолідація діяльності органів державного управління та місцевого самоврядування, навчальних закладів, громадських організацій щодо національно-патріотичного виховання;
- сприяння діяльності установ, навчальних закладів, організацій, клубів та осередків громадської активності, спрямованих на патріотичне виховання молоді;
- підтримання кращих рис української нації – працелюбності, прагнення до свободи, любові до природи та мистецтва, поваги до батьків та родини;
- створення умов для розвитку громадянської активності, професіоналізму, високої мотивації до праці як основи конкурентоспроможності громадянина, а відтак, держави;
- сприяння розвитку фізичного, психічного та духовного здоров'я, задоволення естетичних та культурних потреб особистості;
- виховання здатності протидіяти проявам аморальності, правопорушень, бездуховності, антигромадської діяльності;

- створення умов для посилення патріотичної спрямованості телерадіомовлення та інших засобів масової інформації при висвітленні подій та явищ суспільного життя;
- реалізація індивідуального підходу до особистості та виховання.

Основними державними інституціями, що забезпечують питання формування і реалізації державної політики у сфері національного виховання молоді є Міністерство освіти та науки, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, РНБО України, Міністерство оборони, Інститут проблем виховання Академії педагогічних наук України та інші.

Значну роботу по реалізації національного виховання молоді проводить Міністерство освіти та науки. В Національній доктрині розвитку освіти (затверджена Указом Президента №347 від 17.04.2002) зазначається, що національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Його основна мета - виховання свідомого громадянина, патріота, набуття молоддю соціального досвіду, високої культури міжнаціональних взаємовідносин.

Одним із шляхів забезпечення національної ідентичності виховання в школі є створення відповідних навчальних програм з предметів гуманітарного циклу (Історія, Людина і світ), які б відображали основні етапи становлення української державності та висвітлювали життя та діяльність видатних українських діячів. Особлива увага приділяється викладанню історичних дисциплін, так як саме через них здійснюється конструювання національного історичного нарративу через докорінне оновлення поглядів на минуле України та звільнення його від стереотипів та міфів радянсько-імперської доби.

В Державному стандарті базової і середньої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України 24 від 14 січня 2004 р., зазначається: «Викладання історичних дисциплін спрямоване на виховання в особистості рис патріота України, активного

компетентного громадянина, людини з гуманістичними і демократичними цінностями».

Пріоритетним напрямком виховання дітей та молоді в національній системі освіти є патріотичне виховання. Актуальність патріотичного та духовного виховання юного покоління зумовлюється процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації.

Патріотизм сьогодні є нагальною потребою і для людей, і для держави, оскільки високий рівень патріотизму громадян забезпечить повноцінний гармонійний розвиток як особистості в державі, так і суспільства в цілому.

Формування національної ідентичності в школах спрямовується на залучення учнів до глибинних пластів національної культури і духовності, формування у дітей та молоді національних світоглядних позицій, ідей, поглядів і переконань на основі цінностей вітчизняної та світової культури. Воно здійснюється на всіх етапах навчання в школі, забезпечується всебічний розвиток, гармонійність і цілісність особистості, розвиток її здібностей та обдарованість, збагачення на цій основі інтелектуального потенціалу народу, його духовності і культури, виховання громадянина України, здатного до самостійного мислення, суспільного вибору і діяльності, спрямованої на процвітання України. В основу виховання покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної свідомості, патріотичних почуттів до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Ціновим засобом відображення нації є формування в людини національної гідності й гордості за свою Батьківщину, відмова від почуття національної меншовартості, від почуття національної наповноцінності, що формувалися віками.

Школа це життєвий простір дитини, тут вона не просто готується до життя, а живе. Тому виховна робота планується так, щоб сприяти

становленню особистості як творця і проектувальника життя, гармонізації та гуманізації стосунків між учнями і педагогами, школою і родиною, керуючись ідеями самоцінності дитинства, демократичного діалогу між поколіннями. Важливу роль у цьому відіграє позакласна робота. Її мета полягає у задоволенні інтересів і запитів дітей, розвитку їх творчого потенціалу, нахилів і здібностей у різних сферах діяльності та спілкування. Домінуюча роль в її організації належить класному керівнику, який є передусім організатором позакласних виховних заходів. Одночасно він є ініціатором залучення учнів до роботи гуртків, секцій у позашкільних закладах.

У навчальному закладі працюють гуртки з національно-патріотичного виховання, в яких формуються почуття націоналізму, любові до свого народу, вміння аналізувати зовнішні та внутрішньополітичні умови та вміння самостійно адекватно оцінювати події, що відбуваються у державі і світі. Виховується почуття гордості, глибокої поваги до символів держави, іншої загальнодержавної та регіональної символіки та історичних святинь.

У школах також оформлено куточок державної символіки, де учні мають змогу ознайомитися з державними символами України – Гербом, Гімном, Прапором. Такі ж куточки є в кожному класі. Вчителі постійно виховують в учнів повагу до державних символів, розвивають в них свідомість справжніх громадян і патріотів своєї країни.

Формування національної ідентичності в закладах загальної середньої освіти здійснюється у процесі навчально-пізнавальної діяльності як провідної шляхом внесення ціннісних складових у зміст навчальних предметів, відведення належного місця спільно-взаємодіючій діяльності як на уроках, так і в позаурочний час; гуманізації взаємин у системах учитель-учень, учень-учень; використання вчителем демократичного стилю спілкування з учнями; створення умов для творчої самореалізації кожної особистості.

У початкових класах соціальна і громадянська компетентності як ключові є міждисциплінарними та інтегруються через усі освітні галузі

і спрямовуються на соціалізацію особистості, набуття громадянських якостей, дотримання соціальних норм і правил.

Для ефективного формування національної ідентичності учнів є: сприйняття учнями знань про українську культуру; застосування вчителем на уроках народознавства та у позаурочний час емоційно-естетичного фону; створення ситуацій емоційного переживання учнями педагогічних установок на оволодіння національними цінностями, усвідомлення знань про національну українську культуру, орієнтація дитини на позитивні результати діяльності щодо засвоєння певних національних цінностей у родині та в школі.

Оскільки у молодшому віці у дітей домінує образне мислення, то найбільш характерними є такі форми діяльності: ситуаційно-рольова гра, сюжетно-рольова гра, гра-драматизація, інсценування, гра-бесіда, гра- мандрівка, екскурсія, ігрова вправа, колективне творче панно, бесіда, тематичний зошит, ранок, свято, усний журнал, групова справа, оформлення альбому, уявна подорож, конкурси, ігри, школа ввічливості, демонстрація, розповідь, моделювання, вікторина, екскурсія, виставка малюнків, операція- рейд, виставка-ярмарок, перекличка повідомлень, добродійна акція, хвилини з мистецтвом, година спостереження, година милування, спортивні змагання, козацькі забави, театральна вистава, ляльковий театр, ведення літопису класного колективу, веселі старти, естафети, догляд за рослинами і тваринами.

Однією із центральних проблем у творчості вітчизняних письменників є збереження національних культурних цінностей *Образи рідного слова*, (О.Олесь «О слово рідне...»), *собору* (О.Гончар «Собор»), *червоної калини* (В.Стус «Ярій, душе»), які символізують духовні набутки народу, порівняння мови з хлібом (Л.Костенко «Біль єдиної зброї»), що підносить національно-мовну проблему до рівня найвищих життєвих проблем, протиставляється картинам нищення культурних надбань українців, у відтворенні яких головну роль відіграють образи з негативним емоційним зарядом: *Мина Мазайло*, його дружина і дочка, *тьотя Мотя* (М.Куліш «Мина

Мазайло»), Володька Лобода (О. Гончар «Собор»), біла стужа, чорні води (В. Стус «Ярій, душе...»). Ці образи уособлюють тих, хто втілює в життя антинаціональну політику або є прикладом духовної аморфності. Про таке психологічне явище, як розбрат між різними частинами українського народу, нехтування загальнолюдськими та народними морально-етичними нормами, що значно знижувало шанси національного відродження України, говоримо при вивченні оповідання М. Хвильового «Мати», роману Ю. Яновського «Вершники» (новела «Подвійне коло»), вірша В. Стуса «За літописом Самовидця».

Засобами літератури повинні формуватися складники патріотичної вихованості, які ґрунтуються на життєвих стереотипах українського народу і узгоджуються з народними уявленнями про високі виміри морального, етичного, духовного, гуманістичного, відображають національний менталітет. Щоб художні твори посіли належне місце у формуванні складників вихованості патріотичних почуттів в учнів, на уроках української літератури необхідно моделювати ситуації, які сприятимуть розумінню учнями суспільно-політичних явищ, змальованих автором у творі, проводити аналогії із сучасністю; через мистецтво слова пробуджувати національну свідомість.

На сучасному етапі становлення української державності побудова нового громадянського суспільства та його інтеграція в європейське і світове співтовариство є пріоритетними завданнями України. Становлення українського народу як єдиної політичної нації має стати об'єднуючою ідеєю формування сучасної багатонаціональної полікультурної держави, в якій тісно переплетені культури багатьох народів, їх мови, традиції та звичаї.

Формування національної ідентичності на даний час є нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі; і особистості, яка своєю діяльністю, любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємності з метою створення

умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб розвиток особистості та становлення її патріотичної самосвідомості здійснювався на моральній основі.

Особливістю вивчення мов і літератур національних меншин України є велика увага вихованню патріотизму, критеріями якого є любов, вірність і служіння Батьківщині, турбота про забезпечення цілісності і суверенітету України, піклування про її постійний розвиток на шляху демократичного національного відродження, сприяння гармонізації державних, суспільних та особистісних інтересів у повсякденному житті. У випадку загрози національній безпеці патріотизм проявляється у готовності служити Україні, встати на її захист; у визнанні пріоритету суспільних і державних інтересів над особистими.

У монографії професора Оксфордського університету «Національна ідентичність» Е. Сміта детально аналізується поняття «національна ідентичність». Автор виділяє два її аспекти: «колективний та індивідуальний. Колективна ідентичність буває трьох типів.

У першому типі провідним чинником виступає чинник роду, який є основоположним, оскільки створює умови для колективних дій.

Другий тип пов'язаний із поняттям простору, території. Автор приділяє цьому типу ідентичності значну увагу та вважає його таким, що має суттєву об'єднувальну силу.

Третій тип визначається як соціоекономічний, або класовий. Як вважає автор, релігійна та етнічна ідентичність міцно пов'язані та мають спільні риси, тому що спираються на поєднання таких елементів, як культура, міфи, символи та традиції.

Як приклад наводиться сучасний стан поляків, сербів, маронітів, персів, шіїтів, сингальців, що належать до етнічних спільнот, ідентичність яких спирається на релігійні критерії диференціації». Користуючись такими міркуваннями, Е. Сміт визначає націю як «сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію,

спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку та єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів».

Таким чином, такі зарубіжні дослідники, як С. Гантінгтон, Е. Сміт, Е. Гелнер та ін. у своїх роботах торкалися означеної теми національної ідентичності, приділяючи увагу дослідженню історичного пізнання, у процесі якого відбувається розвиток історичного мислення, формування національної ідентичності особистості. Однак вони не торкалися проблеми національної ідентичності як чинника формування громадянськості студентської молоді.

Бракує досліджень, у яких би достатньо повно і глибоко було розглянуто проблему формування національної ідентичності студентської молоді на основі цілісного концептуального висвітлення. Дискусійним залишається питання щодо особливостей національної ідентифікації студентської молоді, ототожнення її з національною свідомістю і самосвідомістю.

Відомий науковець В. Огнев'юк водночас зауважує: «що патологічною формою національної ідентичності може бути націоналізм, який намагається спростити світ до національної обмеженості й фанатизму. На відміну від національної ідентичності, яка є відкритою і толерантною, націоналізм абсолютизує націю і вимагає сліпої віри від своїх прихильників. Незважаючи на етнічну належність, націоналісти переконані, що тільки боротьба нації за існування забезпечить її виживання».

На сучасному етапі основною рушійною силою у вихованні, що забезпечує підтримку й безпечний розвиток підростаючого покоління, є педагогічна наука. Вона є потужним засобом перетворення свідомості та поведінки учнів, що включає в себе низку закономірностей, завдяки яким можна пояснити й описати складні педагогічні процеси тощо. Для формування національної ідентичності в учнів основної школи важливими є такі підходи: системний, аксіологічний, культурологічний та особистісно-орієнтований. Надамо характеристику цих підходів. Серед методологічних підходів

важливу роль у дослідженні відіграє застосування системного підходу, який ґрунтується на сприйнятті складного об'єкта як системи, що визначається різноманітністю внутрішніх зв'язків і відношень як у ньому самому, так і його із зовнішнім середовищем. Формування національної ідентичності в учнів вимагає системного підходу, оскільки, з одного боку, становить самостійну цілісну педагогічну систему, а з іншого – є складником виховної системи загальноосвітнього закладу. Наукове обґрунтування виховної діяльності детерміноване єдністю всього комплексу реальних взаємозв'язків досліджуваного явища та процесів.

У своїх працях С. Гончаренко розглядав системний підхід як такий, що передбачає розробку методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як систем та спрямований на розкриття цілісності 46 педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину. Слід зазначити, що у філософському енциклопедичному словнику за редакцією В. Шинкарука, Є. Бистрицького, М. Булатова системний підхід схарактеризовано як спосіб наукового дослідження, коли досліджуваний об'єкт розділяють на елементи, котрі в єдності створюють систему, де системоутворювані зв'язки між елементами створюють структуру цієї системи.

Основними положеннями системного дослідження вчені називають комплекс ознак та їхній опис, які виступають критеріями дієвості системи. Н. Мойсеюк стверджує, що модель системи процесу виховання побудовано за такими критеріями: цілі та завдання; зміст виховного процесу; взаємодія вихователів і вихованців; застосування методів і форм виховної діяльності; послідовність етапів розвитку в часі тощо.

У своїх наукових розвідках В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук осмислили поняття системи національного виховання та розкрили його сутність крізь призму сукупності таких понять: національне виховання, національна система освіти, етнопедагогіка, національна

свідомість, національний світогляд, національна філософія, національна ідеологія, народознавство, національні педагогічні кадри.

З огляду на це В. Гнатюк представив систему національного виховання як взаємодію трьох основних компонентів «громадянина-патріота гуманіста», що забезпечує формування національного ідеалу українця як людини, котра усвідомлює себе частиною нації, шанує закони і традиції України, наділена почуттям національної гордості та відповідальності за долю своєї Батьківщини». Учений переконаний, що система національно-патріотичного виховання – це раціональна сукупність взаємозв'язаних впливів і взаємозумовлених основних її змістових і діяльнісних компонентів, реалізація яких забезпечує їхню нову інтегративну якість.

Із таких позицій система національно-патріотичного виховання складається із компонентів, які доцільно розглядати як підсистеми складної системи та водночас які можуть набувати відносної самостійності самої системи, а саме: діяльність (учень, учитель); змістові (мета, зміст, принципи, форми, методи). Це передбачає сукупність нижче перерахованих складників:

- система постановки мети (суспільства, системи виховання, школи, учнівського колективу, конкретного виховного заходу залежно від змісту та форм проведення);
- система змісту національно-патріотичного виховання (громадянина, патріота, гуманіста);
- система форм організації національно-патріотичного виховання як сукупність різноманітних заходів (учнівські об'єднання, клуби, факультативи, конференції, диспути, рольові ігри, змагання, гуртки тощо);
- система методів, детермінованих метою, змістом і формою виховного заходу (індивідуальні, групові, колективні, стимулювальні, формувальні, контрольні);

- система умов ефективного здійснення національно-патріотичного виховання (сформованість атмосфери патріотичного духу та української ідеї у шкільному колективі);
- готовність педагогів до українського виховання; забезпечення матеріально-технічної бази; визначення пріоритетного аспекта національно-патріотичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах;
- визначення близької та далекої перспективи виховання колективу).

Відтак, реалізація системного підходу в нашому дослідженні передбачає комплексність і цілісність національно-патріотичного виховання в учнів загальноосвітніх шкіл, установлення механізмів означеного феномену та його різноманітних зв'язків. У контексті проблеми дослідження варто звернути увагу на те, що оскільки система не може існувати поза певним середовищем і може бути зрозумілою лише у взаємодії з ним, то це передбачає створення демократично-сприятливого виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу і дає змогу проводити активну творчу діяльність із вирішення актуальних проблем школи та громади.

Системний підхід уможливорює встановлення впливу численних зв'язків явищ і процесів на реалізацію національно-патріотичного виховання учнів з позиції цілісності, а відтак, формування національно-патріотичної вихованості є цілеспрямованим процесом, що має власну внутрішню логіку та певні функції:

- *інформаційну* (безпосередня організація навчально-виховного процесу з метою оволодіння науковими фактами, поняттями, теорією про природу та українське суспільство, нормами поведінки, соціальними відносинами, звичаями, традиціями для усвідомлення патріотичних цінностей та ідеалів українського народу);

- *розвивальну* (розвиток національного світобачення, національного самопізнання та самоусвідомлення як «творця нової дійсності» (за І. Бехом), власної долі й долі української нації, що передбачає діяльність особистості як потреби досягнення успіху в інтересах української нації);
- *організаційну* (зумовлює вибір особистістю національних цінностей, світоглядної позиції у ставленні до себе, Іншого, держави, української нації та інших національних спільнот);
- *кордоцентричну* (переживання людиною себе у світі, що обумовлює, зокрема, толерантність, взаємоповагу, почуття власної гідності, тим самим, долає суперечність між людьми, гуманізує їх життєвий простір. Корінним принципом цієї функції є перевага серця над розумом чи головою, або першість етичного елемента перед логіко-метафізичним);
- *емоційну* (характеризує світогляд, ціннісні орієнтації вихованця як усвідомлення себе представником національної спільноти, що сприяє осмисленню особистісних потенцій і формує самоствалення особистості, її національну самооцінку, «національний образ-Я»);
- *інтеграційну* (відзначається прагненням учня до національного копіювання, національного уподібнення та національного ототожнення, що зумовлене емоційним зв'язком із представниками української нації, запозиченням відповідних національних особливостей спільноти із доданням особистісних властивостей, що сприяє більш глибокому розумінню себе як особистості, як носія цінностей української нації, що сприяє прагненню солідарно співпрацювати в інтересах громади, Української держави і нації);
- *регуляційну* (передбачає здатність особистості координувати, скеровувати та контролювати свої дії та вчинки з позиції суб'єкта нації та носія її цінностей у просторі внутрішньо-національних і міжнаціональних, що сприяє дотриманню норм поведінки

відповідно до національної ідентичності, вияву національної гідності й самоповаги та усвідомленню сенсу власного життя й способів його реалізації);

- *корекційну* (дозволяє змінювати негативні моменти цілісного педагогічного процесу, впливати на динаміку зростання рівня національно-патріотичної вихованості учнів і підвищення якісних характеристик національно-патріотичного виховання).

Наступний важливий підхід межах нашого дослідження аксіологічний підхід, адже він має більш доступно та зрозуміло розкривати сутність педагогічного процесу при формуванні національно-патріотичної вихованості учнями основної школи.

Суть аксіологічного підходу розкриємо через систему аксіологічних принципів: рівноправність філософських поглядів у контексті єдиної гуманістичної системи цінностей при збереженні різноманітності їх культурних та етнічних особливостей; екзистенціальна рівність людей, соціокультурний прагматизм; рівнозначність традицій і творчості, визнання необхідності вивчення і використання історичного минулого людства, духовно-культурної спадщини кожного етносу.

Центральною категорією аксіології є категорія «цінності». Саме цінності є ланкою, що єднає загально прийняту систему підходів до організації виховання і конкретної діяльності різноманітних соціальних інститутів соціалізації. Особистісні цінності виступають як соціально-психологічні утворення, в яких знаходять своє відображення цілі, мотиви, ідеали, установки та інші характеристики спрямованості особистості, які в сукупності складають систему її ціннісних орієнтацій. Аксіологічне «Я» як система ціннісних орієнтацій містить не лише когнітивні, але й емоційно-вольові компоненти, що відіграють роль внутрішнього орієнтиру.

Виокремлюють декілька напрямів, які можна розглянути у національному вихованні учнів закладів загальної середньої освіти, а саме:

- 1) освітня діяльність у сфері вивчення мови та літератури (як української так і зарубіжної);
- 2) освітня діяльність на уроках історії, мистецтва;
- 3) виконавська та образотворча діяльність на уроках мистецтва;
- 4) туристсько-краєзнавча діяльність у позакласній та позашкільній роботі;
- 5) психолого-педагогічна співпраця із родиною у сфері національно-патріотичного виховання учнів тощо.

У контексті виховання національної ідентичності аксіологічний підхід забезпечує формування в учнівської молоді системи загальнолюдських і національних цінностей і важливих позитивних мотивацій досягнення мети життєдіяльності, спроектованої самою особистістю як носієм цінностей української нації в усій багатомірності й вагомості національних інтересів, зважаючи передусім на те, що формування національної ідентичності в учнів пов'язане із системою цінностей нації.

У вихованні учнів загальної середньої школи специфіка формування національної вихованості має розкриватися в її практичному аспекті, оскільки для педагогів та вчителів є необхідним пошук ефективних засобів формування персональної системи цінностей у кожній особі.

Сформованість національно-патріотичної вихованості особистості як українця на основі позитивної національної ідентичності сприяє творенню консолідованої української політичної нації як осердя повноцінного громадянського суспільства, до якого прагне кожний свідомий громадянин України. Саме відданість Українській державі постає запорукою злагоди в суспільстві на шляху до його процвітання, а засади високої моральності суспільства загалом і кожного громадянина зокрема – гарантом розбудови та міцності держави й нації. Вважаємо важливою позицію В. Кременя, що «...в сучасних умовах принцип виховуючого навчання слід замінити принципом навчального виховання, де головною метою стає виховання особистості».

Одним з центральних підходів до проблеми національної ідентичності є культурологічний підхід. Він розкривається в роботах О. Газмана, О. Іванова, Н. Крилової, Л. Хомич, Т. Шахрай, Г. Філіпчука. В основі цього підходу лежать ідеї філософії постмодернізму і гуманістичної психології, зокрема К. Роджерса. Прихильників культурологічного підходу відрізняє відмова від виховання як спеціально організованого педагогічного процесу. Вони вважають, що дитина, осмислюючи світ культури, картину світу, адаптується до дій і поведінки оточуючих і «досвідченим шляхом», «мимохідь» освоює культурні норми і цінності. Головне – взаємодія, взаємини, особистісне спілкування дорослих і дітей, а виховання – це «побічний ефект» всіх самостійних пошуків дитини.

Розроблення теоретичних основ культурологічного підходу в освіті здійснюють І. Бех, А. Богуш, Є. Бондаревська, І. Зязюн, Н. Крилова, О. Савченко, А. Рижанова, В. Розін, В. Руденко та інші вчені. Звертаючи особливу увагу на потреби суспільства у вихованні людини культури, О. Савченко зазначає, що «педагогічна реалізація гуманістичних цінностей направлена на підвищення загальної культури особистості, залучення до національних і загальнолюдських цінностей, а це вимагає посилення культурологічної спрямованості освіти».

Культурологічний підхід розширює розуміння процесу формування особистості; він допомагає усвідомити, що не існує прямого і безпосереднього зв'язку «людина – людина», «людина – суспільство», бо ці зв'язки будучи фундаментальними передумовами становлення і розвитку людини, не стають безпосередніми складовими процесу виховання. Вони здійснюють вплив на процес формування особистості лише адекватно суб'єктивної складової.

Базовою категорією зазначеного підходу є категорія «культура». Як відображення певної універсальної діяльності вона виконує роль складної виховної програми. Її суть полягає в пізнанні, осмисленні, розумінні й оволодінні особистістю надбаннями культури. При обґрунтуванні доцільності дотримання культурологічного підходу як

концептуальних у процесі національно-патріотичного виховання учнів основної школи загальноосвітніх навчальних закладів ми враховували той факт, що підлітки знаходяться у конкретному соціокультурному середовищі, є представниками певної нації, належать до конкретного етносу.

У зв'язку з цим культурологічний підхід трансформується у етнопедагогічний, що безпосередньо пов'язаний з національно-патріотичним вихованням. Необхідно зазначити, що у такій трансформації відображається єдність загальнолюдського, національного та індивідуального. При цьому національна культура надає специфічний колорит середовищу, в якому здійснюються різні види і форми освітньої діяльності, у якому, власне, і відбувається процес виховання в цілому і, формування національної ідентичності, зокрема.

З початком ХХІ століття українське суспільство вступило в якісно новий період розвитку, який супроводжується загостренням суперечностей планетарного масштабу, які зумовлені швидкими темпами науково-технічного прогресу, зростанням потоку інформації, зокрема негативної. Сучасна молодь, зіткнулася з низкою проблем духовного, морально-психологічного характеру, що неадекватно позначаються на формуванні світогляду й життєвих ціннісних орієнтацій та на поведінці.

Актуальність проблеми національно-патріотичного виховання учнів полягає і в тому, що, на жаль, втрачається така його важлива складова, як державницько-національна, військово-патріотична. До того ж у сучасному світі відбуваються складні соціально-політичні процеси, загострення міжнародних конфліктів, спалахи тероризму, поширюється транснаціональна злочинність. Підкреслимо, що хоча Україна має за основним законом позаблоковий та без'ядерний статус, але загрози і ризики для її суверенітету та незалежності все ж існують. Яскравим свідченням цього є неоголошена війна, яку веде росія проти України.

Проблема формування національної ідентичності сучасної молоді, національно-духовних і морально-патріотичних цінностей та ідеалів у навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти є надзвичайно важливою з огляду на її роль і місце у формуванні майбутнього патріота.

Майбутнє української держави значною мірою залежить від сформованої української національної ідентичності. Втрата особистістю такої ідентичності породжує серйозні проблеми, пов'язані з глибоким відчуженням у суспільстві, відчуттям розпаду, нестабільності людського буття та навіть створює загрозу національній безпеці країни. Сьогодні національна ідентичність розуміється як передумова громадянської ідентичності.

Українська ідентичність – явище синтетичне, яке відображає все незаперечно цінне в історії української державності. Українська ідентичність визнає природну закономірність довготривалого історичного розвитку української нації, народу аж до створення своєї державності. Таким чином це сприяє процесу національно-державного розвитку, спрямованого на побудову демократичного, громадянського суспільства.

Життєві реалії акцентують увагу на принципах рівноправного співіснування різних форм культурного життя національних меншин України, на загальнолюдських цінностях, що виховують у суспільстві толерантність, повагу до інших поглядів, культур, релігій, уміння спілкуватися й адаптуватися в полікультурному середовищі. Саме тому сьогодні набувають особливої гостроти та надзвичайної важливості питання надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, мови, культури,

формування власної національної гідності. І через пізнання власної історико-культурної спадщини – здатність пізнати глибинність взаємозв'язків кожного з них з українською нацією, її державою, переконатися, що саме українська незалежна, суверенна держава охороняє національні права всіх її громадян.

Особистісно орієнтований підхід допомагає побудувати виховну роботу з учнями основної школи завдяки положенням, які забезпечуватимуть формування національної ідентичності вихованців, що стосуються внутрішніх якостей особистості.

Ефективними шляхами формування національної є:

- поширення ареалу спілкування українською мовою;
- доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення; формування національної свідомості та самосвідомості;
- культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;
- впровадження ефективних реформ;
- подолання ксенофобії та нетерпимості;
- дотримання політичної рівності громадян України, вираженої в чинній системі прав і обов'язків, звернення уваги на спільність громадянської культури та ідеології;
- виховання молоді на основі національних цінностей.

Національна ідентичність виступає як визнання народом самого себе; знання і повага історії; національної культури, території, усвідомлення народом своїх особливих рис, розуміння членами національної групи своїх інтересів, прагнень, цілей, ідеалів, потреб.

Національна ідентичність як почуття любові, поваги до своєї батьківщини, культури, традицій, мови, історичної пам'яті наділена потужною як консолідуючою, так і диференціюючою силою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний стандарт базової і середньої освіти. [Електрон. ресурс] //Міністерство освіти і науки України[веб-сайт] – Режим доступу: [//www.mon.gov.ua](http://www.mon.gov.ua)

2. Шкільна історія очима істориків – науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2008 – 128 с.

3. [Електрон.ресурс] – Режим доступу:
<https://drive.google.com/file/d/0B4cH1Xj04ccsaTlqelhiWnRiT3c/view?resourcekey=0-rn-d2q41f7IY2eMblH9k-g>

4. Національно-патріотичне виховання в Україні : наук.-допом. бібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Страйгородська Л. І., Пономаренко Л. О., Тарнавська С. В. та ін. ; наук. ред. Березівська Л. Д. ; бібліогр. ред. Пономаренко Л. О.]. – Київ : [б. в.], 2019. – 368 с.

5. Юхновський, І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті/ І. Юхновський // *Дзеркало тижня*. 2007. №40. С 16-18.

6. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; [редкол. : В. І. Шинкарук, Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та інші]. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

7. Патріотизм: філософський словник / за ред. В.І Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К., 1986. – 358 с.

8. Гончаренко С. Фундаменталізація освіти як дидактичний принцип /Семен Гончаренко // *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 2–6.

9. Гавлітіна Т.М. Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: (13.00.07) / Ін-т пробл. виховання Акад. пед. наук України. К., 2007.

10. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітньої школи : метод. посіб. / Володимир Михайлович Гнатюк. Київ : Оріяни, 2010. 120 с.

11. Гавриш І. В. Культура та національна ідентичність особистості / І. В. Гавриш // *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. Х. : ХУПС, 2006. Вип. 2 (26). С. 57–59.

12. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. К. : Основи, 1994. – 296 с.

13. Будак В. Д. Військово-патріотичне виховання як складова національно– патріотичного виховання молоді. *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. Миколаїв, 2016. № 4. С. 212–215.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Перун, 2011. 1440 с.

15. Євтух В. Б. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем. *Політичний менеджмент.* Харків, 2017. № 4. С. 14–30.

16. Боришевський М. Й. Національна свідомість у громадянському становленні особистості. Київ: СКО «Беркут», 2010. 63 с.

17. Ентоні С. Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 2004. 223 с.

18. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 26.06.2013 р. № 344/2013. *Офіційний вісник України.* 2013. № 28. С. 17–33. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013> (дата звернення: 27.09.2023).

19. Воропаєва Т. С. Інтегративне осмислення трансформацій колективної ідентичності громадян України. *Virtus: Scientific Journal.* 2020. Вип. 49. С. 25–31. URL: <http://conferenceukraine.com.ua/ru/archivej> (дата звернення: 27.09.2023).

20. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / Національний інститут стратегічних досліджень. К.: НІСД, 2011. 336 с.

21. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві // *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні.* К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.

Резніченко Ірина Геннадіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

Електронна пошта: rig.ua@ukr.net

Orcid.org /0000-0003-2810-2378

РОЗДІЛ ІІІ

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ: ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ

3.1. Національно-патріотичне виховання студентської молоді засобами цифрових технологій в умовах дистанційного освітнього середовища

У складний для нашої держави час, для всього українського народу – студентська молодь відіграє значну роль у становленні нових прав і свобод, демократичного і вільного суспільств, у боротьбі за територіальну цілісність, ціною власного життя зокрема. Активна громадська позиція молодих людей свідчить про те, що рівень патріотизму та культу нації у молоді значно зріс.

Відповідно до Концепції національного виховання студентської молоді: «головною метою національного виховання студентської молоді є формування свідомого громадянина – патріота української держави, активного провідника національної ідеї, представника української національної еліти через набуття молодим поколінням національної свідомості, активної громадянської позиції, високих моральних якостей та духовних запитів» [4].

Основні напрями патріотичного виховання знайшли відображення в Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки, Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Державній цільовій соціальній програмі національно-патріотичного виховання до 2025 року (Державна цільова соціальна

програма національно-патріотичного виховання до 2025 року, 2021), Обласній цільовій програмі національно-патріотичного виховання Черкаської області протягом 2021–2025 років.

На нашу думку, одним із шляхів в національно-патріотичному становленні студентської молоді може стати застосування цифрових технологій. Саме цифрові технології дозволяють активізувати освітній процес, збільшити швидкість та якість сприйняття, розуміння та засвоєння знань.

У сучасних вітчизняних дослідженнях розкриваються окремі аспекти застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Так, способи оптимізації процесу виховання патріотизму у старшокласників, студентів та розвитку їхньої медіаграмотності засобами медіаосвіти досліджувала Череповська Н. [10].

Інтернет-ресурси як засоби формування національно-патріотичного світогляду студентів розглядали у своїй праці дослідники Мазай Л., Павлушенко О., Павликівська Н., Прокопчук Л. На емпіричному матеріалі, одержаному методом фокус-груп, вченими визначено ступінь активності й тематичне спрямування зацікавлень у студентському середовищі інформацією про історію, етнокультуру, традиції українського народу та обізнаність студентів з інтернет-джерелами достовірних науково обґрунтованих знань про минуле та сучасне суспільно-політичне життя України [8].

Способи використання інформаційно-комунікаційних технологій в національно-патріотичному вихованні молоді висвітлює у своїй науковій розвідці Вільцанюк І.

Досвід використання ІКТ у патріотичному вихованні молоді описують й зарубіжні вчені. Дослідник Kamil R. у своїй статті описує досвід використання інформаційних та комп'ютерних технологій у вихованні патріотичного виховання польської молоді [12].

Дослідники Laska E., Wong T. C., Yacine Haddoud M. (2021) вивчали роль віртуального навчального середовища та використання соціальних мереж у вищій школі. У своїх дослідженнях Fedorova S., Ivanova D, Balysheva K, Zubkova Y. (2021) аналізували матеріали щодо

цифрової підтримки системи освіти, такі як 3D ігри, телетандем, подкасти, соціальні мережі, відеоресурси та інші інноваційні технології впровадження електронного навчання у національно-патріотичному вихованні молоді.

Однак, проведений аналіз педагогічної літератури свідчить про не достатність вивчення питання формування національно-патріотичного виховання студентської молоді засобами цифрових технологій.

Мета – вивчити можливості цифрових технологій як засобу формування національно-патріотичного виховання молоді в умовах дистанційного освітнього середовища закладу вищої освіти.

Для реалізації поставленої мети вважаємо за доцільне дослідити, наскільки студентська молодь цікавиться формуванням власної української громадянської ідентичності, зокрема виявлення пізнавальних, пошукових, організаторських, предметно-перетворювальних умінь та вмінь суб'єкт-суб'єктної взаємодії як основи патріотичних навичок в умовах дистанційного освітнього середовища.

Відомо, що національно-патріотичне виховання є ефективним засобом передачі молоді соціального досвіду і надбань попередніх поколінь людства. Воно сприяє розвитку інтелектуального і духовно-творчого потенціалу, національних і загальнолюдських цінностей.

До основних завдань національно-патріотичного виховання молоді належать:

- «утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою,

- правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;
 - формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
 - утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
 - культивування кращих рис української ментальності, працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
 - формування мовленнєвої культури;
 - спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму» [4].

Розглянемо можливості та напрями використання цифрових технологій при розв'язанні завдань національно-патріотичного виховання студентської молоді.

З метою виховання громадянськості та патріотизму, формування національної свідомості та громадсько-політичної активності студентської молоді засобами цифрових технологій в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини запроваджено низку як традиційних, так і нових форм виховної роботи: проведення онлайн тематичних лекцій, виховних годин, круглих столів, онлайн екскурсій подорожей історичними місцями, організація віртуальних виставок художньої творчості, участь у національно-патріотичному студентському таборі «Дія» тощо.

Через програми Zoom та Google meet для студентів проводились майстер класи: «Розпис різдвяного печива», «Оберіг захиснику України», «Візерунки, сповнені барвистої краси» (до дня вишиванки) тощо.

Необхідною складовою патріотичного та громадянського виховання є заходи, що проводяться в університеті, щодо вшанування подвигу українського народу, увічнення пам'яті про загиблих жертв Другої світової війни, жертв Голокосту, Героїв небесної сотні (круглий стіл «Україна пам'ятає – світ визнає», онлайн лекція-реквієм «Геноцид українців голодом 1932–1933», круглий стіл «Вільні творити майбутнє», круглий стіл «Герої та антигерої в українському суспільстві ХХІ ст.» тощо). В рамках карантинних обмежень ці заходи проходили у форматі онлайн спілкування.

Потужну інформаційну та виховну функцію несуть гостьові онлайн-зустрічі з відомими дослідниками історичної спадщини України: дослідником родоводів населення та історії шляхти Правобережної України Євгеном Чернецьким, поетом та філософом Вано Крюгером, з реконструктором козацької минувшини Віталієм Павленком, упорядником видань «Коліївщина: право на повстання» та «Коліївщина 1768–1769» з серії «Архів Коша Нової Запоріжської Січі» Євгеном Букетом та Іваном Синяком, доктором мистецтвознавства, професором, народним артистом України Іваном Єргієвим, сучасними українськими письменниками Ігорем Астапенком і Богуславом Поляком тощо.

Одним із сучасних методів патріотичного виховання є метод проектів із використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Використання методу проектів ґрунтується на певних етапах і виборі актуальної теми. Важливим напрямом реалізації програми патріотичного виховання здобувачів вищої освіти є створення довгострокових проектів. Серед проектів патріотичної спрямованості це – «Україна – європейська країна», «Кращий знавець історії політичної думки», «Я – родина – Україна», «Долаємо стереотипи разом». Участь студентів у проєктній діяльності сприяє виявленню в

них патріотичних почуттів (любові до своєї країни, своїх рідних, толерантного ставлення до інших національностей).

На сайті університету кожен здобувач освіти може ознайомитись з планом проведення різноманітних виховних заходів національно-патріотичного спрямування (<https://udpu.edu.ua/>).

З метою формування у студентської молоді активної громадської позиції на факультеті соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини впроваджено інноваційний проєкт – Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія» (<https://fspo.udpu.edu.ua>) (далі – Табір «Дія»), мета якого – «формування у студентів високої патріотичної свідомості, почуття вірності Батьківщині, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави» (Національно-патріотичний табір.., 2018: 26).

Учасниками табору є студентська та учнівська молодь міста Умань.

«Табір «Дія» розпочав свою роботу у 2014 році внаслідок трагічних подій у державі – революційних змін у листопаді 2013 – березні 2014 р., початку війни на Сході країни. Його створення продемонструвало високу громадянську позицію студентства УДПУ імені Павла Тичини, готовність молодого покоління відстоювати національні цінності, українську державність» [7].

Діяльність національно-патріотичного табору «ДІЯ» – достойна можливість згуртувати студентську молодь та активістів навколо досить актуальної нині проблеми єдності, толерантності та взаємопідтримки. Табір допомагає згуртувати молодь посередництвом культурних акцій, майстер-класів, дебатів, надає можливість кожному конструктивно висловити свою думку та практично залучитись до покращення стану взаємостосунків між людьми (психологічний аспект), направити сили на практичне покращення навколишнього середовища (фізична праця).

Заходи, які передбачені проєктом:

- «поширення у ЗМІ та соціальних мережах ідеї єдності суспільства та територіальної цілісності України;
- організація у мережі Інтернет спеціального віртуального простору (сайти, групи у соціальних мережах) «ІДЕЇ ВГОЛОС» для спілкування та висвітлення нагальних актуальних ідей пересічними громадянами та учасниками табору стосовно вирішення та забезпечення територіальної цілісності української держави;
- створення та забезпечення роботи телефонної гарячої лінії з питань консультування будь-яких складних ситуацій, пов'язаних із суспільно- політичними подіями в державі;
- створення банку даних жителів міста Умань та їх родичів, потерпілих від терористичних дій на Сході України та організація соціально-психологічної та матеріальної допомоги;
- забезпечення співпраці між соціальними структурами міста та району, роботодавцями, приватним сектором для вирішення матеріальних та соціально- побутових проблем учасників табору;
- запрошення експертів та спеціалістів (юристів, правознавців, громадських діячів) для ознайомлення учасників Табору з їхніми правами, свободами та обов'язками, вивчення чинного законодавства у цій сфері;
- організація телемосту між студентами Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та студентами, які навчаються в інших областях України для налагодження комунікації та співпраці між молоддю з різних куточків країни;
- проведення еко-тренінгів на базі Національного дендрологічного парку «Софіївка» на подолання стресових та кризових ситуацій учасників Табору;
- проведення спортивних свят та конкурсів для дітей, молоді і батьків – учасників табору;
- трудотерапія: прибирання міста» [7].

На формування національної свідомості та громадсько-політичної активності студентів спрямовується діяльність бібліотеки університету (<https://library.udpu.edu.ua/>). Одним із пріоритетних напрямків роботи бібліотеки як хранителя духовної спадщини є висвітлення історичних подій, ознайомлення з історією, етнографією та природою, літературним надбанням, архітектурними пам'ятками рідного краю.

Під час проведення заходів бібліотека відводить належне місце популяризації книг, витворів мистецтва, що стали надбанням української культури та ознайомленню з творчістю видатних людей нашого регіону та держави. Фонд бібліотеки укомплектований літературою, що сприяє формуванню національно свідомої, духовно багатой особистості.

Все частіше користувачі звертаються до електронного каталогу, доступ до якого можна отримати в локальній мережі та з віддаленого доступу. Його формування розпочалось з 2007 року із внесення бібліографічних записів нових надходжень. Але працівники бібліотеки проводять також ретрокаталогізацію найбільш активної частини бібліотечного фонду.

Формується електронна бібліотека з повнотекстовими базами даних підручників та посібників за профілем університету. Постійно здійснюється формування фонду електронних документів. «Електронні бібліографічні посібники характеризують цифрова форма подання, інтерактивність, наочність (мультимедійність), можливість підключення зовнішніх об'єктів, доступність віддаленим користувачам. Перевагами їх є комбінованість – поєднання, наприклад, огляду життя письменника з веббіографією (гіперпосиланнями на його твори в інтернеті) і відеоролика» [1].

Для здобувачів вищої освіти бібліотекарі проводять онлайн-консультації по роботі з онлайн-каталогом, віртуальні виставки. Різноманітні види відеороликів, буктрейлерів патріотичного спрямування можна знайти на сайті університетської бібліотеки.

На сьогодні в мережі університету за кошти держбюджету відкрито доступ до наукометричних баз даних Web of Science, Scopus (включає повнотекстову базу даних ScienceDirect), які «вважаються найавторитетнішими з існуючих міжнародних систем цитування, індекси котрих визнаються в усьому світі. За тематичним наповненням ці дві найбільші світові інформаційні системи відносяться до категорії мультидисциплінарних баз даних, що охоплюють практично всі галузі знань. Разом з тим, основна тематика WoS охоплює фундаментальні науки, тоді як Scopus відображає як фундаментальні напрямки досліджень, так і широкий спектр прикладних і інженерних галузей знань, економіки, менеджменту і інших напрямків наукової та інноваційної діяльності» [1].

Застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дає змогу впроваджувати в бібліотеці нову форму виставкового експонування документів – віртуальну (онлайнову, електронну) виставку. «Її безумовною перевагою є те, що це – умовно необмежений у часі та просторі захід, для реалізації якого можуть використовуватися інтернет-ресурси. На віртуальних виставках розміщують текстову інформацію, графічне, аудіо- або відеозображення експонатів, що розкривають зміст виставки. Відвідувачі віртуальної виставки можуть отримати повну інформацію за темою, що їх цікавить, без поспіху, часових або географічних обмежень, наочно ознайомитися з інформаційним ресурсом» [1].

Віртуальні виставки приурочені знаменним і пам'ятним датам, подіям у педагогічному, культурному, громадсько-політичному житті країни.

Отже, «віртуальні виставки надають змогу розв'язати низку проблем, які неможливо вирішити традиційними методами. Це, зокрема, забезпечення збереженості книжок, оперативність організації виставки та можливість постійного її поповнення новими виданнями, представлення книжок у потрібній кількості назв, необмеженість терміну експонування, можливість перегляду змісту окремих книжок, розкриття змісту видання за допомогою анотації, забезпечення

перегляду книжок, які відсутні у фондах бібліотеки, але мають певне значення для розкриття теми, можливість дистанційного перегляду виставки без відвідування бібліотеки у будь-який час» [9].

Приділяє значну увагу інформаційному забезпеченню національно-патріотичного виховання здобувачів вищої освіти Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. Сухомлинського Національної академії педагогічних наук України (ДНПБ України ім. В. Сухомлинського НАПН України) (<https://dnpb.gov.ua/ua/>) як головний координаційний науково-методичний центр мережі освітянських бібліотек Міністерства освіти і науки України та Національної академії педагогічних наук України.

З метою зацікавлення студентської молоді як майбутніх педагогів до національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді «бібліотекою розроблено та забезпечено доступ через веб-портал до електронних інформаційних ресурсів: рекомендаційних бібліографічних списків «Патріотичне виховання в бібліотеках», «Національно-патріотичне виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів в умовах модернізаційних суспільних змін», «Національно-патріотичне виховання підростаючого покоління в Україні: сучасний стан», «Патріотичне та духовно-моральне виховання школярів», «Від проголошення незалежності до нової України», збірника наукових праць «Українські педагоги про національно-патріотичне виховання» [9].

У бібліотеці до послуг користувачів є дистанційне обслуговування онлайн: реєстрація користувачів, віртуальна бібліографічна довідка, «запитай бібліотекаря», електронна доставка документів. Здобувачі вищої освіти можуть ознайомитись з віртуальним читальним залом Фонду В. Сухомлинського, віртуальним читальним залом кабінету бібліотекознавства, віртуальною кімнатою-музеєм рідкісної книги, віртуальним читальним залом освітянина.

З метою патріотичного виховання важливо спрямовувати студентську молодь до просвітницьких сайтів, порталів, ютуб-каналів, контент яких містить багато корисної інформації в галузі

історії, етнології, етнографії, культури мови, національного мистецтва.

Враховуючи сучасні умови, вагомий вплив на формування поглядів та переконань студентської молоді мають соціальні мережі, адже «соціальні мережі, напівпублічна Інтернет-мережа, що дає змогу користувачам об'єднуватися відповідно до спільних інтересів та уподобань, формувати власний контент. Так само, виходячи виключно з власної мотивації, відбувається режим його підтримки – від напівактивного до режиму реального часу. Матеріали знаходить відгук у вигляді коментарів іншими учасниками соціальної мережі. Власне такий формат обміну думками та інформацією є доречним з огляду використання соцмереж у сфері національно-патріотичного виховання» [2].

Формуванню національно-патріотичного світогляду молоді сприятиме залучення студентства до онлайн-екскурсій по Україні. Онлайн екскурсії доступні в таких музеях як: музей-садиба І. Котляревського в Полтаві, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, історико-археологічний музей «Прадавня Аратта – Україна» в с. Трипілля, музей Волинської ікони, церква Святого Духа в Рогатині, музей Гетьманства, музей скла у Львові (самостійний підрозділ історичного музею Львова), музей модерної скульптури Михайла Дзиндри у Львові, Дубенський замок, літературно-меморіальний музей імені Григорія Сковороди, Острозький замок, Національний військово-історичним музеєм України, заповідник «Поле Полтавської битви», музей археології в Батурині, Цитадель Батуринської фортеці, музей С. Бандери у Лондоні, музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» у Львові, Дніпропетровський національним історичним музей ім. Д. Яворницького, палац Кирила Розумовського у Батурині, будинок-музей Ігоря Стравінського в Устилузі, Музей історії та культури євреїв Буковини.

На сьогодні 3D-тури – це актуальний культурний продукт, який дає змогу набагато краще показати культурно-туристичні об'єкти та

посилити роль культури у суспільстві, ніж це можна зробити під час перегляду фотографій, відеороликів, читання описів. 3D-тур дозволяє побачити простір навколо себе і розглянути деталі навколишнього світу в найдрібніших подробицях, а також здійснити обертання і переміщення за віртуальним об'єктом [2].

Під час пандемії значна частина світових закладів культурної спадщини організовувала свою діяльність, використовуючи цифрові технології. Серед закладів, що надавали онлайн-послуги, онлайн-колекція музею Гуггенхайм, онлайн-колекція Нью-Йорського музею сучасного мистецтва МоМа, Амстердамський музей Ван Гога з функцією google street view, а також проєкт Google Art and Culture та інші. Онлайн-колекції, віртуальні тури, стріми, відео-екскурсії, YouTube канали, онлайн-трансляції – все це дало можливість не змінюючи своєї геолокації подорожувати та пізнавати світ. Враховуючи вітчизняний та зарубіжний досвід, у рамках науково-дослідної теми «Соціально-психологічна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами засобами інклюзивного туризму» (державний реєстраційний номер: 0119U103978) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини було створено інклюзивну 3D-карту (<https://fspo.udpu.edu.ua/inklyuzyvno-sotsial%CA%B9na-3D-karta/#/>), яка включає кілька культурних об'єктів в єдиний туристичний маршрут. Розроблена інклюзивна 3D-карта може використовуватися не лише як туристичний маршрут, але й бути дієвим інтерактивним інструментарієм під формування національно-патріотичного виховання студентської молоді.

«Інклюзивна 3D-карта – це проєкт, який створив умови для рівної участі, рівного доступу всіх членів суспільства. Створенна платформа допомагає спланувати свій відпочинок онлайн, а також за допомогою цифрових технологій відвідати найвідоміші історико-культурні об'єкти та поринути в історичні пригоди» [5].

Проєкт дає можливість задовольнити свої культурні потреби особистості та продемонструвати культурне розмаїття регіону, що стане приводом для відвідування цих місць вже офлайн. «Для

здобувачів вищої освіти проєкт сприяє розширенню кругозору і поглибленню знань, вихованню справжнього громадянина, формуванню пізнавального інтересу до предметів, що вивчаються, виникненню мотивації до навчання, підвищенню обізнаності українців історико-культурної спадщини Батьківщини. В умовах становлення та розвитку інклюзивного суспільства проєкт сприяє забезпеченню рівних можливостей для студентів з інвалідністю щодо туристичної діяльності, тим самим дозволить їм отримати статус активних суб'єктів соціокультурної діяльності» [5].

З метою перевірки ефективності формування національно-патріотичного виховання студентської молоді засобом цифрових технологій на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (факультет початкової освіти та факультет соціальної та психологічної освіти) було проведено анкетування студентів 3-4 курсів денної форми навчання. Використовувалась авторська онлайн-анкета, яка включала 19 відкритих та закритих запитань. В анкетуванні брало участь 72 здобувача вищої освіти.

Розглянемо результати анкетування. На перше запитання «Що для вас означає бути патріотом?» Більшість опитуваних (46,4%) дали відповідь «працювати на добробут своєї держави», 24,6% – «наслідувати традиції», 14,5 % – «жити і народитися в Україні», 6,5% – «спілкуватись українською мовою». Оскільки у запитанні була можливість вписати власний варіант відповіді, деякі студенти зазначили: «захищати свою країну та ідентифікувати себе українцем», «працювати на благо країни», «поважати себе, відповідати за власні вчинки, слова, поведінку, бути представником своєї нації» (рис. 1). Таким чином, підрастаюче покоління сприймає патріота як людину з активною життєвою позицією, готову стати на захист рідної землі.

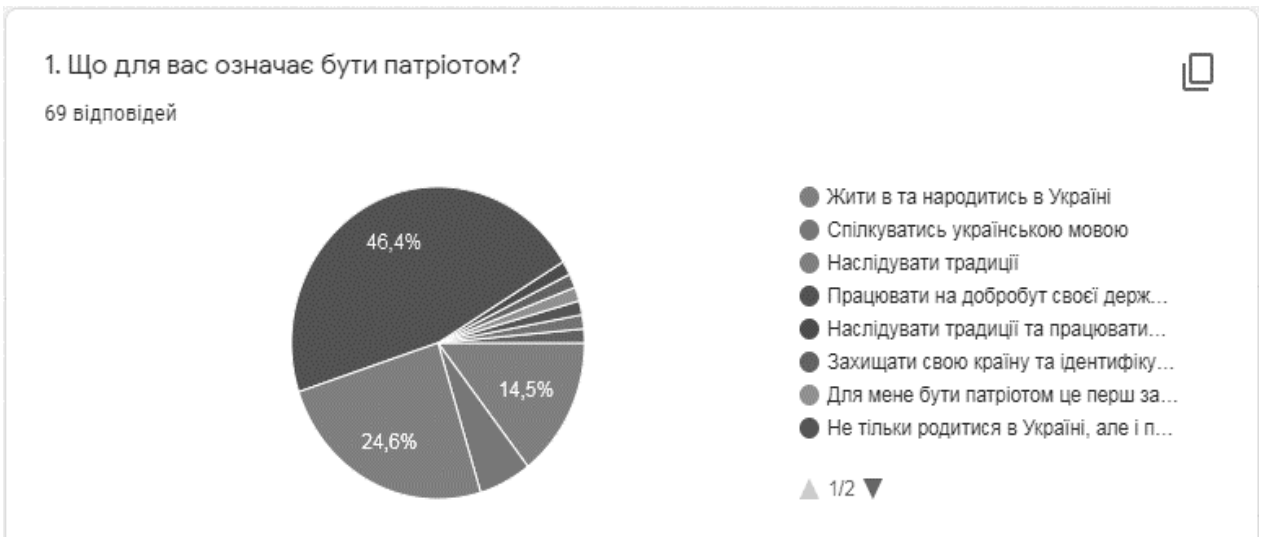

Рис. 1. Що для Вас означає бути патріотом?

Встановлено, що 83,1% респондентів відповіли, що люблять свою державу, і лише 9,2% дали відповідь, що їм «байдуже». Водночас 90,8% зазначили, що вільно володіють українською мовою, 6,2 % було «важко відповісти» на це запитання.

На четверте запитання «Що ви робите для того, щоб бути патріотом своєї держави?» 56,5% студентів відповіли, що розмовляють українською мовою і наслідують традиції, беруться за будь-яку можливість повпливати на поліпшення добробуту держави; 24,6% – живуть в Україні і борються за її добробут всіма можливими методами; 13% – живуть у своє задоволення і що робиться з державою їх не цікавить (рис 2.)

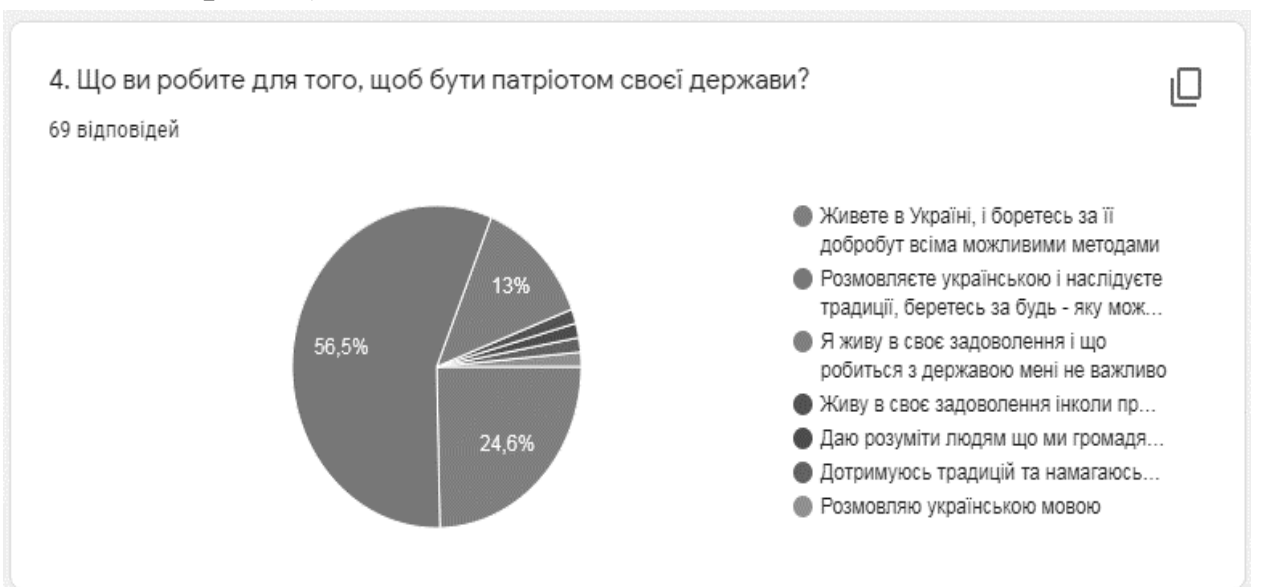

Рис. 2. Що Ви робите для того, щоб бути патріотом своєї держави?

На відкрите запитання «Які заходи, на Вашу думку, повинна вжити держава, аби підтримати патріотичний дух молоді?» ми отримали безліч різноманітних відповідей: від традиційних – «Заохочувати молоде покоління до навчання, щоб підготувати кваліфікованих фахівців», «відзначати усі українські свята, наслідувати традиції», «допомагати молоді з працевлаштуванням», «забезпечити достойною зарплатою», «проводити різні акції для піднесення української мови», до неординарних – «створити клуби патріотів», «відзначати свята по сучасному, молодіжному, але з дотриманням українських традицій», «знімати сучасні фільми на історичних подіях».

На шосте запитання «Які риси характеру Ви вважаєте необхідними для виховання патріотизму серед молоді?» ми отримали такі відповіді: 45,7% – відчуття пошани до своєї країни, 30% – активність у громадському житті країни, 15,7% – інтерес до історичного минулого, 4,8% – інтелігентність. (рис. 3).

Рис. 3. Які риси характеру Ви вважаєте необхідними для виховання патріотизму серед молоді

Свій вільний час більшість студентів (45,2%) проводять у компанії друзів, 21% опитаних проводять за комп'ютером або телевізором, 12,9% – відвідують театри та переглядають кінофільми на історично-патріотичні теми. І зовсім невисокий відсоток студентів (4,8%) відвідують історичні, літературні, художні музеї, виставки, екскурсії.

Серед пріоритетних інтернет-ресурсів, що використовують студенти, можемо назвати 50,8% YouTube, 16,4% – Facebook, 11,5% – Viber.

Нам імпонують відповіді студентів на дев'яте та десяте запитання, а саме: 50,0% опитуваних зазначили, що беруть участь у університетських/факультетських заходах національно-патріотичного спрямування та 50,8% студентів подобаються онлайн заходи (рис 4, 5).

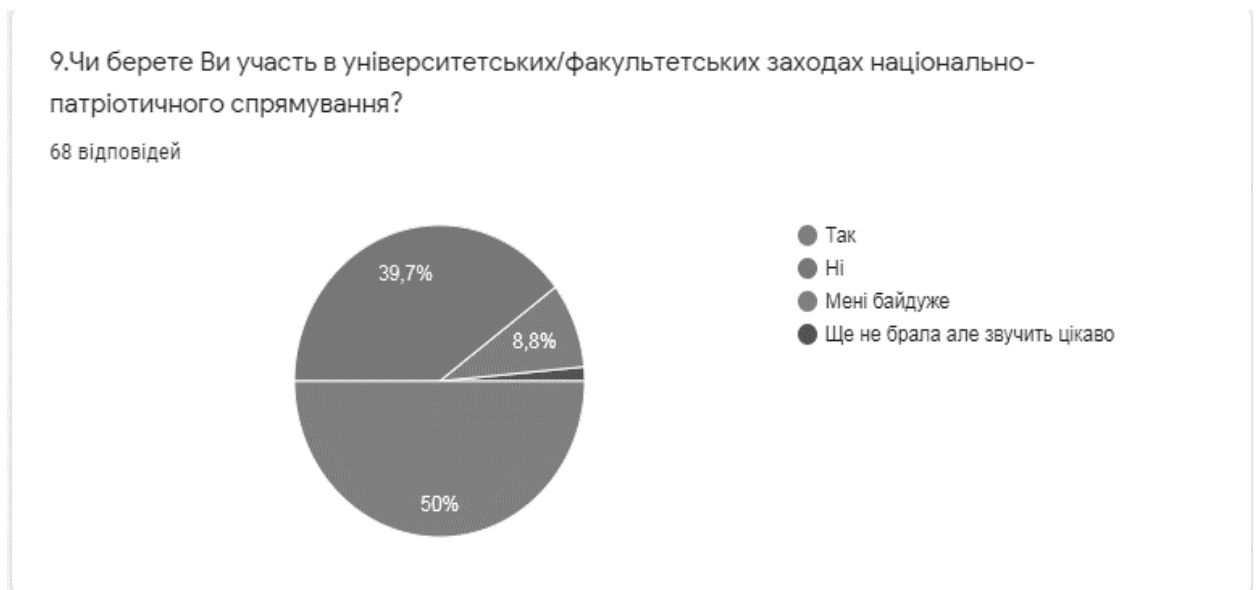

Рис. 4. Чи берете Ви участь в університетських, факультетських заходах національно-патріотичного спрямування

10. Чи подобаються Вам он-лайн заходи?

70 відповідей

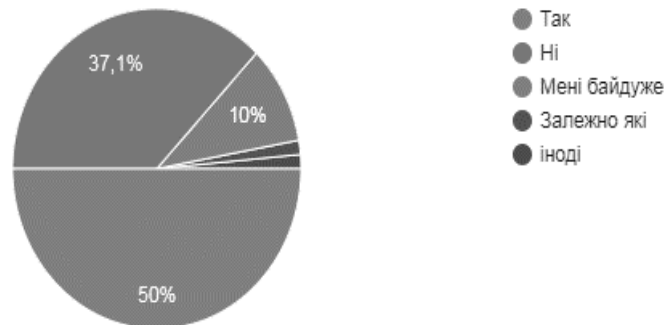

Рис. 5. Чи подобаються Вам онлайн заходи

Зазначено, що 63,5% опитуваним онлайн ресурси дозволяють повноцінно вести активний спосіб життя в умовах дистанційного навчання та більше половини (59,7%) відзначають, що онлайн ресурси та мережа інтернет впливають на їхні патріотичні почуття. 90, 5% люблять подорожувати Україною, 45,2% – подобаються віртуальні екскурсії, проте є й такі, яким це недовподоби (51,6%).

Наступний ряд питань був присвячений ознайомленню студентів з універсальною інклюзивно-соціальною 3D-картою «Культурно-рекреаційно-туристична Черкащина». Так, 54,7% студентів зазначили, що ознайомлені, 42,2% – ні. На питання «Який з онлайн-турів Вам сподобався найбільше?» 38,7 % зазначили 4 тур (Умань), 25,8% – 2 тур (Корсунь-Шевченківський – Канів), 14,5 % – 1 Тур (Монастирище – Жашків – Звенигородка –Тальне), 8,1% – 3 Тур (Чигирин) (рис. 6).

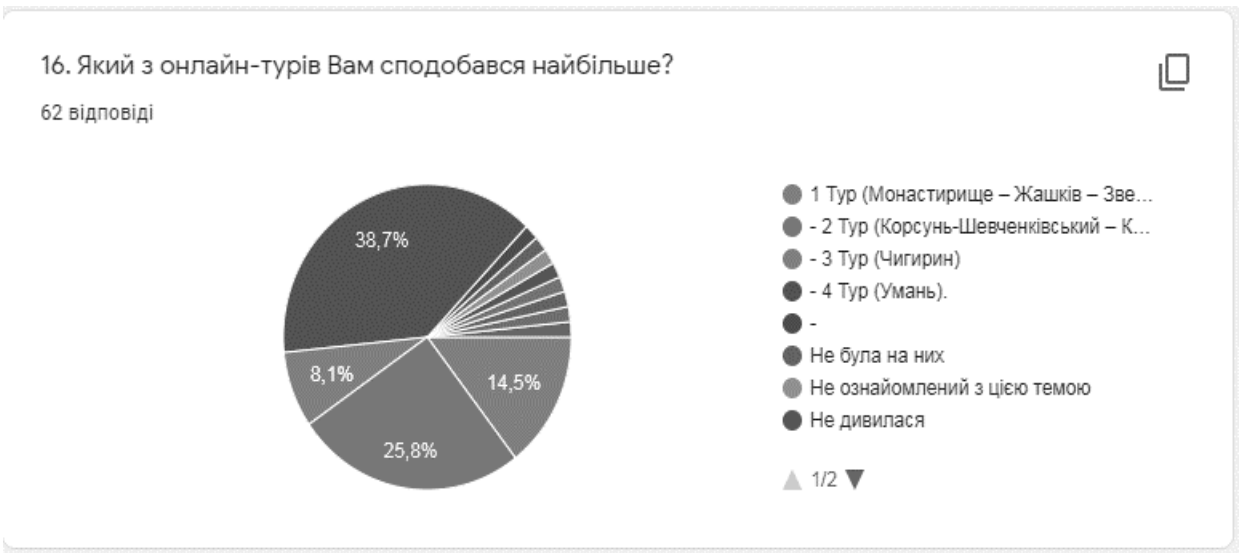

Рис. 6. Який з онлайн турів Вам сподобався найбільше

На відкрите питання «Чи є корисною інклюзивно-соціальна 3D-карта? Чому?» більшість студентів не тільки відповіли позитивно, а й зазначили, що 3D-карта особливо важлива для людей з обмеженими можливостями, тим самим виявивши толерантне ставлення.

На завершення ми поставили питання, що стосуються дистанційного освітнього середовища. Так, 69,8 % опитуваних студентів вважають за доцільне після завершення карантину продовжити активне використання елементів дистанційного навчання та 85,9 % відзначають зручність запропонованих платформ для забезпечення дистанційного навчання.

Отже, проведене дослідження засвідчило, що студентська молодь займає активну громадську позицію: розмовляє українською мовою, хоче жити та працювати в Україні, шанобливо ставиться до своєї Батьківщини, її традицій, культурного та історичного минулого, любить подорожувати, толерантно ставиться до осіб з особливими потребами.

Збільшення рівня використання онлайн-ресурсів, зокрема: відвідування онлайн тематичних лекцій, виховних годин, круглих столів, онлайн екскурсій подорожей історичними місцями, віртуальних виставок художньої творчості, електронної бібліотеки свідчать про сформовані цінності саморозвитку та самовдосконалення,

успішну адаптацію до нових умов життя молоді, які виникли у зв'язку COVID-19 та прагнення виявлення власних пізнавальних, пошукових, організаторських, предметно-перетворювальних умінь та вмінь суб'єкт-суб'єктної взаємодії як основи патріотичних навичок в умовах дистанційного освітнього середовища.

Перспективи подальших досліджень бачимо у застосуванні широкого спектру можливостей інформаційно-комунікаційних технологій, а саме 3D ігри, телетандем, подкасти, соціальні мережі, відеоресурси у національно-патріотичному вихованні молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар Л. М., Добко Т. В., Лобановська І. Г. та ін. Сучасна шкільна бібліотека: організація роботи : практ. посіб. Київ, 2019. 359 с.
2. Вільцанюк І. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в національно-патріотичному вихованні молоді. URL: <https://dismp.gov.ua/vykorystannia-informatsijno-komunikatsijnykh-tekhnologij-v-natsionalno-patriotychnomu-vykhovanni-molodi/> (дата звернення: 15.01.2022).
3. Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання до 2025 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
4. Концепція національного виховання студентської молоді: додаток до рішення колегії МОН від 25.06.2009. протокол № 7/2–4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_4290-09#Text (дата звернення: 15.01.2022).
5. Кравченко О., Міщенко М. Інноваційний проєкт комплексної реабілітації людей з інвалідністю. *Перспективи та інновації науки*, 2022, №4 (9).
6. Масовець О. А. Віртуальні технології як передумова розвитку конкурентоспроможності підприємства. 2019. URL:

<https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/4753/virtualnarealnist.pdf>
(дата звернення: 15.01.2022).

7. Національно-патріотичний табір для студентської молоді «Дія» (I – VIII зміни) : навч. посіб. \ уклад. О.І. Безлюдний, О.О. Кравченко. Умань, 2018. 220 с.

8. Павлушенко О., Мазай Л., Прокопчук Л., Павликівська Н. Інтернет-ресурси як засоби формування національно-патріотичного світогляду студентів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2021. № 5. С.130–146. URL: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/3826/1911> (дата звернення: 15.01.2022).

9. Хемчян І. І., Бондар Л. М., Добко Т. В., Рубан А. І. Патріотичне виховання у шкільних бібліотеках: методи та підходи : метод. рек. / наук. ред.: Л. Д. Березівська, Т. В. Добко. Київ, 2017. 103 с.

10. Череповська Н. І. Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді : навчально-методичний посібник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2017. 156 с.

11. Fedorova Svetlana, Ivanova Daria, Balysheva Ksenia. Digital technologies in civic and patriotic education of students. *Web of Conferences*. 2021. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202127312054>

12. Kamil Roman. The use of information and communication technologies in patriotic education. *Journal of Education, Health and Sport*. 2019. P. 487–496. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.3407750>
<http://ojs.ukw.edu.pl/index.php/johs/article/view/7446>

13. Lacka E., Wong T.C., Haddoud Yacine M. Can digital technologies improve students' efficiency? Exploring the role of Virtual Learning Environment and Social Media use in Higher Education. *Computers & Education*. 2021. DOI: doi.org/10.1016/j.compedu.2020.104099

3.2. Особливості сучасного національно-патріотичного виховання в позаурочній виховній роботі

Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення, першою чергою, своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз, і водночас, великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд із забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське та євроатлантичне співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави [5].

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України: «головною метою є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин» [5].

Сучасна національна школа потребує нових підходів до виховання, зокрема до національно-патріотичного. Починати його потрібно з дошкільного та молодшого шкільного віку. Діти цього віку (6–10 років) найкраще піддаються вихованню (В. Сухомлинський), оскільки в цей час закладаються основи особистості, її майбутнього характеру, надається спрямованість її розумового, морального та естетичного розвитку. Знання та вміння, накопичені дитиною в цьому віці, пізніше стають основою для формування стійких моральних звичок і переконань, високих життєвих ідеалів.

У роботі з дітьми молодшого шкільного віку потрібно звертати увагу на їхні вікові особливості. Ці діти не мають сталих інтересів, власну ініціативу проявляють слабо, їхня увага нестійка. Вони

потребують постійної допомоги та порад учителя в організації свого дозвілля.

Мислення в дітей цього віку конкретно-образне, для них ще невластиві узагальнення та абстрагування (особливо в 6–8 років). Їх захоплює все яскраве, цікаве, тому що вони мислять відчуттями, звуками, барвами. Це все необхідно враховувати у виховній роботі зі школярами.

Належну увагу в позаурочній роботі слід приділяти ігровій та спортивній діяльності, проведенню свят, вечорів, екскурсій, оскільки віковою особливістю дітей є рухливість, моторика, зумовлена розвитком м'язів.

Для морального розвитку дитини цей вік особливо важливий тому, що засвоюється досвід, форми поведінки старших поколінь, оціночні судження; формується певне ставлення до оточення, до себе; розвивається дружба, товаришування, взаємодопомога, любов до батьків, до вулиці, школи, рідного міста, природи тощо. На основі цього досвіду дитина починає виявляти самостійність, свідомість у ставленні до навколишнього світу та людей, до моральних норм суспільства. В силу вікових та психологічних особливостей життєвій та моральний досвід у ставленні до суспільства, до Батьківщини, до своєї країни обмежений. Тому саме в цьому віці необхідно закладати основи патріотичного виховання, які стануть фундаментом громадського становлення особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що патріотичні почуття в дітей молодшого шкільного віку не виникають самі. Вони є результатом цілеспрямованого виховного впливу на дитину ідеології, політики, мистецтва, суспільного устрою, виховної роботи сім'ї, школи та позашкільних закладів.

Виховання в українській молоді патріотизму – одне з головних завдань сучасної школи. Учителі, вихователі, усвідомлюючи національні джерела патріотизму, мають шукати нові шляхи розв'язання проблем патріотичної вихованості школярів.

Процес виховання патріотизму – це система виховної роботи на уроці та в позаурочній діяльності, спрямована на формування свідомого громадянина з почуттям любові до народу та Батьківщини.

На уроці виховання патріотизму в молодших школярів забезпечується в процесі вивчення освітніх предметів: рідної мови та літератури, природознавства, народознавства, предметів художньо-естетичного циклу (музики, образотворчого мистецтва), трудового навчання. Багато оповідань, завдань з підручників дають учням уявлення про те, якою сильною може бути людина, коли вона прагне чесно виконати свій обов'язок перед людьми та своєю країною. З підручників діти дізнаються про свій рідний край, про Україну, про український народ, його теперішнє й минуле.

Практикою доведено, що одні предмети мають вплив на цей процес безпосередньо, наприклад, рідна мова, читання, природознавство, образотворче мистецтво, музика, трудове навчання, інші – математика, інформатика, основи здоров'я – опосередковано.

Обов'язкові предмети, що належать до державного компонента, повинні давати учням основи наук на рівні світових стандартів. Якщо проаналізувати підручники для четвертого класу, то можна побачити, яким є зміст навчального матеріалу, що безпосередньо впливає на формування в учнів якостей громадянськості, що може почерпнути учень і які недоліки існують.

Позаурочна діяльність охоплює всю освітньо-виховну роботу вчителів, класних керівників, вихователів груп подовженого дня, організаторів виховної роботи в позаурочний час. Вона має більш широкі можливості у виборі змісту, форм, методів, прийомів, засобів проведення, тому що не регламентована програмою, часом і місцем.

Сучасні педагоги Г. Афоніна, В. Лозова, Н. Мойсеюк, С. Смирнов, В. Сипченко, Г. Троцько, М. Фіцула, Н. Шеліхова в позаурочній діяльності виділяють два напрями освітньо-виховної роботи – позашкільну та позакласну. Позакласна – це різноманітна освітня й виховна робота педагогічного колективу школи в позаурочний час, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей.

Позашкільна – це освітньо-виховна робота позашкільних закладів для дітей та юнацтва (Будинків школяра, технічної творчості, дитячих та юнацьких бібліотек, спортивних шкіл, об'єднань за місцем проживання та інших).

Такі вчені, як Я. Гнутель, П. Ігнатенко, О. Кобрій, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Кукушин, В., у позаурочній діяльності виділяють, крім позашкільної та позакласної роботи, ще й позаурочну освітньо-виховну роботу. Позаурочна освітньо-виховна робота, за визначенням Г. Пустовіта, – це діяльність груп чи окремих педагогів школи, ліцею, гімназії, спрямована на створення комфортних умов у позанавчальний час, для розвитку творчих здібностей і реалізації духовного потенціалу особистості [7, с. 14].

На відміну від позакласної, позаурочна робота є продовженням навчального процесу в позаурочний час. Вона не завжди носить добровільний і самостійний характер. Визначальна роль у її плануванні, організації та проведенні належить учителю.

Позаурочна робота є важливою ділянкою освітнього процесу школи, оскільки вміле поєднання її з навчальним процесом забезпечує гнучкість і цілеспрямованість навчально-виховної діяльності в цілому. Вона сприяє поглибленню і закріпленню знань, що їх діти набувають на уроках, доповнює учбові плани, тим самим усуваючи їхні слабкі місця.

Позаурочна робота відіграє значну роль в організації вільного часу учнів. Враховуючи той факт, що більшість батьків зайняті на виробництві, важливо збільшити час організованого педагогічного впливу на учнів у школі. Це дає змогу запобігти бездоглядності, зацікавити дітей шкільними справами. Така робота формує в учнів духовні потреби, виховує культуру дозвілля, привчає цінувати вільний час.

Завдяки позаурочній роботі формуються та розширюються інтереси учнів. Вона надає значні можливості для вияву індивідуальних здібностей та таланту, самостійності та суспільної активності. Особливо сприятливі умови для накопичення досвіду

життя складаються в колективі. Ніщо так не об'єднує колектив, як трудова, суспільна та ігрова діяльність, в яких учні більш активно беруть участь у позаурочний час.

Розглянемо докладніше позаурочну виховну роботу з патріотичного виховання та визначимо її мету, завдання, закономірності, принципи, зміст, форми та методи.

- Метою патріотичного виховання в позаурочній роботі є поглиблення й розширення знань про український народ та Україну, формування практичних навичок і світоглядних переконань, розвиток почуття патріотизму.

Мета національно-патріотичного виховання в позаурочній роботі конкретизується в системі завдань:

- формування самосвідомості, відповідальності, мужності, чесності, суспільної ініціативності й активності, готовності працювати на благо свого народу та Батьківщини, захищати Україну та підносити її міжнародний авторитет;
- виховання поваги до законів держави, Конституції, символів України, високої правової свідомості;
- знання та використання державної мови, турбота про піднесення її престижу;
- повага до пам'яті пращурів, до батьків, членів родини, свого родоводу;
- виховання дисциплінованості, працьовитості, турботливості, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу та довкілля;
- формування гуманності, толерантного ставлення до культури інших народів.

Звертаючись до змісту національно-патріотичного виховання, визначимо його в позаурочній виховній роботі для молодших школярів. Зміст національно-патріотичного виховання складають розділи: державний, соціальний та родинний.

Державний розділ у позаурочній виховній роботі становлять знання про історичний шлях українського народу; про походження державних символів (Прапора, Герба, Гімну); походження назв міст, вулиць, річок, полів, лугів; про походження пам'яток історії та культури; про видатних борців за незалежність України; про діяльність українських письменників, поетів, учених; знання української мови; розуміння величі українського народу тощо.

Соціальний розділ становлять знання про героїчне минуле рідного краю, про життя прославлених земляків; виявлення бажання охороняти історичні пам'ятки, зберігати матеріальні цінності; дбайливе ставлення до національних багатств, рідної природи; розуміння значення праці батьків та українського народу; бажання брати участь у громадських справах; уміння виявляти волю, старанність, ініціативність, працьовитість, творчу активність тощо.

Родинний розділ спрямований на виховання любові до батьків, рідних і близьких людей; чемного ставлення до старших, учителів, ветеранів війни та праці; пошани до пращурів, знання місць знаходження їхніх могил та пам'ятників; знання родоводу, коріння сім'ї, оволодіння народною мораллю, етикою; шанування та дотримання народних і релігійних звичаїв, обрядів, вірувань, національних і родинних свят; на формування інтересу до української міфології, усної народної творчості; знання народних промислів та ремесл; знання народних і родинних пісень, танців, ігор, забав тощо.

Урахування закономірностей виховного процесу сприятиме дієвості та ефективності національно-патріотичного виховання [3]. Найважливіше значення надається таким закономірностям.

1. Єдність навчання, виховання й розвитку дитини в освітньому процесі.

Позаурочна виховна робота в значній мірі бере свій початок на уроці та повинна бути його логічним продовженням. Чим досконаліші методи, прийоми, використані вчителем, зазначають О.Кобрій, М.Чепіль, тим активніші учні на уроці, тим реальніша потреба продовження цього пізнавального процесу після уроків і необхідність

продовження пізнавальної діяльності в гуртках, під час класних годин, бесід, екскурсій та в інших формах роботи [4, с. 6]. Така єдність сприяє формуванню цілісної особистості зі стійкими патріотичними якостями, допомагає педагогові виробити чітку систему впливу на патріотичні почуття учнів, є логічним продовженням усієї громадсько-патріотичної роботи.

2. Єдність роботи педагогічного й учнівського колективів у школі.

Результативність позаурочної роботи з патріотичного виховання залежить від спільності інтересів і ставлення до життєвих проблем, від єдності цілей педагога і учнів.

Позаурочна робота з патріотичного виховання повинна бути вміло, чітко спланована. І дуже важливо, щоб цей план учитель складав, ураховуючи запити, бажання, ідеї учнів. Це дозволить створити атмосферу доброзичливості, відповідальності, поваги тощо, допоможе досягти поставленої мети. Також важливо забезпечити можливість вибору учнями форм позаурочної роботи, постійну психолого-педагогічну діагностику учнів, корегування взаємин учнів з вихователями позашкільних закладів. За таких умов позаурочна робота буде могутнім засобом патріотичного виховання.

3. Прагнення вчителя бути взірцем для школярів.

Учитель зобов'язаний постійно вдосконалювати свою педагогічну майстерність, шукати нові форми і методи позаурочної виховної роботи, давати оцінку своїй педагогічній роботі та робити самоаналіз. Важливо, щоб учитель був патріотом, власною поведінкою та вчинками надавав приклад своїм вихованцям.

4. Поступове включення учнів у освітній процес, який сприяє їхній роботі над собою.

Позаурочна робота з патріотичного виховання допомагає учням свідомо включитись у громадські справи, відчутти себе громадянами України, виконувати свої обов'язки, виявляти наполегливість, працьовитість, толерантність тощо.

Закономірності виховного процесу будуть більш дійовими в позаурочній виховній роботі з патріотичного виховання, якщо

дотримуватися певних вимог. П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, В. Поплужний виділяють такі вимоги:

- по-перше, позаурочна робота має спиратись на знання дітей, які вони здобули на уроках, розширювати та поглиблювати їх; саме на ґрунті таких знань формуються стійкі патріотичні переконання, відповідна поведінка, а потім дії;
- по-друге, заходи громадсько-патріотичного також вікові та індивідуальні особливості школярів, їхні змісту повинні логічно продовжувати урок, мати певну систему, враховувати принципи послідовності, наступності, зв'язку із життям, а інтереси, бажання та нахили;
- по-третє, методи, форми позаурочної роботи з громадянсько-патріотичного виховання мають бути цікавими, емоційними, доступними для дітей молодшого шкільного віку, щоб учні мали змогу виявити творчість, ініціативу, самостійність, відчували від участі насолоду, радість та задоволення [6].

Позаурочна робота принесе бажаний результат, якщо вчителі, вихователі, організатори виховної роботи будуть дотримуватись принципів сучасного національного виховання, які мають забезпечити належний виховний та освітній ефект, – народності, природовідповідності, гуманізму, демократизму, етнізації та історизму.

Уся позаурочна робота базується на певних принципах (тут ми спираємося на дослідження М. Антоненко [3], в якому розкриті принципи позакласної роботи, та проектуємо їх на організацію позаурочної роботи).

1. Принцип добровільності, тобто свобода школярів у виборі різноманітних форм позаурочної роботи з метою реалізації своїх інтересів і захоплень.

2. Принцип особистого орієнтування, який передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей кожного учня (знання, вміння, навички, розвиток, потреби тощо). На даному принципі базуються різноманітні форми позаурочної роботи з патріотичного виховання.

3. Принцип системності, тобто взаємозв'язок різноманітних форм, видів, методів організації позаурочної роботи з патріотичного виховання.

Позаурочна виховна робота має такі форми: масову, групову та індивідуальну. До масових форм виховної роботи вчителі залучають широку аудиторію учнів, а до групових форм – лише деякі групи дітей, індивідуальні форми передбачають спілкування з окремими учнями.

До масових форм виховної роботи належать вечори, конференції, зустрічі з видатними людьми, з ветеранами війни та праці, конкурси, фестивалі, виставки, олімпіади, туризм, огляди тощо. До групових – гуртки, екскурсії, походи, виховні години, свята, інформаційні години, ігри. До індивідуальних форм – позашкільне читання, бесіди, доручення, колекціонування, гра на музичних інструментах, підготовка номерів художньої самодіяльності, громадські доручення, трудові завдання. Такі форми позаурочної роботи з патріотичного виховання розширюють потреби учнів у знаннях, у спілкуванні з однолітками та старшими, дозволяють знайти своє місце у спільній справі. Цілеспрямованість цих форм роботи допомагає розвивати патріотичні почуття, розкривати здібності, виявляти індивідуальність.

Вибираючи форми позаурочної виховної роботи, необхідно пам'ятати, що вони залежать від:

- поставленої мети;
- змісту матеріалу;
- виховних та розвиваючих задач;
- інтересів і потреб учнів;
- рівня вихованості;
- інтелектуального розвитку школярів;
- традицій та звичаїв дитячого колективу;
- міста, регіону;
- професійної майстерності вчителя.

Виходячи з того, що головним завданням патріотичного виховання є формування світоглядної свідомості школяра, в позаурочній виховній роботі виділяємо наступні напрями та методи.

Світоглядний: бесіди, розповіді, оповідання, повідомлення, читання. Характерною особливістю методів патріотичного виховання в початкових класах є їхня емоційність, яскравість і цікавість. Необхідно, щоб вони будувалися на життєвих прикладах, ілюструвалися піснями, віршами, загадками тощо. Важливо використовувати факти з повсякденного життя учнів, суспільної, політичної, трудової діяльності видатних людей минулого та сучасників. Особливо впливають на почуття та свідомість учнів розповіді про життя і діяльність героїв, які жили, працювали в даній місцевості.

За допомогою цих методів у дітей формується суспільна думка, досвід особистого відношення до своєї країни та українського народу.

Суспільно-корисний: охорона пам'яток історії та культури; догляд за могилами; екологічний рух, експедиції, походи; дослідження та облік історичних пам'яток, поховань предків; краєзнавчий пошук і, як результат, робота шкільних музеїв; вивчення історії свого міста, села, вулиці, школи, родини. Такі методи позаурочної роботи з дітьми треба всіляко поширювати. Вони мають велике значення для ідейно-патріотичного виховання школярів, формування їхнього морального обличчя.

На прикладі історії вчителі виховують дітей мужніми, сміливими, відданими справі боротьби за незалежність України. Розповіді про життя пращурів, подвиги героїв, догляд за їхніми могилами примушують дитину придивитися до себе, проаналізувати власну поведінку та вчинки. Від ставлення учнів до героїчних подвигів нашого народу, до пам'яті славних героїв, пам'яток історії та культури залежать їхній духовний стан, їхня моральна поведінка.

Краєзнавчий пошук, створення шкільних музеїв дасть можливість учням усвідомити, в якій жорстокій і кривавій боротьбі завойоване їхнє майбутнє, «чиїх батьків вони діти».

Трудовий: свято першої борозни, обжинки, приліт птахів, освоєння традиційних ремесл, народних промислів, виготовлення альбомів, газет, підготовка виставок, колекцій, гербаріїв.

Використання методів трудового напрямку допомагає вчителю довести до свідомості учнів, що вони своєю участю в різноманітних справах допомагають країні й тим самим беруть посильну участь у розбудові української держави. «Золоте правило» народної педагогіки вчить: «Без праці людину не виховаєш, бо праця є метою та сутністю людського життя».

Пізнавально-розвиваючий: бесіди, вікторини, олімпіади, турніри, клуби народної творчості, інформації, усні журнали, конференції, диспути, години запитань і відповідей, аналіз різноманітних ситуацій, заочні подорожі, зустрічі з видатними людьми. Велике значення для патріотичного виховання мають ці методи. Вони спрямовані на виховання в школярів пізнавальної активності, розвиток творчих здібностей, уміння відстоювати власну точку зору, розкривають перед учнями справжню красу життя в нашій країні.

Художньо-естетичний: вечори народної пісні та танцю, свята рідної мови, виставки народних промислів, конкурси дитячої творчості, свята з використанням українських традицій, обрядів, звичаїв; етюди з натури. Опора на ці методи сприяє формуванню у вихованців високих громадських якостей, патріотичних почуттів, любові до рідної землі, шануванню рідної мови, дбайливому ставленню до природи, усвідомленню належності до українського народу; виховує честь, гідність, мужність і відвагу, прагнення пізнавати, зберігати й передавати у спадок надбання народу.

Військово-спортивний: змагання з народних видів спорту, козацькі змагання та забави, народні ігри, туристичні змагання. Ці методи сприяють вихованню у школярів стійких моральних якостей (поваги до Збройних Сил України, любові до Батьківщини, бажання стати на захист Вітчизни); психологічних якостей (мужності, ініціативності, відваги тощо), фізичних якостей (витривалості, швидкості, спритності та ін.); духовних якостей (доброти, товариськості, честі, громадянського обов'язку, справедливості, історичної пам'яті).

Організуючи позаурочну роботу з національно-патріотичного виховання з використанням розглянутих принципів, форм, напрямів, методів виховної роботи, ми вчимо дітей жити, вчитися та працювати для народу, для його щастя, для Батьківщини.

Отже, патріотичні почуття молодших школярів будуть виховані в результаті цілеспрямованого впливу на дитину сім'ї, школи та позашкільних закладів. Але найбільший вплив на навчання й на виховання дітей, на їхній розвиток, на формування національного світогляду має виховна робота в школі.

У системі виховної роботи з підростаючим поколінням велике місце займають різні види й форми позаурочної роботи з учнями. Позаурочна виховна робота охоплює різноманітні види розумової, трудової, фізичної та ігрової діяльності, сприяє поглибленню й закріпленню знань, яких діти набувають на уроках, розвиткові якостей, що допомагають учням міцно засвоювати знання, застосовувати їх на практиці, в житті, набувати соціального досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненць М.Я. Проблеми формування національної свідомості. Рідна школа. 2016. № 2. С. 5–9.
2. Демидова І.Ю. Національно-патріотичне виховання молодших школярів. Позакласний час. 2015. № 21. С.12–14.
3. Духнович А.В. Народна педагогіка для користі училищ та сільських вчителів. Львів, 1857. Ч.1. 92 с.
4. Кобрій О.М., Чепіль М.М. Методика позаурочної діяльності: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Дрогобич: Відродження, 1999. 150 с.
5. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України: наказ МОН України від 06.06.2022. протокол № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

6. Коркішко О.Г. Патріотичне виховання молодших школярів: Методичні рекомендації вчителям шкіл, вихователям груп подовженого дня, організаторам виховної роботи. Слов'янськ. 2012. С.8–10.
7. Стельмахович М. Українська родинна етнопедagogіка – наука про взаємини батьків і дітей. Родинні взаємини і проблеми виховання дітей: збірник статей / С. Карпинець, Б. Кіндратюк, Л. Ковальчук та ін./ За ред. В.Костіва. Івано-Франківськ, 1995. 48 с.

3.3. Національно-патріотичне виховання дітей та молоді засобом інклюзивного туризму

На сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей [4].

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді: «головною метою є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин» [4]. Основні напрями патріотичного виховання знайшли відображення в Концепції національного виховання студентської молоді, Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки, Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Державній цільовій соціальній програмі національно-патріотичного виховання до 2025 року, Обласній цільовій програмі національно-патріотичного виховання Черкаської області протягом 2021–2025 років.

Серед видатних вітчизняних і зарубіжних вчених-педагогів до проблеми формування національної свідомості дітей та молоді зверталися Я. Коменський, Г. Сковорода, К. Ушинський, О. Духнович, А. Дістервег, Г. Ващенко, І. Огієнко, С. Русова, Дж. Дьюї, А. Макаренко, С. Френе, Я. Корчак, В. Сухомлинський та ін.

У сучасних вітчизняних дослідженнях визначають різні засоби національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Так, дослідник С. Волошин розглядає патріотичне виховання учнів початкової школи засобами музейної підготовки. Мають наукові розвідки щодо національно-патріотичного виховання як засобу формування соціальних та життєвих компетентностей студентської молоді І. Мурсамітова, Т. Гарбузюк. Формування основ патріотичного виховання у дошкільників засобами народознавства досліджували науковці М. Єпіхіна, Н. Курило.

Нині, як ніколи, потрібні нові підходи і нові шляхи до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. На нашу думку, одним із таких шляхів можуть стати різноманітні форми та напрями інклюзивного туризму.

Таким чином, *метою дослідження* є вивчення можливостей інклюзивного туризму як засобу формування національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

Сучасними науковцями І. Бехом, К. Черною [1] розроблено Програму українського патріотичного виховання дітей та студентської молоді, у змісті якої окреслено основні тенденції патріотичного виховання, а патріотизм трактовано як суспільну та індивідуальну цінність, важливий компонент структури особистості. У цьому документі зазначено, що патріотизм є «нагальною потребою і держави, якій необхідно, щоб усі діти стали національно свідомими громадянами – патріотами, здатними в недалекому майбутньому забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі, а в разі військової загрози – змогли відстояти її незалежність та суверенітет ... це активне і дієве почуття належності до своєї державно-територіальної Вітчизни, органічної включеності в її соціально-

політичну структуру, відданості і любові до неї, готовність до самопожертви в ім'я її процвітання». Акцентовано й на тому, що бути патріотом – «значить духовно підняти, усвідомити в Батьківщині безумовну цінність, яка дійсно і об'єктивно їй притаманна, приєднатись до неї розумом і почуттями» [1, с. 27].

Ідея патріотизму і патріотичного виховання завжди була в центрі уваги філософів, соціологів, педагогів, психологів, філологів, громадських державних діячів, а це свідчить про значущість у становленні особистості громадянина-патріота України. Патріотизм є багатоаспектним поняттям, духовно-моральною якістю, духовно-моральним принципом, який базується на системі знань, почуттів, понять, переконань і визначається ставленням людини до себе, своєї родини, свого народу й Батьківщини, їхньої історії й духовно-культурних надбань, готовності до праці в ім'я процвітання народу й України [2, с. 47].

Відомо, що національно-патріотичне виховання є ефективним засобом передачі молоді соціального досвіду і надбань попередніх поколінь людства. Воно сприяє розвитку інтелектуального і духовно-творчого потенціалу, національних і загальнолюдських цінностей.

До основних завдань національно-патріотичного виховання дітей та молоді належать:

- «утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України;
- виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;
- підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;
- усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;
- сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на

основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;

- формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;
- гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;
- культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;
- формування мовленнєвої культури
- спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму» [4].

На нашу думку, для реалізації поставлених завдань якнайкраще підійде використання інклюзивного туризму.

Інклюзивний туризм для дітей та молоді з особливими освітніми потребами – це сучасний вид туризму, який дозволяє включити в туристичну діяльність будь-яку людину, незалежно від її фізичних можливостей, з урахуванням особливостей її фізично-психологічного стану і розглядається він, насамперед, як потужний засіб активної соціалізації та реабілітації.

Мета інклюзивного туризму конкретизується у завданнях, пріоритетними серед яких є:

- інтелектуальний розвиток, розширення кругозору дитини;
- інтеграція у суспільство, відчуття самозначущості, відчуття себе частиною колективу;
- формування особистісних якостей (морально-вольових

якостей, таких як наполегливість у досягненні поставленої мети, чесність, рішучість, організованість, відповідальність, самостійність, працьовитість, спортивний азарт, гуманізм, доброзичливість, повага, самоповага та почуття патріотизму та ін.);

- формування та розвиток толерантного ставлення (взаєморозуміння, взаємодопомога і т.д.);

- збереження та зміцнення фізичного, психічного та соціального здоров'я особистості, релаксація;

- створення сприятливих умов для самопізнання, самовизначення;

- оцінювання своїх результатів (самоаналіз);

- розвиток творчих здібностей, креативності;

- розвиток естетичних смаків;

- активне міжособистісне спілкування;

- розвиток та формування трудових компетентностей [11, с. 122].

Основні функції інклюзивного туризму:

- *соціальна відновлювана*, спрямована на відновлення сил, активне пізнання явищ природи, традицій, встановлення нових соціальних контактів, дружніх і ділових зв'язків;

- *психологічна* забезпечує зміну середовища, звичного способу життя, активну форму відпочинку, що сприяє фізичному оздоровленню і психологічному розслабленню;

- *комунікативна* сприяє встановленню нових соціальних контактів; *розвивальна* реалізується через збагачення світогляду, активне пізнання явищ природи, фізичний, емоційний та моральний розвиток особистості;

- *освітньо-пізнавальна* сприяє пізнанню навколишнього соціального, культурного (мистецтво, побут, традиції), історичного (історія, історичні місця, видатні постаті краю) і природного (географічні особливості місцевості: рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу) середовища регіону,

країни та інших країн;

- *особистісно-орієнтована* позитивно впливає на розвиток особистості, володіє відновлювальною функцією і має змістовний гуманітарний потенціал;
- *компенсаторна* забезпечує спеціальні потреби людей з інвалідністю, сприяє реалізації особистісного потенціалу, що незатребуваний у повсякденному, громадському, трудовому і сімейному житті;
- *гедоністична* сприяє формуванню позитивного психоемоційного стану, підвищенню психологічної захищеності;
- *реабілітаційна* дає змогу відновити ресурси людини, сприяє профілактиці психосоматичних захворювань, підтримці фізичної форми і здоров'я;
- *адаптаційна* ґрунтується на тому, що туризм є комплексним засобом адаптації за рахунок подолання соціальної непотрібності, активізації особистісного потенціалу й підтримки позитивного ставлення до життя;
- *оздоровча* має високий потенціал для підтримання здоров'я і життєдіяльності в активній формі;
- *соціалізаційна* під час подорожей діти та молодь отримують більші можливості пізнати світ і себе, акумулювати ці знання і зробити певні узагальнення для особистісного зростання [5].

Формами організації інклюзивного туризму для дітей та молоді з ООП є: походи вихідного дня, виїзди на природу, екскурсії до визначних місць, багатоденні походи, екскурсії, подорожі, фестивалі, оздоровчі табори, злети, туристські змагання-конкурси, походи фізкультурно-оздоровчого характеру, краєзнавчі експедиції та ін.

- *Напрями* інклюзивного туризму виступають:
- природотерапія – саме природа є гармонійним середовищем для людини, де вона знаходить душевний спокій, можливість виразити емоції;
- релігійні маршрути – під час яких віра стає додатковою

підтримкою;

- етнографічний туризм – під час якого відбувається самоідентифікація, вивчення своїх етнічних коренів, щоб відчувати себе особливим, наділеним давньою історією і власними культурними традиціями;

- культурно-пізнавальний туризм: відвідування музеїв щодо задоволення основної потреби людини – потреби пізнання;

- віртуальний туризм – дозволяє компенсувати дефіцит спілкування в умовах соціальної ізоляції [5].

Одним з пріоритетних завдань під час інклюзивної туристичної діяльності є формування історичної свідомості та пробудження патріотичних почуттів у дітей та молоді, прилучення їх до духовної спадщини, багатств національної культури, сприяння розумінню цінностей культурно-історичних пам'яток.

Зосередимо свою увагу на культурно-пізнавальному туризмі – відвідуванні музеїв.

Сьогодні зростає роль музею і музейних мереж у справі глобальної «трансляції» культурної спадщини задля широкого їх використання в освітньому процесі, зокрема в урочній та позаурочній діяльності. Оскільки музейні експонати, маючи свою цінність, є відбитком визначних подій історії України, героїчних подвигів і трудових звершень українського народу, а музейні реліквії виступають значним ілюстративним матеріалом (знаряддя праці, одяг, предмети побуту, особисті речі видатних діячів), вони допомагають учням відчувати історичну епоху та справляють на них велике враження. Жоден навчальний підручник чи посібник не матиме такого ефекту у здійсненні патріотичного виховання дітей та молоді, як музейні експонати чи реліквії [2, с. 75].

Погоджуємося з думкою науковців, що з появою Інтернету роль музеїв в суспільстві суттєво трансформувалася, сучасний період розвитку музейної справи ознаменувався тенденцією переходу до концепції нової музеології за рахунок впровадження інноваційних ідей часткової музеєфікації та методу заснування музеїв нового типу:

музеїв-заповідників, екомузеїв, розважально-анімаційних та віртуальних музеїв тощо. Ці музеї репрезентують світові історико-культурну спадщину України [9].

Існують три типи музеїв: науково-освітні, масові, або публічні (призначені для громадян та гостей міста); науково-дослідні, або академічні (призначені для спеціалістів і є своєрідними науковими лабораторіями); *навчальні* (призначені для учнів і студентів, створюються при закладах освіти з освітньою метою) [10].

За своїм профілем музеї поділяються на: історичні; природничі; літературні; художні; мистецькі; науково-технічні; комплексні; галузеві тощо. Профіль музею детерміновано основним змістом його фондів. Як зазначають сучасні науковці В. Петранівський, М. Рутинський, О. Стецюк, музеї кожного із цих профілів можуть мати ще вужчу спеціалізацію:

- історичний профіль формують загальноісторичні, військово-історичні, історико-архітектурні, історико-культурні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні музеї;
- природничо-науковий – антропологічні, біологічні, геологічні, мінералогічні, палеонтологічні, ботанічні, зоологічні;
- літературно-музично-художній – літературні музеї, музеї образотворчого мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва, народної творчості, театральні, музичні та кіномuzeї;
- до галузевого профілю уналежнюють технічні, сільськогосподарські, медичні, педагогічні;
- комплексний – часткову або повну інтеграція названих профілів: краєзнавчі, екомузеї; новий профіль.

Варто зауважити, що музеї можуть бути *загальнодержавними* (засновниками є центральні органи виконавчої державної влади) та *місцевими* (засновники – відповідні місцеві органи державної виконавчої влади або органи місцевого самоврядування, місцеві громадяни). Деяким музеям, зокрема, якщо музей має музейне зібрання пам'яток загальнодержавного значення, набув міжнародне

визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом, присвоюється статус «Національний музей України» у встановленому законодавством порядку.

Призначення музеїв історичного профілю – збирати, вивчати і популяризують пам'ятки матеріальної і духовної культури українського народу. Варто зауважити, що одним із найбагатших музеїв України є Львівський історичний музей, що налічує 330 тис. музейних предметів, який, за твердженням В. Петранівського, М. Рутинського, 1995 року здійснив перебудову експозиції відділу «Нова і Новітня історія», у зв'язку з чим уперше в історії українського музейництва було правдиво висвітлено національно-визвольні змагання українського народу за свою державність тощо [10].

Статус воєнно-історичних музеїв, як вважають сучасні науковці, мають музеї-кораблі.

Історико-архітектурні музеї об'єднують архітектурні музеї, які популяризують творіння людських рук, пов'язані з історією і практикою архітектури. Це музеї-храми з прогресивною формою збереження національної сакрально-мистецької спадщини, які на сьогодні є музеєфікованими пам'ятками.

У музеях природничо-історичного профілю експоновано природничі матеріали у відповідних ракурсах, які мають наукову й навчальну мету. Серед експозиційної палітри цих музеїв традиційними є геологічні, мінералогічні, палеонтологічні, ботанічні та зоологічні матеріали.

До музеїв літературного профілю відносять літературні, театральні, музичні та кіномuzeї. Основна частина монолітературних музеїв складається з меморіальних музеїв: будинки-музеї, музеї-квартири, музеї-садиби, меморіальні кабінети.

Музеї художнього профілю – це музеї, у яких зібрано визначні твори живопису, графіки, скульптури, ужиткового мистецтва і народної творчості, що представляють «сховища» давнього мистецтва і претендують на роль міжнародних та національних центрів культурного життя. Завдяки експозиції музею діти та молодь можуть

знайомитися з багатотисячною основою писанкарства, різноманітними техніками її розпису та орнаментальних мотивів української писанки.

Сучасні українські музичні музеї як пам'ятки музичної культури переважно функціонують при театрах, консерваторіях, музичних училищах і школах та охоплюють дві великі групи: колекційні (експонують колекції інструментів різних часів, культур і творчих шкіл); меморіальні (репрезентують спадщину визначних музичних діячів світу).

Специфіка музеїв комплексного профілю полягає у поєднанні рис музеїв історичного, природничо-наукового, художнього профілю. За визначенням В. Петранівського, М. Рутинського [10], попередниками сучасних краєзнавчих музеїв були місцеві музеї, які виникли в Україні в кінці XIX – поч. XX ст. і нині функціонують як найчисельніша група серед музеїв України.

Примітно, що одним із видів комплексних музеїв є краєзнавчі музеї, які виникли в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст. та які розповідають про природу, економіку, історію та культуру певного краю у контексті зібраних певних знарядь праці, виробів місцевих промислів, творів мистецтва, літератури та народної творчості, з якими важливо ознайомлювати учнів.

Галузевий профіль музеїв на сьогоднішній день представлений низкою науково-технічних музеїв – як багатопрофільних (документують історію науки і техніки загалом), так і вузькопрофільних (присвячені деяким галузям науки і техніки). Сучасні науковці виокремлюють три групи таких музеїв:

- камеральні (колекційні: музеї-заводи, музеї-майстерні);
- меморіальні (знайомлять з життям і творчим досягненням визначних учених та винахідників);
- експозиційні, або музеї просто неба (музеї-майданчики, музеї-замки, музеї-палаці, музеї-садиби, що засвідчують спадщину світової культури) [12].

До камеральних належить Музей підков, який був відкритий 1975 року у Львівському зооветеринарному інституті. Він налічує 300 експонатів з багатьох країн світу: наприклад, унікальні підкови, якими підкуті коні, що транспортують ліс крутими гірськими схилами; підкови, якими підкуті коні, впряжені в міські карети, тощо. Серед музеїв цього профілю – музеї-підприємства як вид ансамблевих музеїв, створених шляхом музеєфікації промислового підприємства. Одним з найбільш цікавих та найчастіше відвідуваних сервісних музеїв є Львівський музей-аптека «Під чорним орлом» (1735 р.), розташований у приміщенні найдавнішої із чинних у Львові аптек, з експозиціями яких ознайомлюються діти молодшого шкільного віку, а саме представленими унікальними колекціями аптечного посуду та ваг, ручними таблетковими машинами, пресами для приготування лікувальних порошків, сушильними шафами, старовинними рецептурними журналами та медичними книгами.

Репрезентують цей вид музеїв і музеї-майстерні, музеї-кав'ярні. Вартим уваги є відкритий у Сімферополі музей пахощів, експозиція якого знайомить з рослинами-ефіроносами, що дають цінні пахучі речовини для парфумерної промисловості.

До меморіальних музеїв відносять державний музей космонавтики С. Корольова (м. Житомир). У цих музеях учні початкових класів детальніше пізнають природу Космосу, ознайомлюються із таємничим світом планети Земля.

Детальніше зупинимося на експозиційних музеях, тобто музеях просто неба, як одного із різновидів музеїв, у яких експонати розміщені на відкритому просторі, попередниками яких були виставки з метою експонування окремих будівель. Сучасні науковці виокремлюють такі їх різновиди: скансени, музеї забудов, музеї сільських господарств, музеї живої історії, фольклорні музеї, екомuzeї, заповідники тощо. Особливу історичну та наукову цінність мають історико-культурні заповідники, музеї-заповідники як музеї комплексного виду, музеї просто неба, що отримали статус заповідників згідно з постановами урядових органів [12, с. 225].

Так, на території Львівської області маємо Державний історико-культурний заповідник (м. Жовква), Державний історико-культурний заповідник (с. Нагуєвичі), краєзнавчий музей «Верховина» (м. Стрий). Одним з 14 найбільших скансенів Європи є музей Народної архітектури і побуту «Шевченківський гай» у Львові (1971 р.), який займає площу 170 га, має 124 архітектурні об'єкти, організовані за етнографічним принципом, є чудовим місцем не лише для відпочинку, а й проведення учителями різних форм патріотичного виховання учнів (екскурсій, прогулянок, мандрівок) [12, с. 221].

Важливе місце серед скансенів відведено Парку мініатюр, у якому виставлено моделі архітектурних, інженерних споруд, виконані переважно у масштабі 1:25. У Львові є парк «Замки та оборонні споруди давньої України», що представляє 14 моделей оборонних споруд, виконаних з бетону (1:50). Навпроти кожного експонату подано таблицю, на якій зображено коротку історичну довідку про об'єкт. Учні початкової школи ознайомлюються із макетами парку, представлені як найдавніші замки та оборонні храми Галичини, Закарпаття, Волині та інших регіонів. Сайти Інтернету засвідчують, що на сьогодні виставлені макети Високого Замку XIV – XVII ст. у Львові, парадної міської галицької брами (XIII – XVIII ст.).

Сьогодні відсутні інноваційні види мішаних соціально-середовищних музеїв – *екомuzeї*, особливістю яких є діяльність зі збереження та презентації не окремих експонатів, а середовища як природного, так і антропогенного (етнокультурні та урбоісторичні ландшафти із системою живих поселень з метою колекціонування та реконструкції старовинних помешкань на відкритих територіях), що розвиваються в річищі західної «Нової музеології» як музеї нового типу відповідно до найновішої Концепції, яка зародилася вперше у Франції. В Україні цей тип музеїв ще не отримав свого визнання, хоча існують уже регіональні ландшафтні парки: Карпатський, Шацький, «Гуцульщина».

Отже, детальний аналіз видової різноманітності громадських музеїв у контексті представлених музейних експонатів та реліквій

уможливорює виокремити цілу низку форм та методів, серед усього й інноваційних, які допоможуть педагогу формувати в учнів та студентів любов до своєї Батьківщини, зокрема бережливе ставлення до об'єктів живої та неживої природи, поваги до культурних надбань українського народу; виховувати любов до традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів.

Звертаємо увагу також і на те, що в умовах сьогодення завдяки об'єднанню інформаційних і творчих ресурсів задля створення нових продуктів, виставок, колекцій, віртуальних версій нереальних об'єктів у глобальній інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет існує найновіший вид музеїв – віртуальні музеї. Виокремлюють *три види* їх: віртуальні експозиційні галереї, або окремі експозиційні виставки, репрезентовані на веб-сайті цього музею; віртуальні музеї «другого покоління», створені суміщенням масштабних міжмузейних колекцій та експозиційних галерей, розкиданих по всьому світі; музеї віртуального мистецтва (Net-art) як комп'ютерне мистецтво, твори якого створені в Інтернеті спеціально для користувачів Інтернету з метою втілення авторського задуму. Із цим видом музеїв учні ознайомлюються із великим захопленням [2, с. 56].

Добрим порадиником для вчителя початкової школи може стати сайт Інтернету «Музей – дітям», який пропонує у музеях використовувати інноваційні форми проведення дозвілля, зокрема майстер-класи, ігри-квести, залучати батьків до організації родинних заходів – цікавих акцій, проектів, інтерактивних ігрових екскурсій тощо [2, с. 56]. Із цією метою аналізуємо й музеї при закладах освіти, які відіграють важливу роль у здійсненні патріотичного виховання учнів початкової школи.

Серед музеїв при навчальних закладах – найчастіше серед шкільних музеїв – важливе місце посідають краєзнавчі, матеріали яких доповнюють і конкретизують шкільні програми з природознавства, образотворчого та музичного мистецтва. Варто зауважити, що в чинних типових навчальних програмах для початкової школи відповідно до Концепції Нової української школи акцентовано на зменшенні теоретичних відомостей, а більше уваги приділено

розвитку творчості, рухової активності, мистецтва. Тому вчителю початкової школи музейні експонати допомагають формувати в учнів критичне мислення, виховувати почуття національної гордості за державу Україну. З метою розвитку музеїв пошукова робота учнів забезпечує свідоме й дбайливе ставлення до пам'яток культури і природи краю, любов до його історії, розширює їхній світогляд, формуючи самостійність, ініціативність, толерантність та відповідальність. Шкільні музеї допомагають також відчуті причетність до традицій і цінностей Батьківщини, виховуючи учнів патріотами своєї країни.

За свідченням науково-педагогічної літератури, перед тим, як музей постав як спеціалізована освітня структура, існували різноманітні домузейні форми нагромадження культурних цінностей, що збереглись у формі скарбів, колекцій, які мають пізнавальне, естетичне та історичне значення.

Сучасні науковці окреслюють умови ефективності шкільних музеїв: правильне комплектування фондів та забезпечення їх збереження [12, с. 112]. Метою створення шкільних музеїв є цілеспрямована систематична, творчо-пошукова та дослідницька експозиційна робота молодших школярів. Усі зібрані матеріали експозиції мають бути живою згадкою про минуле, історію рідного краю, що сприяють відродженню національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян своєї держави. Основою діяльності шкільних музеїв є ідея становлення України як держави, виховання справжніх патріотів Батьківщини.

Отже, перелічені нами різновиди музеїв при навчальних закладах відіграють важливу роль у процесі збирання, систематизації матеріалів, у вихованні патріотичних якостей учнів початкової школи. Детально знайомлячись з народними традиціями, оберегами, мистецтвом, предметами хатнього вжитку, інтер'єром, національним одягом, взуттям, зразками народних промислів України – вишивкою, гончарством, різьбярством, плетінням, писанкарством тощо, учні активізуються щодо музейної діяльності, що, своєю чергою сприяє

духовному та культурному відродженню України, а це є одним із завдань патріотичного виховання учнів початкової школи.

Таким чином, патріотичне виховання засобами музейної педагогіки – це процес формування прихильності особистості дитини до своєї нації, ціннісного почуття приналежності до своєї Вітчизни, усвідомлення національної самобутності свого народу за рахунок використання інноваційних форм, елементів педагогічних технологій освітнього інтерактивного музейного середовища [2, с. 89].

Однією з форм інклюзивного туризму у педагогічній практиці є екскурсії.

Екскурсії займають важливе місце у навчально-виховній роботі зі школярами та студентством, в тому числі й з дітьми та молоддю з особливими освітніми потребами.

Екскурсійно-пізнавальний туризм має потужний педагогічний потенціал для розвитку творчих здібностей дитини завдяки тому, що сама «природа» екскурсії як форма освітньої та просвітницької діяльності дозволяє органічно реалізувати на практиці базові загальнопедагогічні принципи – наочності, культуровідповідності, природовідповідності, співпраці. Екскурсійно-пізнавальний туризм може стати одним з ефективних засобів, що сприяють соціальній адаптації та соціалізації дитини, вихованню і гармонійному розвитку її особистості [3, с. 249].

Екскурсія – наочний процес пізнання навколишнього світу, його предметів та явищ, процес знайомства з особливостями природи, історії, побуту, визначними пам'ятками міста, регіону чи країни. Правильно проведена екскурсія дає змогу екскурсантові «побачити» за допомогою власної уяви та мислення щось більше, ніж те, що є перед ним в момент спостереження об'єкта. Так відбувається тому, що всі об'єкти – пам'ятки історії та культури, музейні експонати – цікаві не тільки самі по собі, а є свідченням існування певної культури, втіленням певної історичної епохи.

За змістом екскурсії поділяються на такі види:

1. Експерсії на природу. Такі експерсії проводяться в одні і ті ж місця для того, щоб показати дітям сезонні зміни, які відбуваються в природі.

2. Музейні експерсії, які безпосередньо пов'язані з таким поняттям, як «музейна педагогіка».

3. Туристично-краєзнавчі експерсії передбачають знайомство учнів з історією міста, району, області, з їх визначними пам'ятками.

4. Комплексні експерсії, які охоплюють відразу кілька видів.

Кожен з видів експерсій має свої переваги та всі вони спрямовані на виховання у дітей та молоді любові до природи рідного краю, Батьківщини, на усвідомлення цінності та важливості шанобливого, відповідального ставлення до природи [11].

Особливе значення мають експерсії до етнографічних музеїв (етнографічний туризм). Оскільки проголошення незалежної України спонукало народ до глибокого вивчення своєї історії, традицій, обрядів, звичаїв, мови за останні десятиріччя їх кількість зросла. Основний фонд складається з оригінальних пам'яток історії, природи, знарядь праці, побуту творів образотворчого мистецтва. Зокрема, загальну рису експозицій музею становить велика кількість побутових речей, інтер'єр української селянської хати, велике зібрання українського одягу, різноманітність вишивок тощо. У пошукових експедиціях зустрічей зі старожилами учні записують народні пісні, легенди, вивчають побут жителів рідного краю давніх років та сьогодення [7].

Крім того діти та молодь можуть брати участь у майстер-класах. Наприклад, виготовлення ляльки-мотанки, ліплення горщиків з глини, розпис писанок та ін. Завдяки цьому вони пізнають мистецтво українського народу, довідуються про особливості культури в різних регіонах України, традиційні народні ремесла України, народні традиції та обряди.

Детально знайомлячись з народними традиціями, оберегами, мистецтвом, предметами хатнього вжитку, інтер'єром, національним одягом, взуттям, зразками народних промислів України – вишивкою,

гончарством, різьбярством, плетінням, писанкарством тощо, учні активізуються щодо музейної діяльності, що, своєю чергою сприяє духовному та культурному відродженню України, а це є одним із завдань патріотичного виховання дітей та молоді.

Важливе значення мають туристично-краєзнавчі екскурсії по рідному місту. Це сприяє формуванню позитивно насиченого образу рідного міста, ціннісного ставлення дітей та молоді до нього, вихованню почуття гордості за здобутки рідного міста, його історію та культуру. Сюди можемо віднести: музейні екскурсії, екскурсії містом, огляд тематичних виставок, театралізовані музейні заняття, виконання творчих завдань та проектів. Туристично-краєзнавчі екскурсії передбачають знайомство учнів та студентів з історією виникнення міста та походження його назви, його символікою, знайомство з історичними пам'ятками та визначними місцями, розповідями про видатних постатей, що походять з рідного міста [2, с. 98].

Екскурсії на природу, краєзнавчі експедиції створюють сприятливі умови для екологічного виховання, виховання свідомого ставлення до природи нашої країни, культивування ставлення до природного середовища як важливого джерела життєдіяльності людини, визнання необхідності збереження екологічної рівноваги як необхідної умови повноцінного її життя.

Природотерапія, яка має відновлювальний, оздоровчий та пізнавальний ефект завдяки багатим природнім ресурсам, характеризується адаптаційним потенціалом, доступністю та малозатратністю з фінансової точки зору та інших технічних засобів [6]. Спілкуючись з природою, вивчаючи її об'єкти і явища, діти поступово усвідомлюють світ, у якому живуть: відкривають чудову розмаїтість рослинного й тваринного світу, усвідомлюють роль природи в житті людини, цінність її пізнання, відчують морально-естетичні почуття й переживання.

Потужний ефект природотерапії – відновлення здоров'я через спілкування з природою – полягає не тільки в значному поліпшенні фізичного та психічного стану, але й у підвищенні інтелектуальних

здібностей дитини. Французський учений К. Бернар зазначав, що постійність внутрішнього середовища є вагомою спадковою особливістю здорового організму людини. Він стверджував, що це захищає організм людини від фізичних і хімічних впливів зовнішнього середовища. Сучасна людина, особливо та, яка живе у великих містах, давно замінила природне середовище на штучне, відгородившись від природи, забувши про те, що сама є її частиною і залежить від неї, як дерева залежать від ґрунту і сонячного світла. Німецькі науковці доводять, що зелені оазиси (парки, сквери, газони, клумби) рятують людину від міського шуму.

Нині вже доведено, що спілкування з природою здійснює потужний терапевтичний вплив на людину. Дослідження вчених Великої Британії показали, що довготривалі прогулянки на природі допомагають позбутися симптомів депресії, а окрім ліків люди повинні отримувати сеанси екотерапії (природотерапії). Таке лікування «живою природою», на думку вчених, включає прогулянки в парку, садівництво й інші види відпочинку на природі. У процесі дослідження було доведено, що у 90 % людей, які гуляли тридцять хвилин у парку, піднімалась самооцінка, у 71 % – знижувалось відчуття напруги і пригнічення. За твердженням П Фармера, екотерапія в жодному разі не замінить традиційних ліків, проте вона дуже вдало може їх доповнити.

На сьогодні як в Україні, так і в світі, все більшої популярності набувають віртуальні екскурсії, зокрема вони доступні в Лувр, театр-музей Делі, музей Гетті і багато інших.

В Україні ж онлайн екскурсії доступні в таких музеях як: музей-садиба І. Котляревського в Полтаві, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття, історико-археологічний музей «Прадавня Аратта – Україна» в с. Трипілля, музей Волинської ікони, церква Святого Духа в Рогатині, музей Гетьманства, музей скла у Львові (самостійний підрозділ історичного музею Львова), музей модерної скульптури Михайла Дзиндри у Львові, Дубенський замок, літературно-меморіальний музей імені Григорія Сковороди, Острозький замок, Національний військово-історичним музеєм

України, заповідник «Поле Полтавської битви», музей археології в Батурині, Цитадель Батуринської фортеці, музей С. Бандери у Лондоні, музей-меморіал «Тюрма на Лонцького» у Львові, Дніпропетровський національним історичним музей ім. Д.І. Яворницького, палац Кирила Розумовського у Батурині, будинок-музей Ігоря Стравінського в Устилузі, Музеєм історії та культури євреїв Буковини.

На сьогодні 3D-тури – це актуальний культурний продукт, який дає змогу набагато краще показати культурно-туристичні об'єкти та посилити роль культури у суспільстві, ніж це можна зробити під час перегляду фотографій, відеороликів, читання описів. 3D-тур дозволяє побачити простір навколо себе і розглянути деталі навколишнього світу в найдрібніших подробицях, а також здійснити обертання і переміщення за віртуальним об'єктом [8].

Для дітей та молоді (в тому числі й з ООП) перегляд віртуальних екскурсій сприяє розширенню кругозору і поглибленню знань, вихованню справжнього громадянина, формуванню пізнавального інтересу до предметів, що вивчаються, виникненню мотивації до навчання, підвищенню обізнаності українців історико-культурної спадщини Батьківщини. В умовах становлення та розвитку інклюзивного суспільства віртуальна екскурсія сприяє забезпеченню рівних можливостей для студентів та школярів з інвалідністю щодо туристичної діяльності, тим самим дозволить їм отримати статус активних суб'єктів соціокультурної діяльності.

Отже, під час проведення різноманітних форм інклюзивного туризму у дітей та молоді відбувається накопичення знань про історичні, культурні, географічні особливості міста, рідного краю, Батьківщини в цілому; позитивне емоційне переживання цінностей національної культури, горде сприйняття своєї належності до національно-етнічної спільноти, орієнтацію на бережне ставлення до пам'яток архітектури та культури, любов до природи; формування мотивів, умінь та якостей, що забезпечують відтворення ціннісних

ставлень, патріотичних почуттів у поведінці та діях школярів та студентів.

Таким чином, провідними завданнями патріотичного виховання молодших школярів засобами інклюзивного туризму виступили:

- пробудження патріотичних почуттів та історичної свідомості дітей та молоді;
- прилучення їх до духовної спадщини, багатств національної культури;
- формування позитивного враження про діяльність музеїв та розуміння цінності культурно-історичних пам'яток, зосереджених у них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа Українських Карпат*. 2015. № 12–13. С. 26–37.

2. Волошин С. В. Патріотичне виховання учнів початкової школи засобами музейної підготовки: дис... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2019. 263 с.

3. Заславська А. В. Педагогічні напрями роботи екскурсвода: особливості підготовки організатора інклюзивного туризму. *Вчені записи Орловського державного університету*. №1(82), 2019. С. 249.

4. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді: додаток до рішення колегії МОН від 16.06.2015. протокол № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text> (дата звернення: 15.01.2022).

5. Кравченко О.О. Інклюзивний туризм в умовах закладу освіти: принципи, функції, напрями та види. *Ввічливість*. 2022. №7. С. 45–58.

6. Кравченко О.О. Природотерапія як інноваційна технологія реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами в

умовах інклюзивного туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2020. Вип. 2 (47). С. 73–77

7. Личак І. С. Організація музейної справи в навчальному закладі : метод. посіб. Біла Церква, 2013. 116 с.

8. Масовець О. А. Віртуальні технології як передумова розвитку конкурентоспроможності підприємства. 2019. URL: <https://www.pdau.edu.ua/sites/default/files/node/4753/virtualnarealnist.pdf> (дата звернення: 15.01.2022).

9. Музеї України : довідник / Міністерство культури і мистецтва України. Київ : Задруга, 1999. 137 с.

10. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство : навч. посіб. 2-ге вид., виправл. Київ, 2008. 575 с.

11. Пісняк В.С., Резніченко І.Г. Екскурсія як форма інклюзивного туризму для молодших школярів з особливими освітніми потребами. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2020. Вип.1 (3). ч. 2. С. 120–127.

12. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 428 с.

Добрідень Алла Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Електронна пошта: alladobruden@gmail.com

Orcid.org /0000-0003-0786-0161

РОЗДІЛ II

ВОЛОНТЕРСТВО: СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

2.1. Волонтерство: історичний аспект

Волонтерство як явище є актуальним і важливим у всьому світі з різних причин.

По-перше, як свідчить багаторічний досвід використання праці волонтерів, це ефективний спосіб вирішувати складні проблеми окремої людини та суспільства.

По-друге, волонтерство приносить у соціальну сферу нові, як правило, творчі та сміливі ідеї щодо вирішення найгостріших і найскладніших проблем. Тому саме завдяки йому безвихідні, на перший погляд, ситуації знаходять своє вирішення.

По-третє, волонтерство – це спосіб, за допомогою якого кожний представник суспільства може брати участь у покращенні якості життя. По-четверте, це механізм, за допомогою якого люди можуть прямо адресувати свої проблеми тим, хто здатний їх вирішити.

Актуальність питання волонтерства для сучасної України обумовлюється також і життєво важливою потребою у боротьбі із агресією Російської Федерації, із щоденною допомогою Збройним силам України, а також внутрішньо переміщеним особам.

Сьогодні волонтерство стало потужним соціально-суспільним рухом, спроможним прийняти на себе частину повноважень державних та самоврядних органів, соціальних установ. Воно стало

проявом самовідданої активності громадян та фактором самоорганізації суспільства.

Тому саме для України сьогодні цей суспільний інститут набуває особливої актуальності, а ефективна його діяльність має визначальне значення для існування та розвитку держави

Волонтерство не є новим, адже підґрунтям для розвитку волонтерства були милосердя, благодійність, альтруїзм, гуманізм, небайдужість до сторонніх проблем, які були здавна притаманні українцям.

З перших років незалежності в Україні волонтерство оживає і починає розвиватися. Початком цього процесу вважається 1992 рік, коли створюється служба «Телефон довіри», в якій працювали винятково волонтери. Донедавна єдиний потужний сплеск волонтерської активності в Україні відбувся під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року.

Проте загалом до 2014 року волонтерський рух в Україні розвивався досить слабо порівняно з іншими країнами світу. Згідно з рейтингом World Giving Index, у 2010 році Україна займала лише 150 місце (тільки 5% населення було залучено до волонтерської роботи). Але Революція Гідності, анексія Криму та війна на Донбасі все змінили.

Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займалися 70% волонтерів. До подій Майдану найбільш актуальними напрямками діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору.

В Україні волонтерський рух виник як відповідь на поклик суспільства про допомогу, особливо це яскраво продемонстровано на прикладі затяжної кризи в Україні, і зараз набув масового поширення. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації та благодійність взагалі, без них унеможлиблюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Слід зауважити, що більшість

волонтерських угруповань виникає стихійно та бере участь в одноразових акціях.

Феномен волонтерської діяльності становить інтерес для дослідників усього світу. Волонтерська діяльність як інститут громадянського суспільства є предметом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, таких як М. Біттман, О. Гордилова, М. Кабелкова, Т. Керц, Д. Уілкінсон та ін.

Питання щодо волонтерської діяльності та окремих аспектів державної політики у цій сфері розглядали українські та зарубіжні дослідники, такі як І. Білич, Я. Буздуган, Н. Гарфлетт, Н. Івченко, Т. Лях, Н. Оккенден, К. Сидоренко, Р. Хатчінсон та ін.

Багаторічний досвід волонтерства проаналізовано у роботах науковців З. Бондаренко, Р. Вайноли, А. Капської, О. Караман, Н. Комарової, В. Кратінової, Н. Ларіонової, А. Пауела, Д. Сміта, О. Песоцької, С. Харченко та ін.

Характерним проявом трансформаційних явищ в Україні є суттєве посилення засад громадянського суспільства та його істотного складника – волонтерського руху, що впливає на формування системи погоджених та взаємозалежних понять, необхідних для теоретичного пізнання волонтерської діяльності як категорії державного управління.

Взаємодія волонтерського руху з державою значно розширює його можливості щодо реалізації своєї мети. Спричинений цими обставинами, такий різновид відносин держави та суспільства зумовлює введення в науковий лексичний обіг спеціальної термінології, що визначає ключові поняття та категорії державного управління у сфері волонтерської діяльності.

Очевидно, що базовим терміном, тобто таким, що лежить в основі всього понятійно-термінологічного апарату державного управління у сфері волонтерської діяльності, є термін «волонтер». У французькій мові слово «волонтер» почало використовуватися з 1606 року і означало людей, які добровільно стали солдатами, та тих, хто служив у різних підрозділах [33].

Можна припустити його давніше походження з латинської. Волонтер (від лат. «voluntarius» – воля, бажання, від англ. «voluntary» – добровільний, доброволець, йти добровільно) – це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим [33].

У світовій практиці найголовнішою ознакою волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок «згори») витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству загалом.

Розглянемо підходи до розуміння сутності поняття «волонтер» різними науковцями.

З урахуванням поглядів науковців щодо сутності поняття «волонтер» пропонуємо розширити визначення, наведене у Законі України «Про волонтерську діяльність» та тлумачити його таким чином: *волонтери* – це фізичні особи – найактивніші представники різних груп населення, які на добровільних засадах здійснюють благодійну, неприбуткову і вмотивовану діяльність шляхом надання волонтерської допомоги, яка має корисний характер для суспільства та держави [25].

Як видається, таке визначення більш глибоко розкриває сутність цього поняття. Згідно із Законом України «Про волонтерську діяльність» волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними. Особи віком від 14 до 18 років здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків, прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника [25].

Іноземці та особи без громадянства здійснюють волонтерську діяльність через організації та установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів, інформація про які розміщена на офіційному веб-сайті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності.

Дослідники поняття «волонтерство» за результатами проведених досліджень зауважують, що терміни «волонтер» та «волонтерство» часто ототожнюють із поняттям «доброволець», а саме:

– *волонтер* – той, хто став на військову або іншу державну службу за власним бажанням, доброволець;

– *волонтерство* – у міжнародному праві – участь добровольців – іноземних громадян у воєнних діях на боці жертв агресії або народу, що веде збройну боротьбу за свободу і незалежність проти іноземного гноблення;

– *доброволець* – той, хто вступає в армію з власного бажання, добровільно; той, хто з власної волі береться за виконання яких-небудь обов'язків, якоїсь роботи; волонтер [5, с. 307].

На етимологічному рівні значення понять «волонтерство» і «добročинність» є синонімічними, при цьому в повсякденності найчастіше вживається останній термін. Реалії воєнно-політичної ситуації в Україні у 2014-2015 роках підтверджують тезу щодо диференційованості цих понять, оскільки добровольцями прийнято було називати тих, хто зі власної волі став до лав учасників АТО, членів добровольчих військових формувань.

Бондаренко З. П. за результатами проведеного аналізу сутності поняття «волонтерство» підсумувала, що це поняття вітчизняними та зарубіжними науковцями ототожнюється із поняттям «добровільна діяльність» та тлумачиться як:

- *благодійність*, що здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом;
- *добровільницька діяльність*, заснована на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства, не маючи цілей отримання прибутку, одержання оплати чи кар'єрного зросту;
- отримання всебічного задоволення особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям;
- *волонтер* – доброволець, громадянин, що бере участь у вирішенні соціально значущих проблем у формі безоплатної праці;

- основа функціонування громадських організацій, форма громадянської активності населення;
- національна ідею милосердя та благодійності [3].

Таким чином, характеристика поняття «волонтер» зумовлена сукупністю ознак тієї діяльності, що провадять волонтери. Дослідники виокремлюють підходи до визначення сутності волонтерства, а саме:

Інституційний підхід – як інституту громадянського суспільства. Базується на принципах цілісності, органічної солідарності, поєднанні об'єктивного і суб'єктивного і включає в свою структуру волонтерські спільності різних організаційних форм, волонтерські практики як соціальну взаємодію їхніх національних та інтернаціональних підходів до розуміння сутності поняття «волонтер». Тлумачення терміну представлені згідно із Законом України «Про волонтерську діяльність» [25].

Волонтер – фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги (М. Дейчаківський) [12, с. 13].

Волонтери – це найактивніші представники різних груп населення, які бажають своєю працею та участю надати дієву підтримку в становленні демократії в Україні, зробити конкретний внесок у поліпшення становища маргінальних груп чи в розвиток соціальної і культурної сфер (Лях Т. Л.) [18, с. 139–144].

Волонтери – це як люди, які роблять будь-що з власної волі, за згодою, а не з примусу. Волонтери в сучасному розумінні значення цього слова – це члени громадського об'єднання соціального спрямування (Голуб В. Л.) [10, с. 110–118].

Волонтер – це фізична особа, яка у свій вільний час організовано, системно, добровільно та усвідомлено застосовую вчасні знання, уміння та навички задля суспільної користі, не отримуючи за це фінансової винагороди» (Благодійний фонд «Допомагаємо») [1].

Волонтер – це передусім добра, милосердна людина, яка володіє неабиякими комунікативними навичками і приваблює до себе людей, розуміє проблеми оточення та співчуває їм, має бажання безкорисливо

допомогти вирішувати проблеми інших людей. До того ж, волонтер характеризується порядністю, уважністю, відповідальністю, відвертістю зі своїми клієнтами (Зверєва І. Д., Лактіонова Г.) [14].

Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим особам та соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають волонтером (Лях Т. Л., Бондаренко З. П., Журавель Т. В.) [20, с. 14–15].

Волонтер – фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову і вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер (Лохвицька Л. В., Доброскок І. І.) [17, с. 20].

Метою інститутів волонтерства є створення ефективної реалізації соціальної політики, спрямованої на різні соціальні групи суспільства, збалансований соціальний і економічний розвиток усередині добровольчого руху.

Визнається, що волонтерство реально існує як єдиний і самостійний взаємозв'язок (соціальна спільність) людей як суб'єктів добровольчої діяльності, в ньому є суспільні цінності, інтереси, установки як основа для формування соціальної ідентичності розглянутої спільності, відповідальне ставлення, задоволеність волонтерською діяльністю.

У соціології та соціальній психології базовим поняттям є «група». Це поняття здебільшого характеризується як об'єднання людей, які здійснюють послідовну координовану діяльність, яка свідомо чи не свідомо підпорядкована якійсь загальній меті та певною мірою задовольняє учасників [24].

Поділяємо думку авторів щодо того, що волонтерська група – це невелика за чисельністю спільнота людей, яка діє на добровільних засадах, об'єднана певною благодійною діяльністю, утворена при державній чи неурядовій організації або ж функціонує як неформальна ініціативна група [18, с. 16].

Нині є чимало класифікацій груп волонтерів за різними ознаками, які суттєво різняться між особою. Але це пояснюється як завданнями та метою, що ставляться перед науковцями, так і часом роботи

волонтерів та напрямками їхньої роботи (волонтери соціальних, екологічних служб, волонтери, які займаються ліквідацією наслідків стихійних катастроф, волонтери – рятувальники, збирачі пожертв, спостерігачі під час голосування, волонтери, які займаються захистом громадських прав, громадською діяльністю, працюють з інвалідами та людьми, які мають особливі потреби тощо).

Отже, волонтери не отримують матеріальної допомоги у вигляді заробітної плати, проте вони мають дещо інше – розвиток власних здібностей, моральне задоволення, відчуття власної необхідності тим, хто потребує допомоги, відчуття, що вони приносять користь, отримують нові знання. Скільки в світі волонтерів, стільки і мотивів безкоштовної роботи.

Попри вдавану очевидність розуміння волонтерської діяльності, у різних країнах є різні підходи до її визначення. Міжнародні наукові дослідження підтверджують наявність певних відмінностей у суспільній ідентифікації волонтерської діяльності різних країн. У деяких з них її визначальним чинником є відсутність фінансової винагороди, в інших – відсутність примусу тощо. Це зумовлюється особливостями історії, суспільно-політичної ситуації, релігії та культури.

Таким чином, *волонтерська діяльність* у широкому розумінні – це безособове явище, всеохоплююче поняття, яке існує об'єктивно, незалежно від будь-яких конкретних обставин. Слід зауважити, що деякими науковцями ототожнюються поняття «волонтерство» та «волонтерська діяльність», але всі вони поділяють думку, що *волонтерська діяльність* – це добровільна діяльність, спрямована на користь людям і суспільству загалом, що здійснюється за рахунок вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань та досвіду волонтерів на засадах неприбуткової діяльності та є формою благодійної діяльності, яка є більш широким поняттям [6, с. 76].

Слушною є думка, висловлена науковцем Голуб В. Л. щодо того, що завдяки таким своїм ключовим засадам сутність волонтерства збігається з розумінням благодійної діяльності як такої, що також

здійснюється безкорисно та в інтересах інших осіб. Однак, будучи більш широким поняттям, благодійництво, окрім волонтерської діяльності, передбачає й інші свої прояви, зокрема меценатство [10]. Саме тому волонтерська діяльність законодавством визначається як форма благодійної діяльності.

Отже, за результатами дослідження сутності поняття «волонтерський рух» слід зазначити, що у Законі України «Про волонтерську діяльність» відсутнє визначення цієї категорії [25]. Водночас деякими науковцями поняття «волонтерський рух» та «волонтерська діяльність» ототожнюються [6; 7; 13].

З метою усунення плутанини між цими поняттями вважаємо доцільним уточнити дефініцію категорії «волонтерський рух», під якою пропонується розуміти колективні або індивідуальні дії волонтерів, спрямовані на певні позитивні зміни у державному або суспільному устрої, що виникають під час надання волонтерської допомоги.

Для практики державного управління ключове значення має визначення тих чи інших категорій на законодавчому рівні, що дає нормативні підстави для їх ідентифікації та розуміння. Натомість функціональне коло науки державного управління не обмежується обґрунтуванням чи деталізацією таких дефініцій, а й передбачає розгляд термінології, не втіленої в норми права. Так, наприклад, чинний Закон України «Про волонтерську діяльність» не містить визначення поняття «волонтерський рух», що, на нашу думку, може створювати передумови для некоректного чи неоднозначного його трактування як у науковому дискурсі, так і в практиці державного управління.

Водночас сутність понять «волонтер» та «волонтерська діяльність» потребує уточнень з метою більш глибокого відображення їхнього сутнісного наповнення. Крім того, нині залишається доволі велика кількість проблем у сфері законодавчого забезпечення волонтерської діяльності, які викликають закономірну критику з боку юристів, самих волонтерів, громадськості.

Так, явно не виконують свою функцію інформування про суб'єктів волонтерської діяльності та контролю за їхньою діяльністю реєстри, до яких мають бути включені волонтери та волонтерські організації. Зокрема, фактично не оновлюється Єдиний реєстр волонтерських організацій. На сайті Державної фіскальної служби України відсутнє посилання на Реєстр волонтерів антитерористичної операції. Це суттєвий організаційний недолік, адже умовою потрапляння під умови оподаткування неприбуткових організацій є включення до Реєстру неприбуткових установ та організацій. Відсутність санкцій за неподання відомостей для включення до зазначених реєстрів і реальних переваг від перебування у них приводить до того, що багато волонтерів та волонтерських організацій ігнорують відповідні вимоги законодавства.

2.2. Волонтерство: теоретичний аналіз досліджень В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Осіб, які працювали у цій сфері, називали громадськими діячами, альтруїстами, доброчинцями, добровольцями тощо. Настали нові часи і по-іншому стали називати таких людей – волонтери.

Разом із відновленням традицій благодійності як невід'ємна її складова в Україні активно розвивається і продовжує розвиватися волонтерський рух. Це благодійна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства загалом; гуманістична діяльність, яка спрямована на соціальну допомогу певним верствам населення, розвиток добробуту та процвітання суспільства.

Усім відомі імена Костянтина Островського, Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Михайла Грушевського, які не тільки були відомими політичними діячами, але й меценатами і благодійниками. У своїй первинній суті поняття «волонтерство» прийшло до нас разом із

категоріями «громадянське суспільство», «демократія», «громадські організації».

Волонтерство – це фундамент громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації й благодійність взагалі, без них унеможлиблюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу. Без волонтерів бракує енергії для будівництва суспільства, не вистачає сил і часу на людей, які потребують допомоги, не достатньо творчого потенціалу для розв'язання соціальних проблем.

На сьогоднішній день, зайняття волонтерською діяльністю набуває популярності та є поширеним у багатьох країнах світу, особливо в розвинутих: у Франції до волонтерської діяльності залучено 19,0 % населення, Німеччині – 34,0 %, США – майже 5,0 %, Японії – 26,0 %.

Волонтер (від лат. «voluntarius» – воля, бажання, від англ. «voluntary» – добровільний, доброволець, йти добровільно) – це особа, яка за власним бажанням допомагає іншим. Волонтер має право провадити волонтерську діяльність самостійно або як член волонтерської організації; пройти відповідну підготовку (інструктаж) для провадження волонтерської діяльності; підвищувати свою кваліфікацію; провадити волонтерську діяльність у гігієнічних та безпечних умовах; на забезпечення в разі необхідності спеціальним одягом, взуттям та інвентарем, велосипедами, проїзними квитками в міському транспорті загального користування; підтримувати зв'язки з волонтерськими організаціями інших країн.

Волонтерство як суспільний феномен реалізується через здійснення волонтерами волонтерської діяльності. В той же час слід зазначити, що на сьогоднішній день, все частіше зустрічаються випадки синонімізації таких понять як «волонтерська діяльність», «добročинна діяльність», «благодійна діяльність». В міжнародному праві «добровольцями» прийнято називати осіб, які добровільно за власним бажанням вступають в армію однієї з воюючих країн. Добročинна діяльність, як правило, означає добровільний вибір, що

відображає особисті погляди і позиції; активну участь громадянина у житті людської спільноти [4, с. 76].

У Всесвітній декларації волонтерства, прийнятій у січні 2001 року, відзначено, що *добročинство* – фундамент цивілізованого суспільства, воно привносить у життя потребу в свободі, безпеці, справедливості; спосіб збереження і зміцнення людських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зросту, через усвідомлення людського потенціалу.

Сьогодні волонтер – це людина-доброволець, яка безоплатно допомагає людям, що потребують сторонньої допомоги. Таких волонтерів можна побачити

в лікарнях, будинках-інтернатах. Вони також допомагають військовим та переселенцям.

Аналізуючи підходи до визначення волонтерства, яке вітчизняними та зарубіжними науковцями ототожнюється із поняттям «добровільна діяльність», зазначає, що дослідники тлумачать сутність даного феномена як:

- благодійність, що здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом;
- добровільницьку діяльність, засновану на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства та, не маючи цілей отримання прибутку, одержання оплати чи кар'єрного зросту;
- отримання всебічного задоволення особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям;
- волонтер – громадянин, що бере участь у вирішенні соціально значимих проблем у формі безоплатної праці;
- основу функціонування громадських організацій, форму громадянської активності населення;
- національну ідею милосердя та благодійності [1, с. 36].

У світовій практиці найголовнішою ознакою волонтерства є те, що волонтер частину свого вільного (особистого) часу, сил, енергії, знань, досвіду добровільно (без примусу та вказівок «згори») витрачає на здійснення діяльності, яка є корисною людям і суспільству загалом.

У Записці Генерального секретаря ООН, адресованій Комісії соціального розвитку Економічної та соціальної ради ООН, виділено найважливіші риси волонтерства. Серед них:

Турбота про людей. Адже співчуття, моральна підтримка, допомога, піклування сприяють формуванню важливої для людського суспільства атмосфери – взаємопідтримки. Для соціально-педагогічної роботи це важливий ресурс, який допомагає створювати безпечне середовище для існування та розвитку кожного члена суспільства. Найважливішим рушійним механізмом виступає людський фактор, який вище схеми взаємовідносин «ти – мені, я – тобі». Для волонтерів характерними є формули: «я – тобі, ти – мені» та «я – усім».

Солідарність і гуманна корисливість. Люди добровільно жертвують своїм часом заради встановлення взаємодовіри та причетності, що робить їх зацікавленими в благополуччі інших.

Духовна якість і громадянська чеснота. Адже його значення полягає не лише в тому, що ми робимо через любов та співчуття до інших, а й те, як це впливає на людину, яка надає добровільну допомогу, – «ми те, що ми робимо для інших».

Багате джерело людського досвіду. Під людським досвідом розуміють досвід, який набуває людина в процесі взаємодії з іншими людьми, соціальними групами, державою. Милосердя, толерантність, солідарність, співробітництво, подолання конфліктів, лобювання, емоційні й соціальні зв'язки, захист від небезпечного впливу тощо. Можливість ділитися обговорювати, переймати більш ефективні форми, методи – це можливість напрацьовувати та вдосконалювати цей неформальний суспільний фонд вмінь та навичок встановлення й підтримки стосунків;

Нові інтелектуальні ресурси. Волонтери – це не лише виконавці програм, але й джерело нових ідей, нового життєвого досвіду.

Участь і відповідальність як суть активної громадянської позиції. Громадянськість, взаємодовіра, солідарність і відповідальність, підкріплені соціальними відносинами, які базуються на схожих світоглядних установах і спільності обов'язків, є взаємодоповнюючими цінностями.

Етичний стандарт. Обумовлює якість людських взаємостосунків; забезпечення надійної платформи для відновлення зв'язків між людьми. Відомо, що людей завжди розділяли багатство, культура, релігія, етнічне походження, вік, стать. Волонтерство ж може бути одним з найголовніших засобів примирення та відновлення розділеного суспільства, оскільки ця діяльність здійснюється без дискримінації за певними ознаками.

Нове бачення соціальної діяльності. Воно полягає в новому ставленні до зайнятості в галузі соціального захисту.

Міжнародною експертною групою з питань волонтерства та соціального розвитку в 1999 р. були визначені три характерні особливості волонтерської діяльності:

- діяльність має бути неприбутковою;
- діяльність повинна бути добровільною, згідно з особистою волею індивідуума;
- діяльність повинна бути корисною кому-небудь, не тільки волонтеру, або суспільству загалом.

У межах цієї концепції експерти визначили наступні типи волонтерської діяльності:

- взаємодопомога та самодопомога;
- філантропія та послуги іншим людям;
- участь або громадянський обов'язок;
- рекламно-пропагандистська діяльність або проведення кампаній.

Для України, як і для всього світу, волонтерство є актуальним і важливим з різних причин.

По-перше, як свідчить багаторічний досвід використання праці волонтерів, це ефективний спосіб вирішувати складні проблеми

окремої людини, суспільства та довкілля, які часто виникають на ґрунті недостатньої турботи про суспільне благо.

По-друге, волонтерство приносить у соціальну сферу нові, як правило, творчі та сміливі ідеї щодо вирішення найгостріших і найскладніших проблем. Тому саме завдяки йому безвихідні, на перший погляд, ситуації знаходять своє вирішення.

По-третє, волонтерство – це спосіб, за допомогою якого кожний представник суспільства може брати участь у покращенні якості життя. По-четверте, це механізм, за допомогою якого люди можуть прямо адресувати свої проблеми тим, хто здатний їх вирішити.

На законодавчому рівні починаючи з 2011 року законодавець закріпив законодавче визначення поняття «волонтерської діяльності» під якою запропоновано розуміти добровільну, безкорисливу, соціально спрямовану, неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги.

Основними законодавчими актами, що регулюють діяльність волонтерського руху в Україні є Закони України «Про волонтерську діяльність», «Про громадські об'єднання» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Позитивні зміни, пов'язані із прийняттям цих нормативних новацій відзначило Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» (CSOSI).

Так, зокрема, у звіті за 2013 р. відзначалося, що благодійні організації отримали можливість реєструватися за тими ж процедурами, які передбачені для підприємств та інших юридичних осіб, що значно спростило процес їхньої легалізації, а громадські об'єднання дістали змогу відшкодувати витрати, пов'язані з діяльністю волонтерів (наприклад, витрати на проїзд та харчування).

Водночас, на думку громадських експертів, Закон України «Про волонтерську діяльність» зафіксував низку вад, які ускладнюють діяльність міжнародних волонтерів й перешкоджають розвитку волонтерського руху в Україні. Наприклад, перебування іноземців в

Україні обмежується терміном у 90 днів, введено страхування громадськими об'єднаннями іноземних волонтерів [25, с. 16].

Волонтерська діяльність є формою благодійництва. Дана діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості, неприбутковості. Безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що має одноразовий характер або здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю.

Отже, ознаками волонтерської діяльності є:

1. Форма благодійництва.

2. Відсутність фінансового прибутку або часткова фінансова винагорода (так, волонтери ДООН (добровольці Організації Об'єднаних Націй), які працюють у технічній, економічній, соціальній сферах, мають права на отримання матеріальної допомоги для забезпечення щомісячного прожиткового мінімуму, на покриття витрат на місцевий транспорт і підготовку до роботи. Їх забезпечено житлом, основними видами обслуговування; передбачені й страхування на випадок хвороби та життя).

3. Обов'язково через вчинення активних дій суб'єкта надання волонтерської допомоги (думки, нереалізовані бажання – не є елементами волонтерської допомоги).

4. Добровільний характер діяльності (основні мотиви – задоволення соціальних і духовних потреб; зацікавленість у конкретному завданні, поставленому у добровольчому проекті; оновлення поглядів на життя, людей, роботу). Волонтерська діяльність не є результатом примусу чи ініціативи з зовні. Воно базується виключно на особистій мотивації, вільному виборі і власних прагненнях, тому не може бути насадженим згори.

5. Користь, яка поширюється не тільки на волонтера та його найближче оточення, а й на суспільство загалом. Добровільна діяльність не оплачується, як трудова зайнятість. Вона здійснюється не з матеріальних мотивів. Якщо на волонтерську роботу й виділяються

кошти, то виключно на відшкодування витрат, що виникли в результаті праці. Волонтерство також не замінює трудову діяльність.

6. Відбувається шляхом надання допомоги «іншому». Волонтерська діяльність формує усвідомлення громадської солідарності і суспільного блага;

7. Громадське охоплення. Волонтерська діяльність реалізується в сфері громадянського суспільства. Таким чином вона стає прозорою для інших громадян і уможлиблює активне їх залучення.

8. Правовою підставою здійснення волонтерської діяльності є укладення договорів про надання волонтерської допомоги та про провадження волонтерської діяльності.

9. Важливим елементом волонтерської діяльності є здійснення волонтерської роботи за рахунок витрачання власного вільного часу.

10. Волонтерська допомога надається лише тим, хто її потребує.

Нормативне визначення терміну «волонтер» містить Закон України «Про волонтерську діяльність». Стаття 7 Закону України визначає, що волонтер – фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги [25].

В статті 1 Закону України «Про волонтерську діяльність» законодавець зазначає, що *волонтерська діяльність* – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги [25].

Фактично тлумачення поняття «*волонтерська діяльність*» здійснено саме через перелічення ознак, яким повинна відповідати така діяльність.

Добровільність – це здійснення будь-якої діяльності за власним бажанням, без примусу, а також часто без отримання за це матеріальної вигоди.

Безкорисливість – це здатність приносити добро й користь людям, не очікуючи замість особистих вигід.

Соціально спрямована діяльність – цілеспрямовані дії, що базуються на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також існуючих в суспільстві соціальних норм. В контексті проаналізованих понять «соціальна функція» та «соціальна держава», можна визначити, що така діяльність спрямована на добробут та процвітання спільнот і суспільства загалом та на соціальну допомогу певним верствам населення.

Неприбуткова діяльність – це діяльність підприємства, установи й організації, основною метою діяльності яких є не одержання прибутку, а провадження благодійної діяльності та меценатства й іншої діяльності, передбаченої законодавством.

Разом із визначенням волонтерської діяльності законодавець дає нормативне тлумачення волонтерської допомоги як роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями.

В Законі України «Про волонтерську діяльність» також зазначається, що волонтери надають волонтерську допомогу на базі організації чи установи, що залучає до своєї діяльності волонтерів, на підставі договору про провадження волонтерської діяльності, укладеного з такою організацією чи установою, або без такого договору [25].

Волонтери можуть надавати волонтерську допомогу індивідуально, при цьому вони зобов'язані повідомляти отримувачів волонтерської допомоги про те, що вони не співпрацюють з організаціями та установами, що залучають до своєї діяльності волонтерів. Волонтер може отримати посвідчення волонтера, здійснюючи волонтерську діяльність в організаціях та установах, що залучають до своєї діяльності волонтерів.

2.3. Волонтерська діяльність: практичний аспект

Напрямки діяльності Військові агресія РФ 2022 року дала новий поштовх до розвитку волонтерства як важливого суспільного явища.

Українське суспільство оперативно реагує на нові реалії та дає відповіді на виклики воєнного часу. Проведення військових дій в Україні зумовило доповнення закону України «Про волонтерську діяльність» у 2015 році нормою, яка передбачає, що волонтерська діяльність здійснюється зокрема за таким напрямками: надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням; правоохоронним органам; органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану.

Якщо до появи волонтерства у сфері забезпечення обороноздатності держави волонтерський рух проявляв себе досить в обмежених рамках і його інституціоналізація відбулась повільно, нечітко і цей інститут не мав вагомого впливу на життєдіяльність суспільства, то в період антитерористичної операції волонтерський рух перетворився в значний фактор громадянської активності і його інституціоналізація вже має чіткий, сформований характер.

Волонтерство включає соціальну спільність волонтерів, волонтерські групи, спеціалізовані на виконання тієї чи іншої діяльності: збір коштів, обладнання, медикаментів та доставку їх в зону військових дій.

Волонтерський рух у сфері забезпечення обороноздатності має окремі напрями, які притаманні лише йому. Серед них можна виділити такі:

- Допомога армії. Цей напрям передбачає збір харчів для воїнів, теплих речей, амуніції та ліків.
- Допомога пораненим військовим в госпіталях та лікарнях.
- Допомога сім'ям тимчасових переселенців. Цей напрям передбачає надання юридичної, психологічної та гуманітарної допомоги, а також пошук житла та роботи, адаптація до нового місця в соціумі.
- Надання психологічної, гуманітарної, матеріальної допомоги сім'ям учасників бойових дій.

– Технічна допомога. Вона передбачає відновлення, ремонт, удосконалення, бронювання бойових машин.

Робота волонтерських організацій в Україні.

Згідно із даними дослідження «Волонтерський рух в Україні», підготовленого GfK Ukraine на замовлення ООН в Україні, громадяни України надають великого значення волонтерському руху в розвитку суспільних процесів:

- 62 % визнають роль волонтерів у змінах останнього року;
- 85 % вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру;
- 81 % схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [55].

Останнє всеукраїнське соціологічне дослідження, проведене Інститутом Горшеніна в лютому 2016 р., показало, що найбільшою довірою в українців користуються волонтери (їм довіряє 71% населення), наступні за рівнем довіри – громадські організації (49%). В той же час у ході загальнонаціонального опитування населення України, яке було проведене фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення Українського форуму благодійників, 13% населення відповіли, що займалися волонтерською діяльністю протягом 2015 р.

Цікавими виявилися дані про регіони, де було найбільше волонтерів, – це Донбас, підконтрольні Україні території (19 %), та Захід (14 %) [7].

Волонтерський рух є невід'ємною частиною кожної країни. Волонтерські організації є одними із складових економічного розвитку країни, оскільки роботодавці та постачальники послуг збільшують загальні економічні показники країни та зменшують тягар державних витрат. Цей сектор також відіграє ключову роль у створенні умов, за яких економіка може процвітати – це інвестиції в навчання, підвищення кваліфікації та покращення можливостей працевлаштування для людей на ринку праці.

Беручи участь у волонтерській діяльності, люди мають можливість зробити особистий внесок у вирішення соціальних проблем, взяти участь у соціально важливих проектах, набути нові навички та знання, а також зустріти нове коло однодумців.

Волонтерство в Україні виникло задовго до подій на Майдані і війни на Донбасі. Вчена дослідниця історії Галичини Адріана Огорчак зазначала, що: «українці завжди опікувалися старими та немічними, удовами, сиротами. Сильний допомагав слабшому. Великі справи робили разом. Чуйність, ніжність у взаєминах між людьми викликали захоплення у мандрівників, які приходили до нас із далеких країн» [18].

Проте нині прийнято вважати, що пік волонтерської діяльності припадає саме на час, коли в Україні відбувались трансформаційні події. 2014 рік став значимим роком у розвитку волонтерства в Україні, він дав потужний поштовх для формування ряду волонтерських організацій, які стали яскравим прикладом високого рівня громадянської свідомості українців та їх здатності ефективно самоорганізовуватися.

Починаючи з надання допомоги учасникам Революції Гідності, волонтерський рух перетворився на складний і великий механізм, який пізніше забезпечив українську армію всім необхідним. Під час подій на Майдані волонтерство було стихійними і хаотичним явищем, проявом турботи і занепокоєння, це була неструктурована допомога, коли вже під час військових подій на сході України, спираючись на минулий досвід волонтерська діяльність була чітко організована.

Представники волонтерських організацій займаються наданням одягу, продуктів харчування та медичними послугами. Волонтерський рух в Україні на сучасному етапі є проявом певної зрілості громадянського суспільства, він доповнює функції державних органів, сприяє стабілізації та регулюванню суспільних відносин в умовах децентралізації.

Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 %

українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23 % громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9 % громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7 % українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3 %.

Результати соціологічних досліджень також свідчать про те, що український волонтерський рух у 2014 р. за масштабом поширення став безпрецедентним виявом громадської самоорганізації. Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян.

Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було прийнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації [7]. Проте, у незалежній Україні перші волонтери з'явилися ще 1992 року. Це були представництва корпусу мира США, і тоді вони працювали за 2 програмами: економічного розвитку і впровадження та навчання англійської мови.

Поступово цей рух знайшов підтримку і в українців. Він отримав статус національного. У 1997 році в Україні був зареєстрований Всеукраїнський суспільний центр «Волонтер». Спочатку лише молодь брала участь у різноманітних благодійних акціях: прибирали на кладовищі, допомагали людям похилого віку, на свята дарували подарунки та квіти. Трохи пізніше підключилось і більш старше покоління.

В травні 1998 року Україна серед інших країн Центральної та Східної Європи, а також кількох країн Азії, розпочала реалізацію регіональної програми «Ініціативи з роботи на добровільних засадах». Головна мета програми – відновлення руху волонтерів у вищезгаданих країнах як запоруки громадянського суспільства та незворотності демократичних перетворень, збільшення частки добровільної праці громадян, спрямованої на розв'язання конкретних суспільних проблем. До своїх цілей і завдань в Україні програма передусім зараховує: активізацію громадської діяльності в Україні завдяки розвитку руху волонтерів, спрямованого на якнайширше залучення населення до суспільно-корисної діяльності на добровільних засадах у громадських організаціях, службах соціального захисту та медичній сфері для допомоги у розв'язанні проблем соціуму [16].

2001 році Україна приєдналася до святкування офіційного дня волонтера 5 грудня. Щодо правового врегулювання волонтерської діяльності в Україні, то у квітні 2011 р. прийнято Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 № 3236-VI. З грудня 2013 по березень 2015 року 132 громадським об'єднанням надавався статус «волонтерської організації» відповідно до зазначеного Закону [25].

До цього закону потім були внесені зміни, які полягали у скасованні необхідності надання організаціям статусу волонтерських, дозволялась волонтерська діяльність на території проведення антитерористичної операції, передбачена грошова компенсація сім'ям волонтерів, які загинули, або були поранені під час військових подій, а також укладання договорів про добровільну роботу у волонтерській організації [25].

Закон України від 5 березня 2015 № 246-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо волонтерської діяльності» врегулює суспільні відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні. Основним завданням цього документу є забезпечення ефективного регулювання правовідносин, що виникають в процесі провадження волонтерської діяльності в

Україні, сприяння розвитку волонтерського руху в Україні, підвищення якості надання волонтерської допомоги.

Зокрема, 52 Закон уточнює терміни «волонтерська діяльність», «волонтер», знімає обмеження для здійснення волонтерської діяльності організаціями та установами, уточнює права та обов'язки волонтерів і організацій та установ, які залучають до своєї діяльності волонтерів, пояснює особливості відшкодування витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги. Закон також вносить зміни щодо добровільного страхування життя і здоров'я волонтерів на період надання волонтерської допомоги організаціями та установами, які залучають до своєї діяльності волонтерів [25].

Зокрема доповнено напрямками діяльності, а саме: надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру; надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції [20].

Отже, основними законодавчими актами, що регулюють діяльність волонтерського руху в Україні є Закони України «Про волонтерську діяльність», «Про громадські об'єднання» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації», а також внесені зміни до них. Щодо правового врегулювання волонтерської роботи в Україні можна зазначити, що держава підтримує співпрацю з волонтерами, проте у суспільстві існують питання до законів, наприклад щодо оподаткування волонтерської діяльності, а також виконанню цих законів.

Проте, у Міністерстві оборони створена Рада волонтерів, які займаються співпрацею з добровільними організаціями, волонтери займають адміністративні посади і виступають радниками у справах гуманітарної допомоги, медичної допомоги, технічного забезпечення, надання житла тощо. Міністерство соціальної політики в свою чергу забезпечує реалізацію державної політики у сфері волонтерської

діяльності, вживає інших заходів для розвитку та популяризації волонтерської діяльності, сприяє поширенню інформації про волонтерську діяльність, сприяє громадським об'єднанням та благодійним організаціям у їхній роботі, спрямованій на розвиток волонтерської діяльності [21].

Щодо сьогоденної діяльності волонтерів, то найголовнішими функціями волонтерів являються збір та постачання необхідних ресурсів військовим. Завдяки інтернету, збирати речі, або кошти на них стало дедалі легше. Як правило, волонтерські організації викладають до себе на сторінку перелік пунктів, що зараз необхідно придбати для військових, скільки це коштує і хто цим займається. Такий вид збору коштів є дуже ефективним, адже ті гроші, які людина жертвує вона може відслідкувати і побачити на що вони були витрачені.

Також завдяки розповсюдженню інформації через соціальні сторінки допомога надається швидше і кошти збираються за лічені дні. Часто волонтерські організації залучаються громадських активістів, або відомих людей яким довіряє суспільство, щоб запевнити людей у прозорості їхніх дій. Волонтери забезпечують українську армію наступними ресурсами та послугами: медикаменти; лікування; безпілотні літальні апарати; техніка; ремонт техніки (автомобілі, бойові машини, літаки); ремонт будівель; модернізація зброї (приціли, тепловізори, прибори нічного бачення тощо); постачання закордонних виробів; засоби особистої безпеки; одяг (форма); зимове обладнання; їжа; засоби зв'язку; грошове забезпечення; юридична підтримка; обмін полонених тощо.

На сьогодні волонтерські організації України виготовляють різноманітні речі для воїнів ЗСУ, а саме: маскувальні сітки; теплі рукавички, шкарпетки; виготовлення маскувальних халатів; сушка овочів для борщових і супових наборів виготовлення білизни та балакав; браслети з баракорду тощо.

За даними інформаційних ресурсів цим займаються 216 волонтерських організацій. Найбільша кількість у м. Києві – 33, і в

Київській області – 21. Також існує такий вид допомоги, коли волонтери допомагають у розбудові зруйнованого майна, лагодженні техніки тощо. Допомога не завжди полягає у наданні матеріальних речей, це можуть бути психологічна допомога, волонтери займаються пошуком житла, роботи для військових, а також сприяють адаптації до нового життя.

Волонтери-психологи допомагають військовим інтегруватися в суспільство, займаються психологічною підтримкою сімей загиблих, поранених, переселенцями та ін.

Волонтери-юристи займаються юридичними справами людей чії права були порушені, вони допомагають оформленню необхідних договорів, ведуть документообмін і можуть займатися справами незаконно ув'язнених або полонених військових.

Отже, найголовнішим видом волонтерства під час військових подій є акумуляція всіх необхідних ресурсів і їхня відправка в ООС. Проте, ще одним важливим видом допомоги є медичний догляд за бійцями. Волонтери-медики забезпечили необхідне лікування і медичний догляд за пораненими солдатами, займалися організацією приміщень, а також їхнім обладнанням. Найголовнішими проблемами, з якими стикаються волонтери – це бойові дії, які не дають змоги фізично досягти потрібного пункту.

Так як допомога потрібна людям у зоні активних бойових дій це ускладнює роботу волонтерів і робить її дуже небезпечною. Тому, як правило провізію залишають у прифронтовій зоні, де нею можуть користуватися люди, які втратили своє житло, військові, медики та інші. Також є ризик недобросовісних волонтерських допомог, коли постачаються наркотики, алкоголь або інші заборонені речі. Існує практика розподілення вже отриманих ресурсів не через керівників, а безпосередньо через підрозділ в який була зібрана матеріальна база. Така методика дозволяє уникнути крадіжок, коли ті речі, які були відправлені конкретним людям до них не доходили.

Займатися волонтерською діяльністю на окупованих територіях також майже неможливо, адже представники тих угруповань не

визнають волонтерів і не дають їм змогу нормально функціонувати. Отже, волонтер знаходиться в позиції, коли він має або співпрацювати з бойовиками або діяти підпільно. Водночас, створеній в Донецьку ініціативній групі волонтерів «Відповідальні громадяни» вдається здійснювати благодійні проекти, спираючись в основному на ресурси міжнародних місій «Лікарі без кордонів» та «Червоний хрест», а також на кошти заможних донеччан переселенців. «Відповідальні громадяни» впродовж останнього часу отримували посилки від волонтерів з Харкова, Одеси, Києва і Маріуполя. На їхні карткові рахунки грошові перекази здійснюються з України, Європи [16, с. 91–93].

Ще однією проблемою під час волонтерської роботи може бути байдужість людей до волонтерів, коли війна знаходить в замороженому стані. Тобто, коли не відбувається явних військових подій люди про них забувають і перестають підтримувати волонтерські організації. Для цього необхідно проводити заходи щодо популяризації волонтерства, створювати інтернет сторінки, канали, сайти де висвітлювати роботу волонтерів, а також слідкувати за актуальністю інформації і оновлювати її регулярно.

Створення школи волонтерів, впровадження курсів у навчальних закладах для поширення знань про волонтерську діяльність, організація тренінгів і майстер-класів щодо організації волонтерських рухів, поширення рекламних, соціальних роликів – все це ті заходи, які допоможуть отримати знання щодо волонтерських організацій, чому вони важливі, як вони працюють і чому важливо брати участь у волонтерській діяльності.

Виходячи з того, яку важливу допомогу і підтримку від волонтерів отримує українська армія чи можна вважати, що волонтери можуть вплинути на перебіг військових подій і припинити їх? Чи є волонтерство фактором врегулювання конфлікту? Якщо брати до уваги той факт, що на початку війни держава не мала змоги забезпечити армію всім необхідним обладнанням і ресурсів у військових не було взагалі, то волонтерські організації вплинули на

хід війни. За невеликий проміжок часу було зібрано достатньо ресурсів у виді амуніції, зброї, техніки та ін.

Волонтери самоорганізувались і взяли на себе відповідальність за повне забезпечення військових, а також людей, які постраждали в ході конфлікту на себе, тим самим не давши йому загостритись і поширитись. Це об'єднало різних людей і утворився широкий пласт населення, яке без оціночних суджень хоче розбудовувати мир, сприяти толерантності і терпимості. В цьому полягає найважливіша функція волонтерства під час вирішення конфлікту – об'єднання людей, сприяння національній єдності.

В даний час видається неможливим визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання афішувати свою діяльність та напівлегальність частини волонтерських організацій. Події, пов'язані із сепаратистськими рухами на Півдні та Сході України, змусили волонтерів замість допомоги цивільному населенню спрямувати всі засоби на постачання всього необхідного для проведення АТО [13, с. 491–495].

У «Світовому рейтингу благодійності» – дослідженні, що проводилося британською благодійною організацією Charities Aid Foundation у 2014 р., Україна посіла 103 місце. Втім, як зазначено у частині методології дослідження, опитування респондентів відбулося протягом одного місяця 2013 р. і, скоріше за все, це сталося ще до подій на Євромайдані. Тому вказані дані не віддзеркалюють розвиток волонтерства і благодійності в Україні наприкінці 2013 р. та у 2014 р [13].

У 2014 році, на території України було проведено дослідження щодо волонтерства і благодійності. Дослідження здійснювалося за підтримки Представництва Організації Об'єднаних Націй та Програми «Волонтери ООН». Саме дослідження проводила компанія GfK Ukraine. Дослідження проводилося по всій Україні, включаючи території, які знаходяться в зоні АТО, без Криму, 20- 26 листопада 2014 року, за допомогою методології CATI (телефонні інтерв'ю,

дзвінки на мобільні номери). Було опитано 1000 респондентів у віці 16 років і старше. Вибірка репрезентативна населенню 57 України (за винятком Криму) за регіоном, розміром населеного пункту, статтю та віком згідно даних Державної служби статистики станом на 1 січня 2013 року.

Згідно висновків дослідження, українці визнають велику роль волонтерського руху в суспільних процесах:

- 62% визнають роль волонтерів у політичних змінах останнього року;
- 85% вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру;
- 81% схильні вважати волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства [14].

Майже чверть українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% українців почали займатись волонтерством протягом останнього року. Основним напрямом діяльності волонтерів у 2014 році стала допомога українській армії та пораненим – цим займались 70% волонтерів. До подій Майдана найбільш актуальними напрямками діяльності були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору [14].

Найбільша група волонтерів – ті, які займаються волонтерством 1-2 рази на місяць. Більшість волонтерів вказали, що займаються волонтерством самостійно, та не зазначили участь у конкретних волонтерських проектах. 43% волонтерів належать до середнього класу, серед всієї вибірки таких 35%. Більшу частку волонтерів складають жінки – 54%, чоловіки 46%, частіше це жінки до 35 років які проживають у Києві або на заході України. Більшість відсотків серед волонтерів складають люди від 16-35 років з вищою освітою 53% [14].

Під час дослідження учасники відповіли на запитання стосовно благодійності. 74% українців жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, з яких 25% почали жертвувати тільки протягом останніх 12 місяців. Суми пожертв українців різняться та складають

від кількох гривень до 283 000 гривень на рік. У 2014 році найбільш охоче українці жертвували на допомогу українській армії, пораненим та хворим дітям. У 2014 році кількість українців, які жертвують кошти, збільшилась – 63% робили 58 пожертви, тоді як до 2014 року жертвували кошти 49% українців. У 2014 році сума пожертв була більшою, аніж в інші роки. 43% тих, хто коли-небудь жертвував кошти, робили це напряму, третина не пам'ятає назви благодійної організації, через яку вони переказували гроші [14].

Отже, підсумовуючи всі результати дослідження, можна стверджувати, що більшість людей визнає волонтерську діяльність як таку, що сприяє мироутворенню, населення розуміє значимість волонтерської роботи на тлі політичних і військових подій і згодні з тим, що без участі волонтерів політичні трансформації в країні відбутися не змогли б.

2014 рік вважається піком волонтерської діяльності, і це дослідження це підтвердило, згідно зі зростом коштів, які були переказані людьми можна побачити різку відмінність між тим скільки людей їх переказувало раніше, і скільки переказало у 2014 році.

Також важливим є той факт, що не зважаючи на популярну думку, щодо поляризації думок залежно від місцевості, що Схід і Захід мають різні настрої і погляди, це дослідження показало, що насправді, щодо питання волонтерства думки людей співпадають і мешканці різних регіонів згодні з тим, що завдяки волонтерству можлива розбудова миру, що доказує вище наведену гіпотезу стосовно того, чи є волонтерство фактором врегулювання конфлікту.

Отже, волонтерська діяльність є запорукою успішного функціонування суспільства, а також однією з найголовніших складових громадянського суспільства. Під час кризових подій в Україні волонтерські організації значно вплинули на перебіг подій, відбулась організована підтримка і допомога армії, переселенцям та усім, хто зазнав негативного впливу від війни.

Діяльність волонтерських організацій як важливий чинник сталого розвитку суспільства в Україні Порядок денний сталого розвитку до

2030 року прямо визнає волонтерські групи зацікавленими сторонами для досягнення 17-ти Цілей сталого розвитку. На думку міжнародних експертів, роль волонтерства як засобу сталого розвитку полягає в наступному:

- волонтерство зміцнює громадянську активність, захищає соціальну інклюзію, поглиблює солідарність та зміцнює відповідальність за результати розвитку;
- волонтерство є потужним засобом для залучення більшої кількості людей;
- волонтерство дозволяє людям і громадам брати участь у власному зростанні;
- завдяки волонтерству громадяни розвивають свою стійкість, покращують базу знань та отримують почуття відповідальності за власну громаду;
- соціальна згуртованість і довіра зміцнюються через індивідуальні та колективні волонтерські дії, що призводять до стійких результатів;
- волонтери можуть надавати технічну підтримку та посилювати потенціал у всіх тематичних сферах і завданнях. Вони надають базові послуги, допомагають передавати навички та сприяють обміну передовим досвідом;
- волонтерські організації можуть слугувати посередниками залучення, поєднуючи урядові стратегії та ініціативи з взаємодоповнюючими, але важливими добровільними діями громади;
- волонтери сприяють змінам у менталітеті, підвищуючи обізнаність або відстоюючи ці зміни та надихаючи інших;
- волонтери можуть допомогти виміряти прогрес у впровадженні Цілей сталого розвитку, збираючи дані, надаючи експертизу та підтримуючи партисипативні форми планування і моніторингу [23].

Діяльність волонтерських організацій в Україні спрямовано на вирішення складних проблем окремих громадян, підтримання в належному стані навколишнього природного середовища, збереження національних традицій, зміну ціннісних орієнтацій населення. Все перераховане вище – вагомий внесок у забезпечення сталого розвитку суспільства.

Починаючи з 1990-х років, у країні було створено значну кількість волонтерських організацій та центрів різного спрямування. Цілями проєктів, реалізованих волонтерськими організаціями в мирний час, було поширення в Україні засад добровільництва; навчання волонтерству; організація та проведення форумів, фестивалів для розвитку здібностей у молоді; об'єднання активістів, здатних розвивати ефективний діалог між громадою та представниками влади під час реалізації соціальних проєктів.

Одним із перших (у 1997 році) розпочав свою діяльність Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», який було створено на базі Київського туристичного клубу «ДЮК-78» з метою поширення в Україні засад добровільництва. На той час, в ініціативній групі молоді були педагоги, психологи, службовці, історики, журналісти тощо. 16 грудня 1998 року центр був зареєстрований як громадська організація Всеукраїнський громадський центр «Волонтер». Напрями діяльності Центру:

- розробка, організація, проведення тренінгів для підлітків і молоді з розвитку життєвих навичок (ефективне спілкування, лідерство й активна життєва позиція, права та обов'язки, критичне мислення, медіаграмотність) та профілактики негативних явищ (профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки, зміна прокримінального мислення, профілактика агресивної поведінки підлітків, профілактика конфліктів і правопорушень);
- навчання фахівців по роботі з підлітками та молоддю у питаннях попередження негативних соціальних явищ, впровадження інноваційних соціально-правове дослідження просвітницько-

профілактичних програм, удосконалення тренерської майстерності;

- розробка настільних просвітницько-профілактичних ігор;
- організація та проведення форумів, фестивалів, акцій для розвитку здібностей у молоді та об'єднання ініціативної молоді для обговорення та вирішення актуальних суспільних питань;
- розвиток Soft Skills у підлітків і молоді через платформу неформальної освіти «Студії Розвитку».

За період існування Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» його командою було організовано більше 35 соціальних мультипроектів, близько 20 тис. підлітків і молоді взяли участь у проведених заходах, більше 7 тис. спеціалістів пройшли навчання за різними програмами.

У 1998 році засновано благодійний фонд Центр волонтеріату «Добра воля» – недержавну неприбуткову організацію, місія якої – сприяти активізації громадської діяльності шляхом розвитку волонтерського руху, спрямованого на якнайширше залучення населення до суспільно корисної роботи на добровільних засадах у благодійних, громадських, державних і бізнесових організаціях, для допомоги у розв'язанні проблем суспільства. Головними завданнями Центру волонтеріату стали:

- популяризація волонтерського руху в Україні;
- розвиток корпоративного волонтерства;
- підготовка якомога більшої кількості організацій, які навчатися залучати та утримувати волонтерів;
- поєднання волонтерів, які хочуть віддавати частину свого часу на користь суспільству, та організацій, які шукають волонтерів.

На сприяння формуванню громадянського суспільства та популяризацію ідей волонтерства спрямовано також діяльність Всеукраїнської громадської організації «Поруч», заснованої у 2011 році з метою реалізації благочинних проєктів. Основна мета організації – «задоволення та захист законних соціальних,

економічних, творчих, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів своїх членів та інших громадян, сприяння формуванню громадянського суспільства та самоорганізації населення шляхом підвищення обізнаності громадськості щодо необхідності створення дієвої системи національних та громадянських інститутів» [22].

Організація налічує 395 волонтерів, за період її функціонування було реалізовано 259 проєктів, організовано 457 івент-заходів. Серед основних проєктів ВГО «Поруч»: «Школа волонтерів» – проєкт, спрямований на популяризацію ідей волонтерства, підвищення рівня обізнаності про історичний досвід волонтерської діяльності у світі, заохочення громадян до активної участі в суспільному житті громади. Фінальна мета проєкту – створити нову Всеукраїнську соціальну мережу активістів, здатних розвивати ефективний діалог між громадою та представниками влади під час реалізації соціальних проєктів [20].

«Школа миру» – проєкт, метою якого є сприяння школам у розвитку медіації шляхом поширення культури мирного вирішення конфліктів у дітей та молоді. Цільова аудиторія проєкту – вчителі, учні, батьки, організації громадянського суспільства. Заходи цього проєкту – проведення тренінгів, відкритих дискусій круглого столу, наукове дослідження конфліктних ситуацій. Проєкт фінансується Інститутом міжнародних зв'язків, Федеральним міністерством закордонних справ Німеччини.

Участь у програмі Британської Ради «Активні громадяни», яка стартувала в 2009 році та реалізується у понад 78 країнах Близького Сходу, Північної Африки, Європи, Південної та Східної Азії, Північної та Південної Америки. Мета програми полягає у сприянні соціальним змінам і забезпеченні сталого розвитку шляхом створення і розбудови мережі молодих лідерів із залученням молодіжних організацій, які є рушіями реформ у своїх громадах та надання їм знань і навичок, що сприятимуть побудові відносин між людьми на засадах рівності та

рівних можливостей, поваги до різноманіття, вміння вести безконфліктний діалог.

Волонтерські організації, що створювались у 2000-х роках, зіткнулись із низкою проблем як методичного, так і організаційного характеру. На той час не було достатнього розуміння у таких питаннях як планування залучення волонтерів; організація їх залучення та відбору; складання програми їх підготовки; визнання та заохочення волонтерів [27].

Ці проблеми поступово вирішувалися, зокрема виданням різних посібників, проведенням семінарів і тренінгів організаціями, що вже отримали певний досвід. Важливу роль у створенні волонтерської мережі в Україні відіграло видання у 2012 році колективом Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» навчально-методичного посібника «Менеджмент волонтерських груп від А до Я».

У зазначеному посібнику розглядалися такі практичні питання, необхідні для ефективної роботи волонтерської організації:

- створення волонтерської програми (визначення потреби організації у волонтерах; аналіз ресурсів, необхідних для забезпечення волонтерської діяльності; складання переліку вимог до волонтера; розробка угоди про співпрацю між волонтером та організацією; планування кампанії із залучення волонтерів);
- організація діяльності волонтерів (підготовка волонтерів до роботи; менторська підтримка; форми визнання їх праці; моніторинг та оцінка волонтерської діяльності);
- підготовка координаторів діяльності волонтерських груп [20].

У 2016 році експертами ВГО «Поруч» за підтримки Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH було видано навчальний посібник «Школа волонтерів». Посібник містить 5 розділів, у яких розкриваються такі питання:

- сутність волонтерства й історія волонтерського руху в світі та в Україні;

- правові основи та цивільно-правова відповідальність здійснення волонтерської діяльності в Україні;
- проєктний менеджмент і комунікаційна компетентність волонтера;
- активаційні вправи із сталого розвитку громади та ефективної взаємодії у форматі Громада–Влада;
- перша медична допомога та практичні інструменти саморегуляції.

У навчальному посібнику також наведені методичні вказівки щодо проведення різних практичних вправ, удосконалення навичок волонтерів, засвоєння прийомів підвищення їх особистої стресостійкості [37].

У 2017 році було створено Українську волонтерську службу, яка своєю діяльністю розвиває культуру волонтерства в Україні. Серед проєктів організації слід виділити такі:

- *«Школа волонтерства»* – національна навчальна програма для тих, хто прагне знайти свій шлях у волонтерстві;
- *«Волонтерська платформа»* – онлайн-портал, який збирає можливості волонтерства з усієї України та допомагає однодумцям знайти одне одного.

Платформа дає змогу волонтерам знайти можливості творити добро, розвиватись та змінювати світ, а неприбутковим організаціям дарує шанс знайти надійних волонтерів для спільної роботи й налагоджує комунікацію між ними. Платформа створена спільно з Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) і компанією SoftServe за підтримки Міністерства молоді та спорту України; навчання з волонтерського менеджменту – триденний навчальний практикум з волонтерського менеджменту у трьох містах України. Мета проєкту – допомогти громадським організаціям, благодійним фондам та ініціативам будувати міцні, довготривалі зв'язки з волонтерами і завдяки цьому ефективніше досягати своїх цілей.

Згодом стали створюватись волонтерські організації професійного спрямування, як, наприклад, волонтерський рух системи безоплатної правової допомоги БПД. Проєкт «Волонтер БПД» було запущено в лютому 2021 року [9]. Станом на липень 2022 року з системою БПД співпрацюють 356 волонтерів, з якими укладені договори про провадження волонтерської діяльності та видані посвідчення волонтерів. До спільноти волонтерів БПД приєднуються представники різних професій: юристи, соціальні працівники, а також студенти та громадські активісти. Функції волонтерів БПД:

- допомога у правопросвітницькій роботі;
- налагодження взаємодії центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги БВПД з партнерськими організаціями;
- комунікації з об'єднаними територіальними громадами, органами місцевого самоврядування;
- підготовка публікацій про систему БПД та розміщення їх у ЗМІ, соціальних мережах;
- перенаправлення громадян до юристів системи БПД.

З початком війни діяльність волонтерів БПД переважно спрямована на вирішення проблем вимушених переселенців та учасників бойових дій, надання правової допомоги населенню, яке постраждало від воєнних злочинів [9].

Серед волонтерських організації екологічного спрямування слід розглянути діяльність громадської організації Центр екологічних ініціатив «Екодія», в якій експерти й активісти об'єдналися навколо ідеї збереження довкілля через вплив на прийняття рішень. Напрями діяльності організації:

- зелене відновлення України (впровадження стандартів якості повітря, скорочення викидів від транспорту в містах, моніторинг якості води в сільській місцевості; збільшення площі лісів, зменшення впливу сільського господарства на довкілля та ін.);

- дослідження напрямів зростання зеленої енергетики; розроблення та проведення онлайн-курсів про її зміст та вплив на зміну клімату, про політичні проблеми у цій галузі;
- перевірка якості води в громадах та порівняння її з європейськими нормами;
- проведення кліматичних маршів з вимогами фінансування заходів щодо протидії зміні клімату;
- підтримка територіальних громад в їх роботі над місцевою кліматичною політикою;
- видання навчальних матеріалів та інструкцій.

Багато громадських організацій присвятили свою роботу захисту здоров'я та прав дітей в Україні, серед них: ГО «*Маленьке серце з мистецтвом*», БФ «*Асперн*», ГО «*Інтегрум*» та інші.

Цікавою для ознайомлення є діяльність громадської організації «Маленьке серце з мистецтвом» (Small Heart with Art), основні цілі якої полягають у захисті права на освіту дітей, що потрапили до лікарень України; сприянні розвитку волонтерства та підвищенні рівня корпоративної соціальної відповідальності українських компаній.

Організацію зареєстровано у 2015 році, кількість співробітників складає 6 осіб, кількість волонтерів, що залучається до різних активностей – більше 50 осіб. Першим проєктом Small Heart with Art стала навчальна програма (Школа супергероїв) для дітей на базі лікарні «ОХМАТДИТ». [28; 29].

У Школі діють три форми навчання – групова в класах, дистанційна для дітей в ізольованих боксах та індивідуальні уроки біля ліжка. Вчителі Школи проходять спеціальну підготовку, а викладаються в школі 8 дисциплін: математика, інформатика, історія, біологія, основи здоров'я, англійська та німецька мови й хімія.

Інші проєкти організації:

- *Коробки хоробрості* – чудо-інструмент у маніпуляційних кабінетах лікарень. Діти після процедури отримують з коробки винагороду;

- *Городик* – облаштоване місце для практичних занять з біології та можливості дітям проводити більше часу на свіжому повітрі;
- *Бібліотека* – зібрано більше 2000 книг для дітей та підлітків. Забезпечення учнів підручниками та робочими зошитами здійснило видавництво «Генеза»;
- *Артобмін* – обмін творів мистецтва на необхідне обладнання та медикаменти.

Благодійна неприбуткова організація «Фонд «Асперн» надає комплекс послуг у сфері захисту дітей: турботу, притулок, освіту, безпеку здоров'я, благополуччя сімей; сприяє зміцненню спільноти і розвиває культуру благодійності. Місія діяльності організації: благополуччя дітей у здорових і щасливих сім'ях [26].

Фахівці Фонду забезпечують адаптацію, соціалізацію та інтеграцію дітей і молоді в суспільство; надають соціально-психологічну підтримку та реабілітацію. Пріоритетним у роботі є створення умов для повернення і комфортного проживання дитини в біологічній сім'ї. Основні напрями діяльності організації:

- соціальна профілактика сирітства, жорстокого поводження з дітьми та пропаганда сімейних цінностей;
- розвиток і впровадження інноваційних методик роботи з дітьми та сім'ями в складних життєвих обставинах;
- забезпечення інтегративного навчання дітей і молоді з метою отримання конкретних навичок професії;
- надання комплексних послуг дітям та сім'ям, які спрямовані на їх реабілітацію й адаптацію в соціумі;
- надання гуманітарної допомоги дітям і сім'ям, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- допомога дітям і молодим людям у налагодженні контакту з соціальним середовищем, отримання навичок самостійного життя, отриманні професійних навичок [26].

Громадська організація «Інтегрум» опікується дітьми з дитячих будинків та інтернатів, центрів реабілітації і соціальних служб

м. Києва й області. Місія організації – впровадження рівного етичного ставлення до дітей з особливостями розвитку та сприяння дитячій творчій реалізації. На постійній основі дітям з дитячих будинків та інтернатів надається гуманітарна допомога і проводяться культурно-освітні заходи: розважальні шоу, театральні вистави, екскурсії, квести, майстер-класи та майстерні творчого розвитку [30].

В організації розробляються стратегічні плани для вирішення проблеми інклюзії людей, які потребують соціалізації: долучення майстерень творчого розвитку, допомога в комунікативній адаптації дітей, які залишились без батьківської опіки, а також спеціальних програм підготовки до вступу до закладів вищої освіти [30].

Волонтерство – це безоплатна діяльність, що базується на бажанні людини допомогти. Водночас, для організацій залучення волонтерів зазвичай є фінансово витратним, що пояснюється необхідністю забезпечення волонтерів транспортом, харчуванням, створенням комфортних умов для роботи. Для отримання необхідних фінансових ресурсів волонтерські організації застосовують фандрайзинг.

Фандрайзинг – це «професійна діяльність щодо мобілізації фінансових та інших ресурсів для реалізації соціально значущих і науково-дослідних неприбуткових проєктів, яка вимагає спеціальних знань та навичок фандрайзера, що можуть вплинути на прийняття позитивного рішення донора». Суб'єктами фандрайзингової діяльності є неприбуткові організації (НПО), що займаються пошуком джерел фінансування та інших необхідних ресурсів для реалізації проєктів. Об'єктами фандрайзингу виступають різні категорії донорів, основними з яких є благодійні фонди, приватні особи, корпорації та бізнес-структури [32].

Донори – це «міжнародні організації, державні установи, комерційні структури, громадські некомерційні організації (релігійні, наукові тощо), приватні благодійні фонди або приватні особи, що надають громадянам і неприбутковим організаціям на некомерційній безповоротній основі необхідні додаткові ресурси різного виду, на цілі, які спрямовані в цілому на благо усього суспільства».

В Україні діє перша і найбільша фандрайзингова платформа онлайн-благодійності *Dobro.ua* – ефективний та сучасний інструмент для залучення коштів на благодійні й соціальні проєкти будь-якого спрямування. Діяльність платформи *Dobro.ua* забезпечує Міжнародний Благодійний фонд «Українська Біржа Благодійності». Презентація платформи відбулася у 2012 році, за 10 років роботи нею залучено на благодійність понад 395 млн грн, підтримано майже 6000 проєктів.

Проєкти на сайті підтримали понад 1,2 млн благодійників, а партнерами стали більше 200 компаній. *Dobro.ua* здійснює благодійну діяльність шляхом створення комунікаційної платформи – інструменту для більш ефективного залучення коштів на благодійні проєкти. Основним об'єктом благодійної діяльності на *Dobro.ua* є благодійний проєкт, інформація про який розміщується на сайті *Dobro.ua*.

Донорами українських волонтерських організацій, як правило, є міжнародні фонди та структури, назвемо деякі із них:

- Міжнародний фонд «Відродження», заснований філантропом Дж. Соросом і частиною міжнародної мережі Фундацій відкритого суспільства (Open Society Foundations);
- Шведське агентство з міжнародного співробітництва та розвитку, SIDA – урядова агенція Швеції з питань співробітництва в галузі розвитку, має двосторонню співпрацю в галузі розвитку з 35 країнами Африки, Азії, Латинської Америки й Європи;
- USAID – провідна світова міжнародна агенція розвитку, створена в США у 1961 році;
- UNDP – програма ПРООН з розбудови стійкості та відновлення;
- Global Greengrants Fund – міжнародна організація, що надає гранти на реалізацію екологічних проєктів;
- National Endowment for Democracy (NED) – Національний фонд на підтримку демократії – приватний некомерційний фонд,

метою якого є зростання та зміцнення демократичних інститутів у всьому світі [32].

Заснований у 1983 році, фінансується, в основному, Конгресом США. Щороку цей фонд надає понад 2000 грантів на підтримку проєктів неурядових організацій за кордоном, які працюють заради розвитку демократичних цілей у більш ніж 100 країнах.

В Україні на сьогодні широкий розвиток отримали різні види волонтерства:

- *індивідуальне волонтерство*, що може здійснюватись як спільно з організацією, так і незалежно від неї; *колективне волонтерство* – групова волонтерська діяльність;
- *масове волонтерство* – залучення волонтерів до реагування на кризові ситуації, а також проєкти, що передбачають залучення великої кількості людей в якості волонтерів;
- *довгострокове волонтерство* – волонтерські проєкти, які тривають понад рік або протягом довшого часу (наприклад, волонтерство у якості вихователя в організації «ПЛАСТ»);
- *Pro Bono допомога* (від *pro bono publico* – «заради суспільного блага») – безоплатне надання професійної волонтерської допомоги неурядовим організаціям або волонтерським групам;
- *соціальне волонтерство* – надання волонтерської допомоги вразливим групам населення;
- *освітнє волонтерство* – надання волонтерської допомоги з метою просвітництва та підвищення знань і компетенцій певної групи;
- *військове волонтерство* – волонтерська діяльність з підтримки військових;
- *медичне волонтерство* – надання волонтерської допомоги в лікарнях, надання домедичної допомоги під час публічних заходів тощо.

Важливим питанням волонтерської діяльності є пошук волонтерських можливостей. Для цього в Україні можна використати такі ресурси:

Ресурси для пошуку волонтерських можливостей. Ресурс допомагає знайти не лише оплачувану роботу, а й волонтерські можливості. Для цього під час пошуку необхідно вписати «Волонтер/Волонтерство» у рядку «Посада або компанія».

Паляниця. Інфо-платформа створена Українською волонтерською службою спільно з IT-компанією SoftServe для допомоги людям у час повномасштабної війни. На сайті розміщено розділ «Стати волонтером», де можна пройти відповідну волонтерську реєстрацію

Онлайн-портал «Волонтерство в Україні». Створений Українською волонтерською службою. За розділом «Можливості», знайшовши цікаву можливість, можна подати заявку та заповнити спеціальну анкету волонтера «Взаємодія» Платформа пропонує велику кількість інформації, серед якої, зокрема, є розділ «Надати допомогу». Користувач має здійснити вибір, як саме він хоче допомогти: онлайн, офлайн чи фінансово. Залежно від даного вибору сайт переспрямовує на певні конкретні варіанти допомоги.

Мобільний додаток «Волонтер». Створений Асоціацією молодіжних центрів, завдяки йому можна знайти можливості для волонтерства в різних містах України Сайт «ВолонтерЮ» На сайті можна зареєструвати свою активність або ж долучитися до наявної Соціальні мережі.

Обрання напряму допомоги та пошук відповідних організацій є не менш важливим питанням пошуку волонтерів. Для цього волонтерські організації використовують різні інструменти, а саме:

Масовий пошук – Національна волонтерська платформа:

- ✓ вулична реклама, афіші, постери, брошури;
- ✓ поширення інформації в ЗМІ та соціальних мережах;
- ✓ поширення анонсів на профільних сайтах.

Індивідуальний пошук – особисті звернення й листи-запрошення:

- ✓ email-розсилання та телефонні дзвінки;

- ✓ онлайн-спільноти в соціальних мережах;
- ✓ залучення фахових середовищ.

Національний рівень – Національна волонтерська платформа:

- ✓ взаємодія зі ЗМІ (пресрелізи й ефіри);
- ✓ всеукраїнські громадські організації та благодійні фонди;
- ✓ поширення інформації в соціальних мережах;
- ✓ залучення лідерів суспільної думки;
- ✓ залучення фахових середовищ.

Локальний рівень – взаємодія зі ЗМІ (виступи):

- ✓ індивідуальні «живі» виступи й презентації;
- ✓ поширення інформації в соціальних мережах;
- ✓ афіші, постери та брошури;
- ✓ освітні установи й громадські організації;
- ✓ онлайн-спільноти та чати в месенджерах.

Дослідники відзначають суттєві сучасні особливості волонтерської діяльності в Україні:

- високий рівень ініціативності та незалежності діяльності волонтерських структур;
- становлення волонтерських структур як організацій громадянського суспільства, що професійно задовольняють певні потреби;
- прихід багатьох волонтерів не зі структур громадянського суспільства, а з різних сфер професійної діяльності, зокрема, ІТ-технологій, підприємництва тощо;
- певна «вимушеність» волонтерських ініціатив – наслідок недостатньої ефективності державних інститутів або обмеженості ресурсів держави. [2; 35].

Збільшення кількості волонтерських організацій в Україні, розширення переліку волонтерських послуг, наявність низки проблем у волонтерській діяльності обумовлюють необхідність удосконалення політики держави щодо підтримки та розвитку волонтерської діяльності.

Визначаючи державну політику як «організовану й цілеспрямовану діяльність/бездіяльність державних інституцій, здійснювану ними безпосередньо чи опосередковано щодо певної проблеми або сукупності проблем, що впливають на життя суспільства», цілком закономірним є аналіз проблем волонтерської діяльності в Україні, а саме:

- Відсутність ефективної комунікації між волонтерами та суспільством.
- Недостатність контролю за подальшою долею майна, переданого волонтерами.
- Емоційне вигорання волонтерів, зниження мотивації.
- Безпека волонтерів.
- Спротив чиновників і консерватизм державних структур.
- Випадки зловживань з боку волонтерів, діяльність псевдоволонтерів.
- Відсутність достатньої координації між волонтерами.
- Недостатня компетентність волонтерів при роботі з певними категоріями споживачів послуг.

Для вирішення проблеми відсутності ефективної комунікації між волонтерами та суспільством необхідно задіяти засоби масової інформації з метою привернення уваги до гострих тем у суспільстві, виявляти незадоволені потреби, показувати ресурсні можливості волонтерів їх задовольняти [34].

Мотивацію волонтерів знижує така проблема, як недостатність у країні контролю за подальшою долею майна, переданого волонтерами. В окремих випадках наслідком стає зловживання отриманою допомогою, її привласнення та торгівля нею. Не завжди є можливість оцінити реальні потреби особи (сім'ї, військового підрозділу) в отриманні допомоги. Наслідком стає зростання споживацьких настроїв і недоотримання допомоги тими, хто дійсно її потребує [32].

Погоджуємось із дослідниками в тому, що не можна обійти увагою важливу проблему виснаження (фізичного, емоційного,

психологічного) волонтерів. *Емоційне вигорання* – це основна психологічна проблема волонтерів, особливо волонтерів-медиків, психологів, операторів гарячих ліній та інших. Це пов'язано з постійним контактом із чужим болем.

Симптомами вигорання є:

- емоційне виснаження, втрата енергії, безсилля, почуття спустошеності, апатія;
- негативне ставлення до інших людей, дистанціювання;
- звинувачення тих, кому надається допомога, у безпорадності, слабкості духу;
- низький рівень особистих досягнень, зниження компетентності й ефективності;
- зосередження на самому завданні, а не на результаті.

До цього призводить як напружений ритм життя протягом довгого часу, постійні стреси, так і відсутність системної підтримки волонтерської діяльності з боку суспільства та державних структур.

Сьогодні волонтерство дуже мотивує та має величезне значення для країни. Тому вигорання зараз – особливо небезпечний стан, якого варто уникати за будь-яку ціну. Для попередження вигорання волонтерами також розробляються та впроваджуються різні програми і проекти. Наприклад, Служба психічного здоров'я UA Mental Help – це команда кваліфікованих психологів-волонтерів, що пропонує безкоштовну терапію для тих, чиє життя зазнало руйнувань внаслідок війни; допомога психологів і коучів «Україна. Ми разом», де понад 300 психологів, коучів у рамках волонтерського руху готові надавати безкоштовні консультації.

Під час війни гостро постає проблема безпеки волонтерів, особливо тих, хто самостійно доставляє допомогу до підрозділів, що знаходяться на лінії зіткнення. Волонтери гинуть, допомагаючи проводити евакуацію населення, доставляючи продукти харчування, надаючи іншу допомогу тим, хто цього потребує. Традиційною проблемою (і не тільки волонтерства) є спротив чиновників і

консерватизм державних структур, які бажають жити по-старому, не сприймають зміни, пов'язані з реформами.

Важлива проблема розвитку волонтерства в Україні – це діяльність псевдоволонтерів. Ще на початку АТО фіксувалися випадки зловживання волонтерським статусом (спроби незаконно вивезти зброю з території проведення антитерористичної операції); непрозора бухгалтерія; таємний перепродаж волонтерської військової допомоги і факти її привласнення [11; 24].

Дослідники зазначають, що ці негативні явища були характерними для початкового періоду ведення бойових дій і згодом мінімізувалися. Проте і сьогодні зустрічаються випадки привласнення зібраних коштів. Вирішення цієї проблеми науковці бачать у запровадженні особливих механізмів звітності та контролю за діяльністю волонтерських організацій.

Ще однією проблемою, що обмежує ефективність волонтерської діяльності, є недостатня координація між волонтерами. Вона породжена відсутністю ефективних механізмів і центрів координації. Певні кроки у вирішенні цієї проблеми вже зроблені, вони стосуються волонтерства під час війни. Так, у березні 2022 року Міністерство оборони України спільно з YouControl створили онлайн-платформу «Люди для України» для оперативної допомоги ЗСУ. Мета проекту – об'єднати та скоординувати дії всіх волонтерів, що працюють над забезпеченням потреб ЗСУ і ТРО [7, с. 99].

Платформа дозволяє в реальному часі відслідковувати можливості волонтерів із закриття конкретних потреб для армії, автоматизовано розподіляти допомогу територією всієї України в ті місця, де вона найнеобхідніша та скоординувати логістику для найшвидшої доставки товарів і послуг. Алгоритм роботи онлайн-платформи наступний:

- реєстрація волонтера на платформі people4ua.com;
- верифікація через BankID задля унеможливлення ризиків шахрайства;

- заповнення волонтером короткої анкети (яку допомогу готовий надавати, в яких обсягах, у якому населеному пункті, як швидко може закрити потребу);
- закриття нагальної потреби координаторами Міністерства оборони України.

Таким чином, завдяки цій платформі досягається об'єднання потенціалу волонтерів, оптимальна логістика волонтерської допомоги й уникнення хаотичних закупівель, забезпечується можливість запобігання махінаціям і фальсифікаціям. Проблемою волонтерської діяльності також є недостатня компетентність волонтерів, особливо студентів, при роботі з певними категоріями споживачів послуг, наприклад з людьми з особливими потребами.

Вирішити цю проблему Артеменко І. Е. пропонує шляхом сертифікації волонтерської діяльності. Автор зазначає, що «крім мотиваційної складової у волонтерській діяльності слід виокремити когнітивну. Студент-волонтер має добре знати психологічні особливості даної категорії клієнтів: їх комунікаційні особливості, знати про ризики психічних захворювань, розуміти інтереси та потреби людей, з якими він буде працювати, особливості їх пізнавальних процесів і спокійно та врівноважено реагувати на ці особливості». Тому вимогою до волонтерської роботи повинна стати сертифікація волонтерів.

Отже, на вирішення цих проблем повинна спрямовуватись політика підтримки волонтерської діяльності. Під цим поняттям слід розуміти діяльність держави, органів місцевого самоврядування й інститутів громадянського суспільства із визначення законодавчо закріплених цілей, розроблення й реалізації управлінських заходів, рішень та дій щодо забезпечення ефективної волонтерської діяльності.

У запропонованому визначенні суб'єктами цієї політики є: держава (як головний суб'єкт), органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства (громадські та благодійні організації, професійні та творчі спілки, асоціації, організації роботодавців, недержавні засоби масової інформації та ін.).

Метою державної політики підтримки волонтерської діяльності є створення необхідних економічних, соціальних та правових умов і гарантій для здійснення ефективної волонтерської діяльності.

Отже, перспективи розвитку волонтерської діяльності в Україні та формування державної політики її підтримки залежать від впливу великої кількості чинників. Одним із них є значний кредит довіри до волонтерського руху з боку населення країни. Так, ще в 2014 році, згідно з результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології, волонтери користувались найбільшою довірою громадян України серед владних і суспільних інститутів (7,3 бала за 10-бальною шкалою), причому абсолютну, десятибальну довіру до волонтерів відчували 22,6% громадян України, а зовсім не довіряли волонтерам лише близько 5% населення.

Мотивацією для розвитку волонтерської діяльності в Україні стало збільшення чисельності людей, які потребують допомоги: біженців, поранених, тих, хто втратили житло та майно. Збройне вторгнення росії в Україну викликало сплеск патріотизму українського населення, внаслідок чого збільшується чисельність волонтерів.

Тисячі людей об'єдналися навколо спільних цілей – допомогти військовим перемогти ворога, зберегти якомога більше життів. Вже під час війни, у серпні 2022 року, Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про волонтерську діяльність» щодо підтримки волонтерської діяльності» від 15.08.2022 р. № 2519-IX, чим засвідчила важливість та значущість волонтерської діяльності для держави. Це – важливий стимул подальшого розвитку волонтерського руху в Україні [25].

До чинників, що перешкоджають чи сповільнюють розвиток волонтерського руху, віднесено: недостатню матеріально-технічну базу громадських об'єднань, відсутність масової освіти з тематики волонтерства, незначне поширення в суспільстві цінностей діалогу, відсутність сталих практик партнерства з органами місцевого самоврядування та бізнесом. Завдання всіх суб'єктів і складових

політики підтримки волонтерської діяльності в Україні має полягати у нівелюванні зазначених негативних чинників.

Таким чином, діяльність волонтерських організацій в Україні є вагомим внеском у забезпечення сталого розвитку суспільства. Вона спрямована на вирішення складних проблем окремих громадян, підтримання в належному стані навколишнього природного середовища, збереження національних традицій, зміну ціннісних орієнтацій населення. Для вирішення наявних проблем у розвитку волонтерства в Україні необхідна реальна державна підтримка, яка вже задекларована прийнятими нещодавно змінами у законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЕРЕЛ

1. Бесчастний В. М. Громадські об'єднання в Україні: навчальний посібник. Київ: Знання, 2017. 415 с.
2. Бондаренко А., Вдовцов Ю. Посібник по роботі з волонтерами. Київ, 2021. 164 с.
3. Бондаренко З. П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу: дис. канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2018. 247 с.
4. Бондаренко З. П., Журавель Т. В., Лях Т. Л. Менеджмент волонтерських груп від А до Я: навч.-метод. посібник / за ред. Т. Л. Лях. Київ: Версо-04, 2012. 288 с. 555.
5. Букач М. М., Клименюк Н. В., Горлачук В. В. Словник-довідник із соціальної роботи: навч. посібник / за ред. М. М. Букача. Миколаїв: ФОП Швець В. Д., 2015. 384 с.
6. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь, 2019. 1736 с.
7. Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2020. С. 99.
8. Вивчення практики щодо волонтерської діяльності в країнах європейського союзу з метою її запровадження в Україні: звіт про

науково-дослідну роботу / науковий керівник Л. І. Ільчук. Київ, 2014. 117 С.

9. Волонтери системи БПД: нові обличчя. URL: <https://minjust.gov.ua>. (дата звернення 07. 09. 2023).

10. Голуб В. Л. Державне визнання волонтерської діяльності як чинник розвитку взаємовідносин держави та суспільства. Теорія та практика державного управління. 2014. Вип. 4 (47). С. 110–118.

11. Де безкоштовно отримати психологічну допомогу під час війни: список ресурсів. Сайт кар'єрної платформи Happy Monday. URL: <https://happymonday.ua/psychologichna-dopomoga-pid-chas-vijny> (дата звернення 10. 09. 2023).

12. Дейчаківський М. Роль громадських організацій в Україні. Громада. 1995. № 3. С. 10–15.

13. Доманчук Д. С. Роль волонтерства у процесі соціалізації студентської молоді. *Молодий вчений*. 2017. № 2 (24). С. 491–495.

14. Зверева І., Лактіонова Г. Волонтерство в соціально-педагогічній діяльності. Київ: Науковий світ, 2019. 342 с.

15. Калениченко Р. А. Волонтерство в соціальній роботі: навчальний посібник. Київ: КиМУ, 2021. 86 с.

16. Камінська Л. Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів. Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Серія «Соціологія». 2020. № 1–2. С. 91–93.

17. Лохвицька Л. В., Доброскок І. І. Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи. Переяслав Хмельницький, 2017.

18. Лях Т. Л. Волонтерство як суспільний феномен. Луцьк: Волинський академічний дім, 2014. Вип. 3–4. С. 139–144.

19. Маслоу А. Мотивація і особистість. Київ, 2019. 351 с

20. Менеджмент волонтерських груп від А до Я: навч.-метод. посіб. / за ред. Т. Л. Лях; авт.-кол.: З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель, Т. Л. Лях та ін. Київ: Версо-04, 2014. 288 с.

21. Міноборони спільно з YouControl запустили платформу для оперативної допомоги ЗСУ. URL: <https://>

www.mil.gov.ua/news/2022/03/12/minoboroni-spilno-z-youcontrol-zapustili-platformu-dlya-operativnoidopomogi-zsu/ (дата звернення 08. 09. 2023).

22. Офіційний сайт Всеукраїнського громадського центру «Волонтер». URL: <https://volunteer.kiev.ua/> (дата звернення 05. 09. 2023).

23. Офіційний сайт Програми волонтерів ООН (United Nations Volunteer Program, UNV). URL: <https://www.unv.org/become-volunteer>. (дата звернення 01. 09. 2023).

24. Панькова О. В., Касперович О. Ю., Іщенко О. В. Розвиток волонтерської діяльності в Україні як прояв активізації соціальних ресурсів громадянського суспільства: специфіка, проблеми та перспективи. *Український соціум*. 2016. № 2 (57). С. 34.

25. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 р. № 3236-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення 11. 09. 2023).

26. Сайт благодійної організації «Фонд «Асперн». URL: <http://ua.aspern.com.ua/> (дата звернення 02. 09. 2023).

27. Сайт ВГО «Поруч». URL: <http://poruch.com.ua/> (дата звернення 16. 08. 2023).

28. Сайт ГО «Маленьке серце з мистецтвом». URL: <https://smallheartwithart.org/ua/small-heart-with-art> (дата звернення 18. 08. 2023).

29. Сайт ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія». URL: <https://ecoaction.org.ua/pro-na> (дата звернення 10. 08. 2023).

30. Сайт громадської організації «Інтегрум». URL: <https://integrum.org.ua/> (дата звернення 12. 08. 2023).

31. Сайт Української волонтерської служби. URL: <https://volunteer.country> (дата звернення 10. 08. 2023).

32. Сайт фандрайзингової платформи онлайн-благодійності Dobro.ua. URL: <https://dobro.ua/> (дата звернення 08. 08. 2023).

33. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ, 2010. 234 с.
34. Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. Київ: Основи, 2012. С. 82.
35. Уманська О. Волонтерство в Україні. URL: <https://uwcfoundation.com/ua/blagotvoritelnost-v-ukraine/%20volonterstvo-v-ukraini> (дата звернення 08. 08. 2023).
36. Чернявська О. В., Соколова А. М. Фандрайзинг: навч. посіб. Київ: Алерта, 2015. С. 12.
37. Школа волонтерів: навч. посіб. / за заг. ред. Г. С. Скитьової: авт. кол.: Я. А. Брик, Н. В. Говорун, В. В. Дементьєв, О. М. Лащук, О. В. Мельник, О. В. Потій, Г. С. Скитьова, М. П. Тищенко. Київ, 2016. 166 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ З НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДО 2025 РОКУ

Закони України

- [Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної»](#)
- [25.04.2019 № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної»](#).
- [Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті, від 09.04.2015 № 314.](#)
- [Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років, від 09.04.2015 № 315.](#)

Постанови Верховної Ради України

- [Постанова Верховної Ради України від 16.12.2020 № 1092-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році»](#).
- [Постанова Верховної Ради України від 03.12.2019 № 325-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році»](#).
- [Постанова Верховної Ради України від 18.12.2018 № 2654-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2019 році»](#).
- [Постанова Верховної Ради України від 08.02.2018 № 2287-VIII "Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році»](#)
- [Постанова Верховної Ради від 23.02.2017 № 1908-VIII «Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді»](#)
- [23.02.2017 № 1908-VIII «Про Рекомендації парламентських слухань про становище молоді в Україні на тему: «Ціннісні орієнтації сучасної української молоді»](#).

- [Постанова Верховної Ради України від 21.02.2017 № 1857-VIII «Про вшанування Героїв України та інформування громадян України про подвиги українських військових»](#)

Укази Президента України

- [«Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Силах України та поступового переходу до засад професійної армії» від 01.02. 2022 № 36/2022.](#)

- [Указ Президента України від 21.10.2020 № 459/2020 «Про відзначення 30-ї річниці незалежності України».](#)

- [Указ Президента України від № 580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки».](#)

- [Указ Президента України від 13.11.2014 № 871 «Про День Соборності України».](#)

- [Указ Президента України від 13.11.2014 № 872 «Про День Гідності та Свободи».](#)

- [Указ Президента України від 14.10.2014 № 806 «Про День захисника України».](#)

Листи Глави Адміністрації Президента України

Доручення Глави Адміністрації Президента України від 09.03.2016 № 46-01/530 «Про залучення учасників АТО, яким присвоєно звання Герой України, та членів родин загиблих військовослужбовців, яким це звання присвоєно посмертно, до проведення заходів з національно-патріотичного виховання».

Розпорядження Кабінету Міністрів України

- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2021 р. № 112-р «Про затвердження плану заходів із вшанування подвигу учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні на 2021-2025 роки».](#)

- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 січня 2021 р. № 37-р «Про заходи з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року».](#)
- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2020 р. № 1233-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року».](#)
- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні».](#)
- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 №954-р «Про затвердження плану заходів щодо популяризації державних символів України, виховання поваги до них у суспільстві».](#)
- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 № 898-р «Про затвердження плану заходів щодо національно-патріотичного виховання молоді на 2017 рік».](#)
- [Рішення Комітету Верховної Ради України «Про затвердження Рекомендацій слухань у Комітеті ВРУ з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму від 22 грудня 2015 року на тему: «Формування патріотизму та національної свідомості дітей та молоді в сучасних умовах».](#)
- [Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 998-р щодо виконання Плану заходів з увічнення пам'яті захисників України на період до 2020 року.](#)

Постанови Кабінету Міністрів України

[Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р. № 932 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020 – 2025 роки».](#)

Накази Міністерства освіти і науки України

• [Наказ МОН України від 29.07.2019 р. № 1038 «Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від](#)

16.06.2015 № 641» + додаток до наказу зі змінами (Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України).

- Наказ МОН від 16 червня 2015 року № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах».

Листи Міністерства освіти і науки України

- Лист МОН № 1/6267-22 від 10.06.22 року Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України.

- Наказ МОН № 527 від 06.06.2022 року Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641.

- Лист МОН України від 16.08.2019 № 1/9-523 «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 навчальному році».

- Лист МОН від 23.03.17 №1/9-168 «Про вшанування Героїв України – учасників АТО».

- «Про інформаційні матеріали» (до Дня пам'яті жертв примусового вивезення населення України в Німеччину (остарбайтерів) від 17.01.2017 № 2.1/10-47.

- Лист МОН України від 10.01.2017 № 1/9-3 «Щодо виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

- Лист Міністерства освіти і науки України від 09.11.2016 № 1/9-595 «Про виконання п. 3 ст. 2 Указу Президента України від 12 червня 2015 року № 334 «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді».

- [«Про методичні рекомендації з проведення інформаційної роботи щодо престижності військової служби у Збройних Силах України за контрактом» від 22.09.2016 № 1/9-506](#).
- [«Про методичні рекомендації» від 28.10.2016 № 2.1/10-2606](#).
- [Лист Міністерства освіти і науки України «Про проведення 1 вересня 2016 року Першого уроку» від 20.07.2016 № 1/9-385](#).
- [Лист Міністерства освіти і науки України від 08.05.2015 №1/9-235 «Щодо відвідування музеїв та навчально-тематичних екскурсій»](#).
- [Лист Міністерства освіти і науки України від 27.10.2014 №1/9-614 «Про методичні рекомендації з патріотичного виховання»](#).

Розпорядження Київської обласної державної адміністрації

- [Про схвалення проекту програми національно-патріотичного виховання в київській області на 2017–2020 роки](#).

Накази департаменту освіти і науки у Київській області

- Наказ ДОН КОДА від 03.12.2019 № 361 «Про затвердження плану заходів з національно-патріотичного виховання в системі освіти Київської області на 2019 рік»
- [Наказ ДОН КОДА від 15.09.2016 №289 «Про реалізацію Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді у закладах освіти Київської області»](#).
- [Наказ Департаменту освіти і науки КОДА від 14 березня 2017 року «Про реалізацію Обласного пошуково-краєзнавчого проекту «Герої сучасності. Київщина»](#).
- [Лист ІМЗО від 25.07.2016 № 2.1/10-1828 «Про методичні рекомендації з питань організації виховної роботи у навчальних закладах у 2016/2017 навчальному році»](#).
- [Наказ департаменту освіти і науки КОДА від 02.12.2014 №343 «Про подальше вдосконалення системи національно-патріотичного виховання дітей, учнівської та студентської молоді в навчальних закладах Київської області»](#).

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

Патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави. Складовою частиною патріотичного виховання, а в часи воєнної загрози – пріоритетною, є військово-патріотичне виховання, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту Вітчизни, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних Силах України як особливому виді державної служби.

Його зміст визначається національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози. Робота з військово-патріотичного виховання учнівської молоді має проводитися комплексно, в єдності

всіх його складників спільними зусиллями органів державного управління, а також освітніх закладів, сім'ї, громадських організацій та об'єднань, Збройних Сил України, інших силових структур.

Системна організація військово-патріотичного виховання молоді має бути спрямована на підготовку її до оволодіння військовими професіями, формування психологічної та фізичної готовності до служби в Збройних Силах, задоволення потреби підростаючого покоління у постійному вдосконаленні своєї підготовки до захисту Вітчизни.

Мета патріотичного виховання конкретизується через систему таких виховних завдань:

- ✚ утвердження в свідомості і почуттях особистості патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України; виховання поваги до Конституції України, Законів України, державної символіки;

- ✚ підвищення престижу військової служби, а звідси – культивування ставлення до солдата як до захисника вітчизни, героя;

- ✚ усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю;

- ✚ сприяння набуттю дітьми та молоддю патріотичного досвіду на основі готовності до участі в процесах державотворення, уміння визначати форми та способи своєї участі в життєдіяльності громадянського суспільства, спілкуватися з соціальними інститутами, органами влади, спроможності дотримуватись законів та захищати права людини, готовності взяти на себе відповідальність, здатності розв'язувати конфлікти відповідно до демократичних принципів;

- ✚ формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій;

- ✚ утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства;

- ✚ культивування кращих рис української ментальності – працелюбності, свободи, справедливості, доброти, чесності, бережного ставлення до природи;

- ✚ формування мовленнєвої культури;
- ✚ спонукання зростаючої особистості до активної протидії українофобству, аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму.

Принципи патріотичного виховання.

- ✚ принцип національної спрямованості, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури;
- ✚ поваги до культури всіх народів, які населяють Україну;
- ✚ здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави;
- ✚ принцип самоактивності й саморегуляції забезпечує розвиток у вихованця суб'єктних характеристик;
- ✚ формує здатність до критичності й самокритичності, до прийняття самостійних рішень;
- ✚ громадянську позицію особистості, почуття відповідальності за її реалізацію в діях та вчинках;
- ✚ принцип полікультурності передбачає інтегрованість української культури в європейський та світовий простір, створення для цього необхідних передумов: формування в дітей та учнівської молоді відкритості, толерантного ставлення до відмінних ідей, цінностей, культури, мистецтва, вірувань інших народів; здатності диференціювати спільне і відмінне в різних культурах, спроможності сприймати українську культуру як невід'ємну складову культури загальнолюдуьської;
- ✚ принцип соціальної відповідності обумовлює потребу узгодження змісту і методів патріотичного виховання з реальною соціальною ситуацією, в якій організовується виховний процес, і має на меті виховання в дітей і молоді готовності до захисту вітчизни та ефективного розв'язання життєвих проблем;
- ✚ принцип історичної і соціальної пам'яті спрямований на збереження духовно-моральної і культурно-історичної спадщини

українців та відтворює її у реконструйованих і осучаснених формах і методах діяльності;

 принцип міжпоколінної наступності, який зберігає для нащадків зразки української культури, етнокультури народів, що живуть в Україні.